

KORUNK

AZ EMBER ÉS A KUTATÓ KÖRÖSI
CSOMA SÁNDOR ARCKÉPÉHEZ •
A DUNA KELETI KAPUJÁBAN •
PARADOXON ÉS ALKOTÁS • AZ
ÖTVENÉVES BAUHAUS • AGRÁR-
MÉRNÖK A KORSZERŰ ÁLLAT-
TENYÉSZTÉSRŐL • BIAFRÁBÓL
JELENTIK • AZ ALSÓ OSZTÁLYOK
TANTERVEI NÉGY EURÓPAI OR-
SZÁGBAN • KARL JASPERS • MAI
KŐMŰVES KELEMENEK • BAJOR
ANDOR MÉLABÚS HUMORÁRÓL •
PHILIP BLAIBERG NAPLÓJÁBÓL

1969 | 5

E SZÁM MUNKATÁRSAI

Bukarest

Bleyer György
Florian, Alexandru

Gyergyószentmiklós

Nyisztor Miklós

Harasztos

Balázs Béla

Kolozsvár

Balázs Péter
Balogh Edgár
Balogh Ferenc
Bálint Tibor
Bodor András
Bretter György
Engel Károly
Földes László
Imreh István
Kacsó Sándor
Kántor Lajos
Könczei Ádám
Lászlóffy Ilona
Lázár József
Panek Zoltán
Szabó T. Attila
Varró János
Vetró Artúr

Marosvásárhely

Tóth István

Nagyenyed

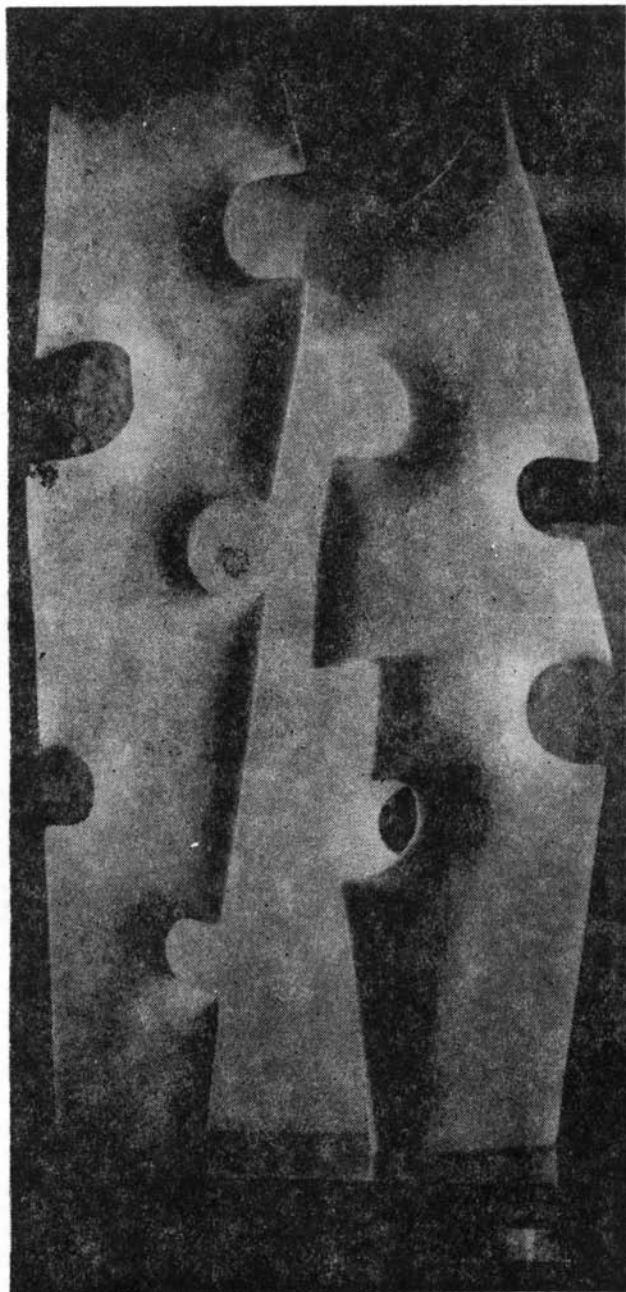
Vita Zsigmond

Nagyvárad

Derús György

Külföldi szerzők

Blaiberg, Philip
Churchill, Winston S.
Holl Béla
Sichirollo, Livio

Étienne Hajdu: Városom lányai (1961)

KORUNK

havi szemle

SZABÓ T. ATTILA	Abránd és valóság	663
BODOR ANDRAS	Kőrösi Csoma Sándor, a tibetológus	673
TOTH ISTVAN	Litánia Párizs vándorairól (vers)	682
BALÁZS PÉTER	A Duna keleti kapujában	684
BLEYER GYÖRGY	Az ötvenéves Bauhaus	696
BRETTNER GYÖRGY	A Bauhaus és a Korunk	705
LIVIO SICHIROLLO	Paradoxon és alkotás	708
FÖLDES LÁSZLÓ	Karl Jaspers	716
VETRÓ ARTÚR	Bajor Andor mélabús humoráról	720
PHILIP BLAIBERG	Étienne Hajdu szobrai memoárja	733 738

HAZAI TÜKÖR

BALÁZSY BÉLA	Allattenyésztés korszerűen	748
---------------------	----------------------------	-----

JEGYZETEK

BALOGH EDGAR	Egy irodalmi díj kapesán	753
LÁZÁR JÓZSEF	Illúzió vagy távlat?	755
PANEK ZOLTAN	Nyelvöltögetés	757
BÁLINT TIBOR	Kiment a ház az ablakon	759

NEMZETKÖZI ÉLET

IMREH ISTVAN	Saját korunk történetírása nemzetközi mérlegen	762
WINSTON S. CHURCHILL	Biafrai jelentés	766

ÉLŐ TÖRTÉNELEM

HOLL BÉLA	Az újkori természettudományos világ- szemlélet kialakításának erdélyi történe- téhez	774
------------------	--	-----

IFJÚSÁG — NEVELÉS

LASZLÓFFY ILONA	Az alsó osztályok tantervei négy európai országban	780
------------------------	---	-----

SZEMLE

KÁNTOR LAJOS	Mai Kőműves Kelemenek (Kövek)	786
BALOGH FERENC	Vita az építészek rangsorolásáról	789
ALEXANDRU FLORIAN	A kanti kritizmus és a jelenkori gondolkodás	791
KACSÓ SANDOR	A közírás az irodalomban	794
VARRÓ JÁNOS	Az „aranyos Dady“-tól Kuncz Aladárig	798
KÖNCZEI ADÁM	Irodalomtörténetírás kivárással — de mekkorával?	804
DERŰS GYÖRGY	Mit ér a film, ha magyar?	807

SZERKESZTŐK — OLVASÓK

VITA ZSIGMOND	Brúz Lajos nemcsak forradalmár,	
ENGEL KÁROLY	tudós is	818
NYISZTOR MIKLÓS	Gyergyó zenei életéről	820

KRÓNKA, TÉKA, TALLOZÁS

*Műmellékleten a Bauhaus művészeinek festményei és Étienne Hajdu szobrai
Vaszipilij Kandinszkij, Paul Klee, Moholy-Nagy László, Oskar Schlemmer,
Balázs Péter, Györkös Mátyi Albert festményei és grafikái
Benczédi Sándor és Csorba Géza szobrai
Bartha Árpád művészfotója*

K O R U N K

ALAPÍTOTTA Dienes László (1926), SZERKESZTETTE Gaál Gábor (1929–1940)
Postacím: Cluj, Piața Libertății 4–5, Republica Socialistă România
Szerkesztőség: Kolozsvár, Szabadság tér 4–5. Tel.: 1 14 68, 1 38 05
SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG: Balogh Edgár (főszerkesztő-helyettes), Gáll Ernő
(főszerkesztő), Gáll János, Kántor Lajos, László Béla (szerkesztőségi főtítkár), Lázár
József, Szabó Sándor, Weizmann Endre. Bukaresti szerkesztő: Aszódy János.
Str. C. A. Rosetti 43/a. Telefon: 167–465.

SZABÓ T. ATTILA **Ábránd és valóság**

AZ EMBER ÉS A KUTATÓ KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR ARCKÉPÉHEZ

1. Több, mint egy negyedszázaddal ezelőtt Körösi Csoma Sándor születése évfordulójának ünnepén elhangzó előadásában a keleti nyelvek vizsgálatának nemzetközi hírű mestere, Németh Gyula azzal a bejelentéssel fogott hozzá az ember lelki alkatának, a kutató belső fejlődésének, célkitűzéseinek és elért eredményeinek jellemzéséhez, hogy tudja: e feladatot csak nagy vonásokban lesz képes elvégezni. Mennyivel nyomatékosabban kell e kijelentést megismételnie e sorok írójának, hiszen maga a magyar nyelvtudományi vizsgálódás körében élve, jóval illetékelebbitől foghat hozzá Körösi Csoma emberi és kutatói arcképének felvázolásához. S mikor most, ez újabb ünnepi alkalommal a felszólításnak engedve mégis vállalkozni merészel e könnyűnek semmiképpen nem ígérkező feladatra, valamelyes megnyugvást jelentene számára már csak az is, ha legalább halvány vonásokkal jellemző képet rajzolhatna arról a nagy kutatóról, aki fiatal fővel a tudomány korabeli tévelyes kötöttségei között indult el az östörténeti ábrándok útján, hogy java férfikorában sem feledve az ifjú célkitűzéseit, munkája közben fejet hajtson a tudományos valóság előtt.

2. Aligha lehet az emberi egyéniséggel elválaszthatatlanul egybefonódó tudományos lelkialkat kérdéshez csak valamelyes eredménnyel kecsegtető kilátásokkal hozzányúlni, ha előljáróban néhány általánosabb tudománytörténeti-tudományelméleti tapasztalatra nem terelődik rá a figyelem.

Az agy, az ész kötöttségében örök önellenőrzésre kényszerülő tudományos kutató életét minden korban nagy mértékben meghatározza, nyugózi annak a tudományszaknak korabeli ismeretanyaga, annak a tudományágnak korszerű átlagszintje, amely tudomány területén dolgozik. Éppen ezért minden időkben sokkal nehezebb a vasszegyelmet követelő tudomány korabeli korlátait áttörve, az uralkodó tudományos felfogással szembeszállva, új eredményekre eljutni, mint például az alkotás jóval szabadabb, forradalmasabb területén: az irodalom és a művészet világában. Csak a tudományos kutatás ilyenféle idő-, illetőleg korbeli kötöttségének számbavételével érthetjük meg azt, hogy a modern tudománynak fejlett kutatómódszerekkel kialakított, kellően ellenőrzött és így viszonylag megbízható ismeretanyagot nyújtó korunkbeli szintjét megelőző időkben, így például még a múlt század első felében is miért indult el nagyon sok kutató az ábrándokat kergető kor tudományosságának ingoványos útjain, és miért rekedt meg sok „nagyágos elme” a korabeli, akkor szilárdnak hitt tudományos elméletek mocsarában.

Nem véletlenül utaltam előbb a múlt század első felére. Amellett, hogy ez volt az az időszakasz, amelyben Körösi Csoma Sándor élete, kutatói pályafutása kibontakozott, az egyetemes tudományosság és különlegesen éppen a társadalomtudományok történetében is ez az időszakasz a modern, tudományos vizsgálódás

gyermekkorára. Különösen a Körösi Csoma életét teljes egészében lenyűgöző őstörténeti és filológiai érdeklődés támaszkodhatott e tájt még rendkívül kevés olyan ismeretanyagra, amely a későbbi fejlődés során időt állónak bizonyult. Eppen ezért bár sajnálatos, nem lehet feltűnő, hogy Körösi Csomával ellentétben a magyar tudománytörténet nagyon sok kiváló korabeli képviselője, ha egyszer beletévedt, nem tudott kiszabadulni a tudományos tévleméletek világából, és így közülük nem egy élete végéig a céljátévesztett, dőre erőfeszítések meddőségében vergődött.

3. Az európai és a magyar tudományosságnak ezen a múlt század eleji pillanatnyi helyzetén túl sok kezdeti adottságot és életalakító mozzanatot kell tekintetbe vennünk Körösi Csoma Sándor emberi és kutatói képe felvázolásakor.

Az első és legfontosabb adottság Körösi Csoma Sándor lelki alkata, emberi egyénisége volt. Az e tekintetben való ítélkezést felette megnehezíti az a körülmény, hogy ő ahhoz az eléggé ritka emberfajtaához tartozott, aki magáról nagyon keveset beszél, és így környezetének magából nem sokat árul el. Ezért jobbra csak tetteiből, emberi magatartásából, valamint a tetteit, magatartását illető egykorú nyilatkozatokból következtethetünk lelki alkatára és egyéniségére. A későbbi kutató kitarató ismeretszerzési vágyának első jelentkezését mégis nem nehéz felfedeznünk egy gyermekkorára vonatkozó rokoni tudósításban. Eszerint Körösi Csoma már süvvölvény korában szerette a kóborlást, és olyan fáradhatatlan gyalogló volt, hogy társai közül senki sem versenyezhetett vele. „Ha egy domb tetejére feljutott — mondja róla az emlékezés írója —, nem érte be ezzel, mert kíváncsi volt megtudni, mi van a második domb háta mögött, s amazon túl is.“ Így aztán faluja határából nem egyszer beláthatatlan távolságokig elbarangolt. Az ismeretlen iránti egó vágyakozás és a felfedezés vágyának gyönyörű izalmában a fáradtság semmibevétele, a cél érdekében a legnagyobb erőfeszítésre való könnyed készség tehát már a gyermek Csomát is jellemezte. Minthogy pedig az ilyenyszerű távoli célranézés és megvalósításbeli céltudat a gyermeki lélekben nagyon ritka (az átlaggyermek csapongó, könnyen kezdeményező, gyorsan lelkesülő, hamar lankadó!), érthető, hogy az ilyenféle messzi barangolásokra hajló lélek a távoli, „értelmetlen“ célok hajszolásában hamarosan egyedül maradt: magányos lélekké vált. Ez a magányosság, ez az egyedülállás aztán a nagy feladatokra készülő ifjút éppen úgy jellemezte, mint az életét nagy célok szolgálatára szentelt férfit.

A magánosság elkülöníti a környezettől, és előbb-utóbb olyan tulajdonságokat fejleszt ki a lélekben, amelyek a köznapi környezet számára érthetelenségükben különbség számba mennek. Egykorú, egybehangzó tanuló társi-kortársi nyilatkozatokból valóban tudjuk, hogy noha Körösi Csoma tanuló társaival szemben kedves, szelíd egyéniség volt, játékaikban is részt vett, a kornak gyakran dőre dorbézolásokba torkolló diákdáridóiban nem járt egy úton társaival; nem ivott és nem táncolt. Szóval ilyen tekintetben — éppen az ifjúra legjellemzőbb szórakozásokban — teljesen elkülönült kortársaitól. Ennek ellenére nem tartozott az elpuhult, a csak tanuló-magoló diákok közé. A gyermek- és az ifjúkor nehéz falusi munkájában meg a sok barangolásban acélosan kitaróvá edzett testét az enyedi kollégiumban testgyakorlással és már az önkínzás határán járó szigorú aszkézissel tovább óvta az elpuhulástól. Ilyen szempontból nagyon jellemző rá az a kortársi följegyzés, amely szerint az enyedi kollégiumban a diákszoba padlóján pihente ki a nap fáradalmait. Hogy aztán az elemi testi kényelemnek ilyen önsanyargató elutasításával, az igénytelenség fejlesztésével, gyakorlásával is a kutatóút várható fáradalmainak, nélkülözéseinek elviselésére készült-e fel vagy éppen fordítva: azért győzte le könnyű lélekkel a fáradalmakat, nélkülözéseket, mert — tekintet nélkül későbbi célkitűzésére — ifjú és férfi korában belső indításból az igénytelenség gyakorlásában

edzette, törte a testet, ez a nehezen eldönthető, de a lényegét illetően egyébként is a meglehetősen érdektelen kérdések közé tartozik.

S ha már gyermek- és ifjúkorában is a kor átlagemberétől elütő egyéniség volt, férfikorára szokásaiban, emberi magatartásában olyan különös emberré érett, hogy későbbi indiai ismerősei, barátai közül például egyik odaadó híve, Kennedy kapitány a legkülöncebb jellemek egyikének írta le Csomát. Vele egyezően Schoeft festőművész is leveleiben azt mondja róla, hogy nálánál szokatlanabb egyéniséget alig lehet látni... Az ilyen, nem mindennapi, sőt különöc lélek — érhetően — talány lehetett a környezet számára, de egyben különlegesen alkalmas arra is, hogy nagy, távoli célok megszállottjaként a — szinte — lehetetlenre vállalkozzék, és fáradságot, nehézséget nem ismerve, a veszélyeket semmibe véve csak a halál közeledtén hőköljön meg.

4. Látnivaló tehát, hogy már a gyermekkorban fel-feltűnedeznek Csomában a későbbi férfikorra jellemző különleges egyéniség csirái. Ezeknek ismeretében is csak akkor érthetjük azonban meg a nagy feladatra vállalkozó kutató életében az ábrándok irányában való tájékozódást és az azok irányába való elindulást, ha a gyermekkori környezet őstörténeti hiedelemvilágáig és a múlt század eleji tudomány történet szemléletéig megyünk vissza.

Az az egyszerű háromszéki székely falusi környezet, amelybe Körösi Csoma Sándor a XVIII. század utóján, 1784-ben beleszületett, a középkori krónikás mondavilágig visszanyúló gyermekkor történeti hagyományra támaszkodva a székelység hun eredetének hiedelemvilágában, az „Ázsiából való származás“ tudatában és abban a meggyőződésben élt, hogy a népvándorlás rendjén a székelység — a magyarságot időben megelőzve, de — testvérnépként került közép-európai településhelyére. Ez a gyermeki lélekbe az első benyomások rendkívüli erejével beleivakodott és frissességével az ifjú-, sőt a férfikorban is elevenül ható szemlélet még csak további tápot kapott Körösi Csoma nagyenyedi és göttingai tanulmányi ideje alatt.

Legdöntőbbek ilyen tekintetben kétségtelenül a nagyenyedi tanulóévek lehetnek. Abban a városban, amelyet egyébként a helyi önteltség — már Csoma tanulmányi idején is — a „világ közepé“-nek hírelt, ebben a szellemi elszigetelődésre, megrekedésre mindig hajlamos kisvárosban tizenhét évig tartó tanulói és oktatói tartózkodása alatt az ifjú Csomára kétségtelenül nagy hatással lehetett az a Kollégiumban akkor uralkodó őstörténeti szemlélet, amelynek az enyedi tanulóifjúság előtt ragyogó szónokiassággal és romantikus lángolással az ősi Kollégiumnak egyik akkori híres tanára, a földrajztudós, matematikus és költő Hegedűs Sámuel (1781—1844) előadásaiban hirdetett. A kollégiumi professzorok, a vidéki tanárok sorából kiemelkedő Hegedűsnek széles körű tudása, élénk szelleme olyan magas szintű elismerést biztosított, hogy a megalakuló Magyar Tudós Társaság (Akadémia) később tagjai sorába is választotta. A korabeli tanulóifjúságra és így bizonyos Csomára is nagy hatást gyakorolt őstörténeti elmélet lényegében a hun—magyar testvér-rokonság gondolatán épült fel. Maga a hun név is — Hegedűs szerint — a magyar hon szóból származik. A kor könyved, kritikátlan etimologizáló játék-módjával élve, a hun történelem több szereplőjének neve Hegedűs tollán szintén magyarnak bizonyult, mint ahogy előadásában magyar eredetű helynevekkel népesült be a hun történelemnek a kínai Nagyfaltól a Kaukázus vidékéig terjedő végtelen földrajzi színtere. (Hegedűs elmélete ilyen vetületének láttán lehetetlen nem a hírhedt kortárs, Horváth István elképesztő „panhungarus“ etimologizálására gondolnunk!) Ma már — e történelemszemlélet kritikátlan zagyvasága miatt — ismertetésre nem is érdemes módon és körülmények között a hunoknak a Volga torkolatvidékére szorult csoportjával és az avarokkal együtt a Duna-tájra sodródó népek írta le

Hegedűs ámuló hallgatói előtt a magyart. A maga gyermektegy és persze tudománytalan, az idő tájt azonban egyáltalán nem meglepő hiszem-etimologizálással sort kerített az előadás egyebek mellett mind a magyar, mind az ungur név játszi könnyed megfejtésére is. A székelység eredete kérdésében azonban Hegedűs szakított a hun származás gondolatával, de persze helyette semmivel sem bizonyíthatóbb és — mai tudásunk szintjén — egyáltalában nem elhithetőbb erejű eredeztetés-magyarázatot fogalmazott meg.

Égészen vázlatosan ez az a történeti „adatok“-ból és a nyelvi magyarázatokból teljesen önkényesen egybeötvözött fellegjáró őstörténeti elmélet, amelyet Kőrösi Csoma az enyedi kollégiumban Hegedűs előadásain, illetőleg a tanárával való meg-hitt személyes beszélgetések rendjén bizonyonnyal gyakran hallhatott. Csomára elhatározóan nagy befolyással lehetett ugyan ez az eredetelmélet, mégis az előadás szónoki pátozával és a bensőségesebb egyéni beszélgetés rendjén a meggyőződés hevéből átforrósodott tanári szóval szemben a maga való-igényesebb magatartásában a szellemileg lassan-lassan önállósuló diák bizonyos fenntartásokkal élhetett.

Erre két jelentéktelennek látszó, de lényegében bizonyos kritikai magatartásról tanúskodó mozzanattól következtethetünk. Egyik az, hogy — amint erre már céloztam — a székely eredet kérdésében Kőrösi Csoma nem fogadta el Hegedűs származtatáselméletét. Egy későbbi nyilatkozatban ugyanis maga egy az i. sz. IV. században betelepült nép utódának tartja a székelyt. Ebben a tekintetben még gondolhatunk arra, hogy Csomát e szembehelyezkedésben a gyermekkorból örökölt székely eredethagyomány konok hite befolyásolta. Abban azonban, hogy mikor keleti útjára indult, a tanári tanács ellenére Észak-Kínába és Mongolországba nem észak felől, a cári Oroszországon át akart eljutni, hanem déli irányból igyekezett megközelíteni a vélt „őshazát“, ebben a tekintetben még akkor is Hegedűs eredetelméletével és tanácsaival való szembehelyezkedést, egyéni nézetbeli önállósulást kell látnunk, ha arra gondolunk is, hogy e kritikai, egyéni utak irányában tájékozódó szembenállás kialakulásában része lehetett a göttingai tanulmányi idő alatt szerzett újabb ismeretanyag is. A tanár és a tanítvány közötti eltávolodás Csoma keleti útra indulásáig jórészt ismeretlen okokból olyan mértékben fokozódott, hogy Hegedűs később lesújtóan nyilatkozott a fölé nőtt tanítvány idegállapotáról, sőt terveiről is.

5. Nyilvánvaló, hogy a nagy útra készülő, immár férfivá érett Csoma életében az egyéni alkatbeli adottság, a gyermekkori székely világ és az enyedi tanulás sok-sok döntő mozzanata mellett Göttinga egyetemének európai, sőt világtávlatokra néző tudományos környezete jelentette az előkészület befejeződését. Mielőtt azonban a göttingai tanulmányozás időszakának jellemzésére sort kerítenék, meg kell emlékezni Kőrösi Csomának az ismeretszerzésben jelentkező magatartásáról. Már az enyedi tanulóéveket is jellemezte az ismeretszerzésnek az a csilapíthatatlan szomja, amely később is állandóan áthatja Csoma egész életét. Ilyen tekintetben a köznapok embertömegével való szembeállításban az angol költő, Browning Róbert írja Kőrösi Csomával kapcsolatban később a darzsilingi temetőben — egyebek között — e jellemző sorokat is:

Im, itt a legmagasabb csúcs!
A sokaság ott alant él,
Mert ők tudnak ott élni;
De ez az ember nem élni akart, hanem tudni!

A tudomány távoli, megközelíthető, de soha el nem érhető legmagasabb csúcsára áhító Csoma mellett, hogy mint a Kollégium egyik legkiválóbb tanulója elsajátította Enyeden a kötelezően megkövetelt ismeretanyagot, jóval többre: szinte romantikus hévvel a tudás teljességére vágyott. Fegyelmezett, távoli célokra néző és e célok elérése érdekében hűvös józansággal gondolkodó agya megóvta azonban őt a tudás végtelen mezején elszóródó-kapkodó, céljátévesztett csapongástól. A messzi célt soha szem elől nem tévesztő lélek konok kitartásával elsősorban terve megvalósításához szükséges előtanulmányokat végzett: történeti ismeretei bővítése mellett főként holt és élő nyelvek tanulásában jeleskedett. Mikor a kollégiumi tanulmányi éveket befejezte, az iskolájában akkor még szinte anyanyelvnek számító klasszikus görög és latin nyelven kívül a teológián tanulmányozott ószövetségi héber és az újszövetségi görög nyelvnek olyan mértékben birtokosa lehetett, mint iskolatársai közül hihetőleg senki sem.

Kétségtelen, hogy a nyelvtanulás folytatásában és a bensőséges nyelvismeret megszerzésében Kőrösi Csomát nem valami öncélú sok nyelven beszélés vágya vezette. Csak előkészület volt ez számára a belsőázsiai „rokon nyelvek“ tanulmányozásához. Részben emiatt, részben azonban a nagyvilágban való könnyebb forgolódás célkitűzésével, kemény munkával tanulta az élő nyelveket is. Ezért a kollégiumi padoktól búcsúzó diák már jól tudott franciául, németül, talán angolul, s bizonyos románul is. Ez utóbbi nyelv ismeretére abból következtethetünk, hogy Csoma keleti útjára készülöben a török nyelvtudás megszerzésének vágyától hajtva először Bukarestet kereste fel, hogy ott török nyelvmesterre tegyen szert.* Ilyen útra azonban a román nyelvnek legalább valamelyes ismerete nélkül aligha vállalkozhatott. Közvetlenül a keleti vándorút megkezdése előtt szükségét látta Csoma a szláv nyelvek közötti tájékozódásnak is: Temesváron szerbiül, Zágrábban horvátul tanult. Az enyedi és az azt követő évek ifjú erőfeszítését Kőrösi Csoma tehát, úgy látszik, egyebek mellett a mentől szélesebb körű nyelvtudás megszerzésére fordította. Ilyenformán aztán élete végéig mintegy húsz holt és élő nyelvet tudott munkájában, a mindennapi érintkezésben felhasználni.

Az enyedi diákevek és a németországi tanulmányútra való készülődés után következő göttingai időszak jellemzését azzal az olvasó számára, gondolom, eléggé ismeretlen mozzanat megemlítésével kell kezdenem, hogy Csoma nagyon bensőséges enyedi teológiai és bölcseleti tanulmányozás után úgy indult a németországi „peregrináció“-ra, hogy megelőzőleg Abats János református püspöknek 1815. július 1-én kötelezvényt adott a papi pályára való további készülésre és a hazájába való visszatérésre vonatkozólag. Minthogy ezt a kötelezvényt a püspöknek a Főkormány-szék (Gubernium) útján Bécsből megszerzendő útlevél kieszközlése céljából kellett a „külföldi vándorlás“-ra készülő pártfogolttól követelnie, Csomának egyházi pályára készülését illető elköteleződését végeredményében amolyan útlevél-szerző fogásnak is minősíthetnők... Ha... — nem ismernők az ő szavatartó, puritán jellemét, amely nem tűrte még nagy célok érdekében sem a ténybeli ferdítést, a fenntartásos fogadkozást. E feltételezés ellen nemcsak ilyen jellembeli meggon-dolás szól, hanem az a kétségtelen tény is, hogy Csoma Göttingában továbbra is

* Kőrösi Csomának az erdélyi románság szellemi vezetőrétegével való együtt-érzésére és — hihetőleg — személyi kapcsolataira utalhat az a körülmény, hogy — az Erdélytől való elszakadás tizenöt éve után — a tibeti nyelvtan és a tibeti—angol szótár megjelenésekor nemcsak a Magyar Tudós Társaság és az alma mater könyvtárának küld ajánlósorok kíséretében példányt, hanem a balázsfalvi román szeminárium könyvtárának is. Románia Szocialista Köztársaság Akadémiájának kolozsvári könyvtára e két példányban ma is őrzi Kőrösi Csomának a kapcsolatok ápolására irányuló emberi magatartása beszédes emlékét.

főként teológiai tanulmányokat folytatott: az egyetem akkori híres exegéta-tanárának, Eichhorn professzornak szentírás-magyarázatait hallgatta, azaz héber és — talán — koiné-görög nyelvi tanulmányokba merült. Az Eichhornnal való kapcsolatban azonban már felvillan a Keletre készülődés mozzanata is: tőle arabul is tanul. Az arab nyelvtudásra azért volt szüksége, hogy tanulmányozhassa az arab forrásoknak a magyarságra vonatkozó egykorú tudósításait.

Ami a göttingai évek foglalatosságában a teológiára és nem kizárólag az őstörténetre meg a keleti nyelvekre vonatkozó tanulmányozás folytatásánál is feltűnőbb, az az, hogy az arab nyelvnek az előbb jelzett okokból való tanulásán kívül úgyszólván semmi jel nem mutat arra, hogy Kőrösi Csoma Göttingában az őshaza felkereséséhez szükséges ismeretek megszerzésére törekedett volna. Itten folytatott tanulmányait illetően ugyanis abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy pontosan ismerjük az általa a göttingai egyetemi könyvtárból legalább ott-tartózkodása első évében kikölcsönzött könyvek jegyzékét. E jegyzékből megismerhetjük oltani olvasmányait. Meglepetésünkre nincs a tőle olvasott könyvek között egyetlen őstörténeti vagy nyelvtudományi érdeklődésre valló munka sem! Az 1816 augusztusától 1817 júniusáig terjedő időszakasz olvasmányai sorában görög, latin, olasz, német és francia nyelvű irodalmi-történelmi munkák: Euripidész, Hérodotosz, Homérosz, Szophoklész, Xenophón, Dante, Tasso, Herder, Schiller, Fénelon és Marmon- tel művei mellett Barthélemynek ez idő tájt divatos Voyage du jeune Anacharsis en Grèce című — Csoma által többször is kivett — munkája szerepel. Ez azt mutatja, hogy a göttingai tanulmányok első éve alatt Csomában még nem éghetett a Keletre készülődés minden más érdeklődést elfojtó lángja. A kölcsönzött könyvek jegyzékében vannak ugyan történeti munkák is, de ezek sem — mint várhatnók — a Közel- vagy Távol-Kelet népeire, hanem V. Károly korára, a francia forradalom és Skócia történetére vonatkoznak. Nincsen e jegyzékben még keleti utazásokat tárgyaló mű sem, holott Thaisz András, a Tudományos Gyűjtemény szerkesztője folyóiratában 1821-ben Kőrösi Csoma addigi utazásairól közzétett „jelentés“-ében arról tudósít, hogy a nagy utazó „illő figyelemmel olvasta a napkeletre tett utazásoknak leírásait, melyekkel a Göttingai Univeritásnak jeles Bibliothécája bővelkedik, a többek között híres Pallas, Gmelin és Klaproth utazásait“. Ez lehet Csoma 1817 júniusa utáni göttingai érdeklődésére nézve valóság is, de nem lehetetlen, hogy csak amolyan szerkesztői jólétesültséget fitogtató hozzátoldás, amilyenél jóval vaskosabb valótlanóságok is nyomdafestékhez jutottak e kor és a későbbi korok időszaki sajtójában. Nincs tehát semmi kétségtelen bizonyosságunk arra, hogy Csoma valóban olvasta volna ezeket a keleti útleírásokat vagy tanulmányozta volna a göttingai könyvtárban például Deguignesnek a hunok és más ázsiai népek történetére vonatkozó korszakos jelentőségű művét (1756) vagy a finnugor nyelvkutatásban — Sajnovits János és Gyarmathi Sámuel ösztökélése révén — olyan nagy szerepet játszó Schlözer professzornak Allgemeine nordische Geschichte című műve mellett a többi nagy történeti és a kibontakozóban lévő nyelvhasználat körébe tartozó alkotásokat.

Az, hogy Göttingában Csoma tovább folytatta teológiai tanulmányait, ön- magában még nem jelenti azt, hogy — az ő akkori gondolatvilágát tekintetbe véve — ne remélhetett volna ezen a réven egyben a magyar nép és nyelv történetére vonatkozóan hasznosítható anyagot is. Mikor ugyanis Göttingából hazatérőben Bécsben iskolatársa, az emlékiró Újfalvi Sándor kérdésére azt válaszolta, hogy Göttingában héber exegézissel foglalkozott, a kor és a maga felfogását ismerve, ez azt is jelenthette nála, hogy a „napkeleti nyelvek“ egyikének bensőséges tanulmányozására szentelte idejét. Mert hiszen a kortársak legnagyobb részének hiedelme sze-

rint a magyar is a napkeleti nyelvek közé tartozott. A Csománál alig két évtizeddel előbb, 1795-ben Németországot járó Gyarmathi Sámuel útrakelésekor még maga is azt vélte, hogy a magyar napkeleti nyelv, különbözik is az európai nyelvektől, ellenben sok dologban hasonlít a zsidó, kaldeai, samariai, szíriai, kopt, szerencsen és arabiai nyelvekhez. Az, hogy elsőként a „rokonok“ között akkor még Gyarmathi is a zsidó (héber) nyelvet és Otrókócsi Főris Ferenc meg Kalmár György nevét említi, mintegy rámutat arra a táborra, amellyel a finnugor rokonság bizonyításában maga később élesen szembe került, de amelynek büvületében a kor legtöbb őstörténeti kérdésben vélekedőjével együtt felfogásban Körösi Csoma még évtizedekkel később is osztozott.

Mégis hihetőleg nemcsak ez az évszázadokon át beidegződött, „előkelő“ rokonságot tartó eredet-hiedelem elutasítása lehetett az az előzmény, amely Csomát az öncélú bibliai írásmagyarázat irányából más ösvényre térítette. A keleti nyelvek tanulása szükségességének belátására döntő lehetett egy másik nagynevű göttingai tanára, az állat- és embertan művelője, Blumenbach professzor is. Ő figyelmeztette ugyanis Csomát arra, hogy a magyarság ősrokonainak utódait Kelet-Turkesztánban, a régi ujugrok földjén kell kutatnia. A magyar—ujgur rokonságot az ujugur népnévnek a magyarság régi orosz ugri, román ungur, latin hungarus nevével való egybecsengése is bizonygathatta Csoma számára. Hogy az ujugur—magyar rokonság hite milyen elevenül élhetett benne keleti utazása, vándorlása egész ideje alatt, arra kétségtelen bizonyíték az, hogy utolsó, a darzsilingi tragédiába torkolló felfedező útja során éppen a rokonnak volt ujugur-utód jugarság kelet-turkesztáni szálláshelye felé irányultak a nagy kutató léptei.

Alkalmasint Blumenbach professzor figyelmeztetése adhatta tehát Csomának a döntő lökést a keleti útra.

6. De bármi válthatta is ki ezt az elhatározást, az kétségtelen: Göttingából Erdélybe Körösi Csoma már határozott célkitűzéssel érkezett vissza. Ezért elhárítva magától a felajánlott egyházi állásokat, 1819 novemberében harminchat éves korában Keletre indult. Egy e tájbéli nyilatkozatából tudjuk, hogy ekkor már az ujugur rokonság eszméjének rabjaként vette kezébe a vándorbotot. Bukaresten át Konstantinápolyba vezető útja után Egyiptomba; Alexandriába vagy Kairóba szándékozott török és arab nyelvtudása fejlesztése, valamint az arab történeti források magyar őstörténeti vonatkozásainak tanulmányozása céljából menni. Az a tájt Elő-Ázsiában és Északkelet-Afrikában dühöngő dőghalál (pestis) Szírián át Per-

GRAMMAR

OF THE TIBETAN LANGUAGE,

BY
ALEXANDER CSOMA DE KÖRÖS.

PREPARED
UNDER THE PATRONAGE OF THE GOVERNMENT AND THE AUSPICES OF THE ASIATIC
SOCIETY OF BENGAL.

BY
ALEXANDER CSOMA DE KÖRÖS,

SCULPTOR-BENEFICARIUS OF TRANSYLVANIA.

Calcutta:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS, CIRCULAR ROAD.

1834.

zsiába való távozásra kényszerítette. Itt tudományos tanulmányozásra és a perzsa nyelv tanulására hosszabb időt szeretett volna fordítani, de a politikai-katonai helyzet bizonytalansága miatt négy hónap múlva innen is távoznia kellett. Az út költséges és veszélyes voltával számolva, egyelőre ugyancsak le kellett mondania a Kelet-Turkesztánban, az ujugrok egykori földjén való azonnali helyszíni tájékozódásról is. Ehelyett India felé vette útját.

Itt indiai tartózkodásának mindjárt az elején egy első pillanatra jelentéktelennek látszó, de egész tudományos pályájára nézve végeredményében döntő mozzanat történt életében: találkozás a angol Moorcrofttal. A tudományos érdeklődésből utazó Moorcroft egyben — akkor — a gyarmatosítás lázában égő brit birodalom tibeti és belső-ázsiai politikájának szolgálatában is állott. A gyakorlott szemű világjáró és a tudomány területén is otthonosan mozgó utazó rögtönös ítélettel felismerte Csomában azt a rendkívüli embert, aki az akkori Közép- és Belső-Ázsia egyik legismeretlenebb foltja, a hatalmas Tibet viszonyainak, társadalmának, nyelvének és irodalmának felkutatására különlegesen alkalmas. Rokonszenves volt neki Csoma igénytelensége, elszántsága, kérlelhetetlen céltudata. Az egyéni rokonszenv és a brit birodalom érdeke egyaránt arra ösztökélte Moorcroftot, hogy Csomát a tudományos ábrándok világa irányából a valóság kutatásának útjára terelje. Biztatására a távoli ország fia vállalkozott is a tibeti nyelvi-társadalmi helyzet és Tibet irodalmának beható tanulmányozására. E kettős feladat megoldása mind a tudomány, mind pedig az angol gyarmati politika szempontjából nagyon jelentős eredménynek számított volna. Csoma azonban nem öncélú tudományos kérdésként nézte a kínálózó sokrétű feladatot, hanem ezt is eredeti, őshaza-kutató tervébe illesztette bele. Számára ugyanis rendkívül fontos volt a ujugur-utód jugarok földjére Tibetben át való eljutás megkönnyítése céljából a tibeti nyelv tudományos és gyakorlati ismerete. Moorcroft, illetőleg az indiai angol kormányzat teljes anyagi támogatásával, hathatós, sok irányú segítségével vállalkozott Csoma a Tibet-kutatásra. Évekig tartó tibeti tanulmányozása eredményeként 1834-ben az indiai kormányzat költségén megjelent tibeti—angol szótára és angol nyelven írt tibeti nyelvtana az első, kellő terjedelmű és közvetlenül szerzett anyaga miatt megbízható tájékoztató volt a titokzatos Tibet nyelvi világáról. A meglepő e tudományos tettben éppen az, hogy Csoma, aki a filológia és egyáltalán a tudomány területén addig — ötvenéves koráig — alkotó tudományos munkával nem foglalkozott, egyszerre két ilyen alapvető művel lepte meg a tudományos világot. Tibeti kutatása azonban a maga őstörténeti elképzelései vonatkozásában nemleges eredménnyel járt: a tibeti nyelvi valóság megismerése ugyanis beláttatta vele, hogy Tibetben a magyar őstörténet és a magyar nyelvi eredet kutatójának nincs mit keresnie.

A tibeti nyelv és nyelvjárási között való tájékozódás mellett a maga korában jelentős felfedezésnek számítottak Csomának a tibeti irodalomra vonatkozó megállapításai is. A keleties aszkétizmusban, igénytelenségben gyakorlott Csoma ugyanis — e világba belesimuló külsejével és viselkedésbeli magatartásával — lassanként olyan mértékben megnyerte a tibeti lámavilág rokonszenvét, bizalmát, olyan személyes barátai voltak a lámák között, hogy behatolhatott a legféltettebb kolostorokba, tanulmányozhatta a tibeti irodalomnak addig európai ember elől rejtett-féltett kincseit. E tanulmányozás végső eredménye az volt, hogy a tibeti irodalom kezdő korszakában tulajdonképpen a szanszkrit irodalom visszatükröződése: az Indiából hozott buddhista iratok tibeti szellem számára való átalakításának, továbbfejlesztésének eredménye. Idő múltával azonban a tibeti irodalomban

is jelentkező önállósulásra való törekvés a legenda- és történeti irodalom virágzását indította meg.

Minthogy ilyenformán a tibeti irodalom tanulmányozása, illetőleg megértése Csoma számára lehetetlen volt a szanszkrit nyelv és a szanszkrit irodalom ismerete nélkül, nem csodálható, hogy Csoma érdeklődését felkeltette ez a gazdag ősi nyelv és irodalom is. Indiában évekig tartó utazással és tanulmányozással ismerkedett Csoma a szanszkrit irodalom termékeivel és magával a szanszkrit nyelvvel. A nyelvhasznítás módszeres elveinek e kialakulatlansági korszakában Otrokócsi Fóris Ferencnek, Kalmár Györgynek, Beregszászi Nagy Pálnak a magyar nyelvet a keleti nyelvekkel rokonító vélekedését követve, a tanulmányozás eredményeként Csoma is arra a következtetésre jutott, hogy a „szanszkrit nyelv tanulmányozása sokkal hasznosabb a magyarokra, mint bármely más európai nemzetre nézve. A magyarok gazdag anyagot fognak találni a tanulmányozás rendjén nemzeti eredetük, szokásaik, viseletük és nyelvük kutatása szempontjából, meg azután azért is, mivel a szanszkrit nyelv, valamint több indiai nyelv szerkezete is nagyon hasonló a magyaréhoz.“ A magyar — szanszkrit nyelvrokonságot Csoma szerint a két nyelv egybevetése és magyarországi földrajzi neveknek a szanszkritből való magyarázhatósága bizonyítja. Noha Csoma e vélekedésében újra a fellejzáró ábrándok világába tévedt, józanságára jellemző, hogy mikor e gondolatkörre vonatkozó véleményét egyik tudós angol ismerősének előadta, és ez maga ösztökélte elmélete közzétételére, Csoma elzárkózott a megfogalmazásnak és a közzétételnek még a gondolatától is.

7. A kételyes józanság mellett az emberi élet végességének tudata is figyelmeztethette Csomát arra: itt az ideje felhagyni a mellékutakon bolyongás révedezésével és előre haladni az évtizedekkel előbbi tervek valóra váltása felé. Már élete hatodik évtizedének vége felé járt, mikor 1842-ben az őshaza felfedezésének olthatatlan vágyától hajtva s az ősmagyarásra vonatkozó újabb irodalmi adatok felfedezésében reménykedve, Tibet fővárosa, Lassza felé vette útját. A tibeti szent helyen csak rövid ideig akart tartózkodni. Főcélja az volt, hogy a Kína nyugati vidékén tanyázó jugarokat, az ujur-törökök maradványait keresse fel. A hazájából való elindulása óta eltelt több mint két évtized alatt melengedett tervének valóra váltására vezető útján 58 éves korában csak a minden emberi célkitűzés és nagyratörés kérlelhetetlen, végzetes akadálya, a halál előtt torpant meg a testben és lélekben egész életében, utolsó útján is kemény, fáradhatatlan és rettenthetetlen kutató.

A darzsilingi sír aztán a váltóláztól halálba gyötört testtel együtt a jugar-kutátsnak, az őshaza, illetőleg az ősrokonok felfedezési vágyának is temetője lett.

8. De annak ellenére, hogy ilyen tragikus hirtelenséggel hanyatlott el e józanságában is mindegyre a tudományos feltevések ábrándvilágában tévedező lélek, úgy járt, mint az a középkori alkimista, aki aranykereső mohóságában varázslatoskodva az ördögi érc helyett annál jóval értékesebb felfedezéseket tesz a szervesen világ összefüggéseinek végtelen birodalmában.

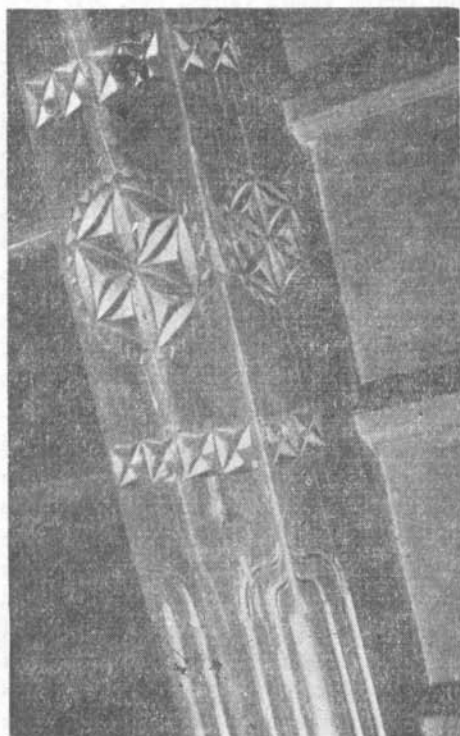
A magyar nép és a magyar nyelv eredetének múlt század közepi végleges tisztázódása óta tudjuk, hogy Körösi Csoma Sándor az őshaza és a rokon népek, nyelvek keresésében téves úton indult el. Olyan úton, mely őt nem a valóság, hanem az ábrándok világába vezette. Mégis élete, tudományos kutatása nemcsak hogy nem volt meddő, ellenkezőleg: egyfelől az egyetemes tudományosság, másfelől a magyar tudomány történetében olyan jelentős szolgálatokat tett, amelyek

feleltetik életének más irányú tévelygéseit. Nevét a tudománytörténetben két vonatkozásban is a halhatatlanság fénye ragyogja be.

Nemzetközi vonatkozásban Kőrösi Csoma Sándort a tibeti nyelvtan és a tibeti szótár megjelenése óta a tibeti filológia megalapítójaként tartják nyilván, hiszen elsőként tette lehetővé a tudományosság számára a tibeti nyelvi rendszer, szókinés megismerését, a tibeti írás sajátosságaiban való tájékozódást és Tibet irodalmának az ázsiai irodalmakhoz való viszonya tisztázását.

E nemzetközi jelentőségen túl a magyar tudánypolitika vonatkozásában is jelentősek Kőrösi Csoma Sándor érdemei. Ő mutatott ugyanis utat a széles látókörű, átfogó kitekintésű magyar őstörténeti kutatás és egyben szoros szálakkal az őstörténeti kutatáshoz kapcsolódó keletkutatás felé. Az az út, amelyen ő elindult, ilyen értelemben — a tévesnek bizonyult feltételezés ellenére is — helyes, járható út volt. A széles látókörű keletkutatás biztosítja ugyanis azt, hogy a magyar őstörténeti kérdéseket ne elszigeteltségükben, hanem az összes, a magyar őstörténetben szerepet játszó népek egykori történetének nagy összefüggésében szemlélhessük. Kőrösi Csoma Sándor kutatói magatartása a szűkkeblű nemzeti elzárkózás helyett minden időben a magyarsággal egykor sorsközösségben élő népek őstörténetében, ősi műveltségében való elmélyülő tanulmányozás szükségességére ösztökél.

Az ábrándok távoli, fátyolosan csillogó, csalóka világából így vezet éppen Kőrösi Csoma Sándor iránymutatása nyomán az út a valóság közelben fehérülő csúcsai felé.

*Bartha Árpád
művészfotója*

BODOR ANDRÁS **Kőrösi Csoma Sándor,
a tibetológus**

„Bátorkodom megvallani — írja Kőrösi Csoma Sándor 1825 májusában Szabáthuból az angol fő-kormányzóhoz küldött jelentésében —, hogy én nem pusztán csak nyelvész vagyok, — a különféle nyelveket azért tanultam, hogy megismerjem a finomult irodalmat, hogy behatoljak a régmúlt korok érdekességeinek tárházába, hogy hasznos ismereteket szerezzek, és úgy élhessek minden korban és minden nevezetes nemzettel, mint ahogy most a brit nemzettel teszem.“ Tehát már az első tibeti tanulmányútja alatt elhatározta, hogy idejét nem csupán a nyelvészetnek szenteli, mert el akar merülni a „nevezetes nemzetek“ régmúltjának tanulmányozásában. Tibeti—angol szótárának és tibeti nyelvtanának előszavában pedig felvázolja a tibeti irodalom kapcsolatát a szanszkrit buddhista irodalommal, és kijelenti, hogy mivel a tibeti műveket lefordították kínai, mongol és mandzsu nyelvekre, ezeken a nyelvtérségeken a tibeti ugyanazt a szerepet tölti be, mint a latin Európában, és a buddhizmus tanulmányozása a tibeti nyelv ismerete nélkül nem lehetséges.

Felmerül a kérdés, mikor ismerkedett meg Csoma Keletnek e nagy vallásával, ki vezette be a buddhizmus rejtélyeibe, mi készítette arra, hogy a tibeti buddhizmussal foglalkozzék, milyen tanulmányokat írt ennek tárgyköréből, és mi ezeknek a tanulmányoknak tudományos értéke és jelentősége? E kérdésekre adott válaszokból egy előttünk alig-alig ismert világ tárul fel, amelynek felfedésében Erdély szülöttjének, Kőrösi Csoma Sándornak elévülhetetlen érdemei vannak.

Tibet — az ország és a „távolí tanítvány“ első útja

Tibetet, a világ egyik legmagasabban fekvő területét délen a Himalája, nyugatról a Karakorum, északról és keletről a Küen-lüen hegyláncai zárják el a környező világtól. Települései, falvai, városai általában két-

Csorba Géza: Kőrösi Csoma Sándor (a tokiói Buddhista Egyetem templomában)

ezer, de gyakran háromezer métert is meghaladó magasságban fekszenek. Két nagy részre oszlik, a Keleti- vagy Nagy-Tibetre és Nyugati-Tibetre; Kőrösi ottjártakor az utóbbinak egyik legfontosabb tartománya Ladákh volt, Leh fővárossal. Tibetet a helyi lakosság Bodnak hívja, ennek mongolosított *Töböd* vagy arabosított *Tibat* formájából származik európai neve. Lakói a burmai törzsekkel rokon tibetiek, nyelvük főként a kínaihoz áll közel.

Kőrösi Csoma keleti utazásai során India ősi városából, Pesavarból Lahoréba, innen Kasmírba ment, ahonnan 1822. június 9-én Ladákh fővárosába, Lehbe érkezett. Célja most is Belső-Ázsia, melyet Járkend irányából akart megközelíteni. Mivel azonban ez az út költséges, nehéz és veszedelmes volt, visszatért Lahoréba. Útközben találkozott egy angol utazóval, William Moorcrofttal, aki karavánja élén éppen Leh felé igyekezett. Moorcroft a brit gyarmatosítás jellegzetes képviselője: kalandvágyó, bátor, értelmes és a tudományok iránt különleges érdeklődést tanúsító ember. Eredetileg állatorvos, azután a brit hadsereg tagja, utazó, diplomata, ügynök, nyelvész, jó emberismerő, és az sem kétséges, hogy e területeken az angol érdekszféra növelésének tehetséges előmozdítója volt. Találkozásuk fontos fordulópontot jelentett Kőrösi Csoma életében, ugyanis angol támogatással arra vállalkozott, hogy megtanulja a tibeti nyelvet és elkészít egy tibeti—angol szótárt és egy tibeti nyelvtant.

Ettől kezdve Csoma három alkalommal fordult meg Tibetben.

Először 1823. június 1-e és 1823 ősze között mintegy 16 hónapot töltött a tibeti nyelv és a buddhista irodalom tanulmányozásával. Talán ez volt a legfontosabb útja. A Lehben székelő kormányzó — *khalong* — Nyugat-Tibet délkeleti tartományának, Zanszkarnak zanglai kolostorába, *gompájába* irányította. A kolostor a vörössipkás rendhez tartozott, ősi könyveket, kéziratokat őrzött, és a rend tagjai főként a nyelvkultúra, a buddhista szövegek ismeretében tűntek ki. Szobáját, melyet megosztott tanítómesterével, Baktay Ervin, a híres utazó személyesen felkereste, és a következőképpen írja le: „Ez a cella a kolostor homlokzati oldalán, a második — a legfelső emelet egyik sarkában van. A megfeketedett ajtó alacsony, úgyhogy belépéskor középtermetű embernek is meg kell görnyedni. A szobácska maga kicsiny, rideg és komor . . . Egészen fekete; a füst időtlen idők óta ébenszínűre cserzette az egyenetlen falakat és a mennyezet vékony gerendáit. Mert a tibeti házakban nincs kémény . . . a füst szétterjed és a mennyezetgerendák réseit között lassan utat talál kifelé.“ Mivel a füst bántotta a szemét, Csoma a hosszú tibeti teleken szobájában sohasem gyújtott tüzet. „Ott ült ő, birkabőr bundába burkolva, összefont karokkal s ebben a helyzetben estig olvasott, tanult, tűz nélkül vagy világítás nélkül, az alkony beállta után a padlón aludt, és csak a puszta falak védték az éghajlat szigorúságával szemben. A hideg olyan erős volt, hogy kínos feladat volt előhúzni kezeit a gyapjas védőburok alól, amikor lapozni akart“ — írja róla egyik tibeti látogatója, Gerard doktor.

A „távoli tanítvány“ — ahogyan itten Csomát nevezték — nem lépett be a rendbe, de a lámáknak előírt öltözetet viselte, jakbőr köpenyben járt-kelt, és szabadon bemehetett a könyvtárakba, a templomba, végignézhette a szertartásokat. Húst, akárcsak a lámák, ő sem evett. Főeledele a tatármódra készített tea — *tsay*, jakvajjal és sóval. Cellájának

bútorzata is nagyon szerény volt, egy lóca és néhány durván tákolt „állvány” a könyvek részére. A legfontosabb benne a gyékényszőnyeg volt, amely éjjel az ágy, nappal a szék szerepét töltötte be. Napközben aszkétikus, ún. *pallanka*-ülésben, kezét a bőrköpeny alatt tartva, keresztbefont lábakkal dolgozott.

Tanítója, Szangje Puntszog, akinek havi 20 rupiát fizetett, jeles tudós ember, egyben Ladákh tartomány főorvosa volt. Jelentésében Csoma többek között ezeket írja róla: „... ismeri a tibeti nyelv grammatikai szerkezetét, járatos a számtanban, a retorikában, költészetben és dialektikában. Hivatásához tartozik az orvostudomány, csillagászat és asztrológia... Ismeri vallásuk egész rendszerét, általános tudással rendelkezik mindazon dolgok felől, amit könyvek tartalmaznak...” A viszony kezdetben a tanár és tanítvány között jó volt, s ha később zavarok álltak be, ezeknek főoka az a politikai helyzet, mely akkor Tibetnek ezen a részén a kínai, angol és más hatalmak érdekeinek összeütközéséből keletkezett.

Szangje Puntszog mellett Csoma ebben az időszakban az egyik híres gomba tudós-főlámájával is érintkezett, Kunga Csozszlesszel, akinek nevét csak a legújabb kutatásoknak sikerült felfedniük. Ő írta meg az „európai tanítvány” részére Buddha tanításának az egykori kolostorában ma is őrzött rövid összefoglalását. Erről Csoma jelentése így számol be: „... birtokomba van egy tíz lapra terjedő munka: a buddhisták egész vallási rendszerének összefoglalása...” Kunga Csozszlesz rokona és barátja volt Csoma tanítójának. E két tudós láma vezette be az erdélyi utazót a tibeti nyelv és irodalom rejtekeibe, noha Csoma a gompába érkezése előtt már öt hónapig tanulta a tibeti nyelvet a tőle megszokott kitartással és alapossággal. Nyilván tévedés az a szakirodalomban elterjedt és még Eötvös József emlékebeszédében is felbukkanó állítás, hogy Csoma Tibetben először nem az irodalmi nyelvet, hanem egy kis csoport dialektusát tanulta volna meg.

A kolostor gazdag könyvtára nagymértékben hozzájárult Csoma tanulmányainak megkönnyítéséhez. Tibet aránylag korán átvette a kínaiaktól a könyvnyomtatás kezdetleges formáit: a metszett fatáblákat és dúcokat, melyekről kasmíri papírra, indiai tudósoktól kidolgozott és ezért a szankszkrithoz hasonló írásjelekkel, másolatokat készítettek. A XVIII. század első felében a narthangi gompában bükkfa-táblákra kifaragták az összes szentiratoknak számító buddhista műveket, és ezekről sokszorosították a szükséges példányokat. A lapok mérete kb. 60 × 10 cm, minden lapra hat sornyi szöveget nyomtattak, majd művek szerint fatáblák közé helyezve, zsinórral átkötve, kínai selyembe burkolták és mindegyiket külön rekeszbe helyezték el. A kötetek száma 325, bennük összesen 106 500 tibeti lap van. E mérhetetlen anyag áttanulmányozása rendkívüli szorgalmat, kitartást és erőfeszítést igényelt.

Szabáthu és a két utolsó tibeti út

1824 őszén Szangje Puntszog megváltozott magatartása miatt, majd nyílt felszólítására Csoma kénytelen volt elhagyni Ladákhot, hogy indiai területre menjen. A láma különös magatartása okát sokáig találgatta a

szakkutatás. Úgy véljük, teljesen helytálló Baktaynak az a feltevése, hogy Nagy-Tibetből titkon figyelték a „távoli tanítvány“ minden lépését, s amikor kiderült, hogy nem hajlandó a lámaizmushoz csatlakozni, más-képpen kezdtek gondolkozni felőle, s megvonták tőle azt a kiváltságot, amelyet mindmáig oly kevés idegen, különösen európai élvezett. Emellett szól a tanító magatartása is: először megígérte, elkíséri Csomát, majd előreküldte, hogy egy faluban várja őt be, a végén azonban cserben hagyta.

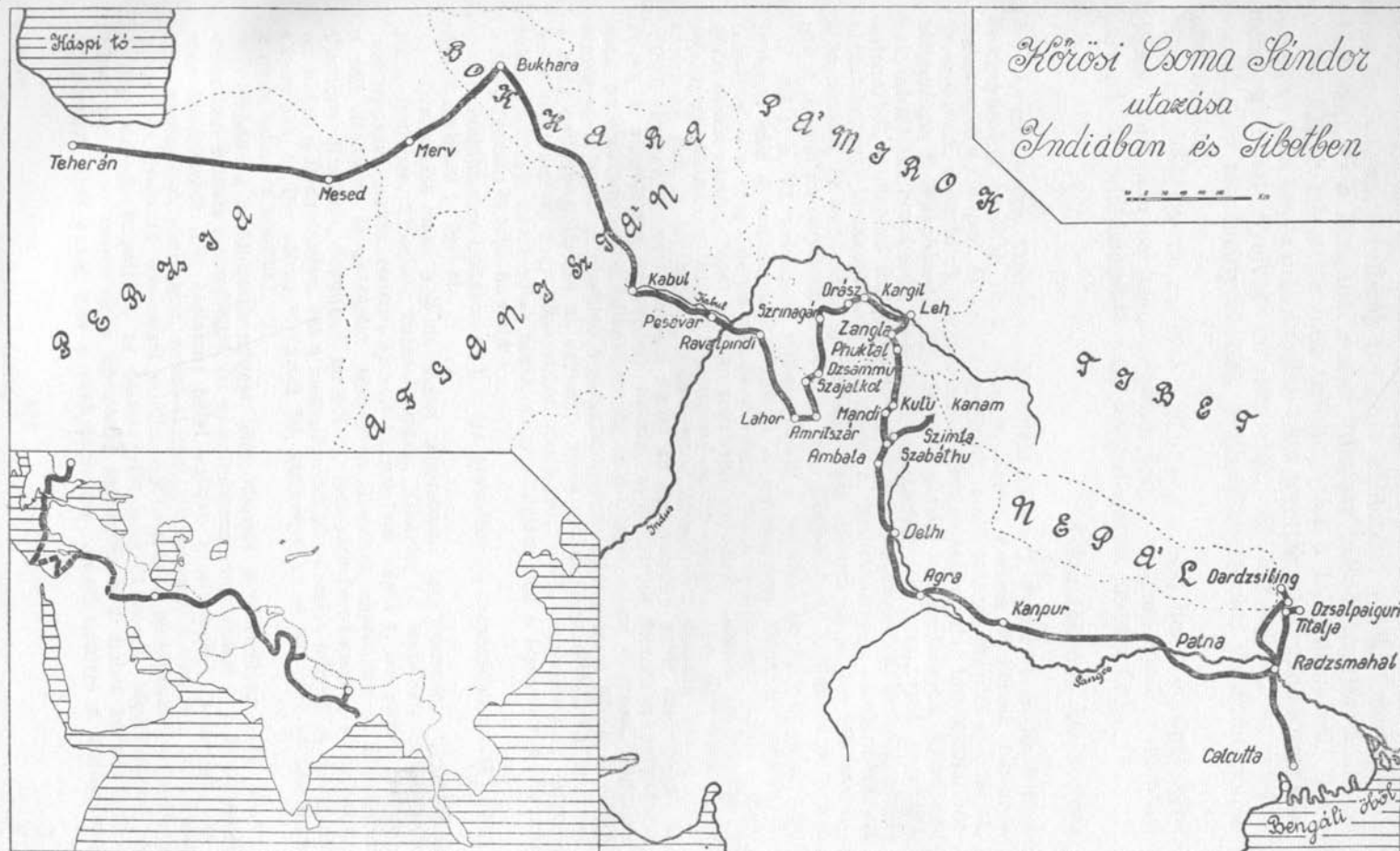
Csoma 1824. november 26-án Szabáthuba, egy indiai határvároskába érkezett, ahol az angolok, Moorcroft ajánlólevele ellenére, feltartóztatták, vagy talán helyesebb, ha azt mondjuk, hogy letartóztatták, ugyanis idegen érdekeket szolgáló kémnek tekintették. Ez olyan tövis volt, mely holta napjáig tartó sebet hagyott Csoma érzékeny lelkén. Szabáthuban ismerkedett meg Kennedy századossal és Gerard doktorral, akik mindig őszinte barátságot tanúsítottak iránta. A százados felkérésére két jelentést is küldött a főkormányzóságnak. Ezek ma is ladákhí tartózkodásának, munkájának és további terveinek legértékesebb forrásai. „A tibeti irodalom kétségkívül megérdemli az alapos kutatást“ — állapítja meg többek között a jelentés, elárulva írójának azt a szándékát, hogy már ekkor a tibeti nyelv feltárása mellett, a buddhista irodalom tanulmányozásával is foglalkozott.

Kennedy közbenjárásának és Csoma jelentéseinek megvolt az eredménye, mert csakhamar engedélyt kapott, hogy ismét Tibetbe utazzék.

A második ladákhí útra 1825. június 6-án indult el és augusztus 12-én érkezett meg Szangje Puntzog falujába, Tethába (Tiszába). A fogadtatás azonban most nem volt szívélyes, a lámát sem találta otthon, mert valahol Nagy-Tibetben barangolt. Amikor végre megérkezett, és megegyezett vele, a phuktali (Pukdal) gompába mentek, ahol a láma a maga *labrangjába* — lámalak — juttatott egy szobát Csomának, és tartózkodó, óvatos, kevésbé szolgálatkész magatartást tanúsított tanítványa iránt. Csoma mégis egy évig maradt, és 1826 novemberében távozott el Zanszkárból, ahova többé vissza nem tért. Egyelőre Szabáthuba utazott.

A következő évben ismét engedélyt kapott egy tibeti útra, azzal a kötelezettséggel, hogy tovább folytatja a gyűjtési munkát a tibeti—angol szótár összeállításához. Most azonban nem Zanszkárba, hanem Bashér tartomány Kánám nevű városába ment, és több mint három évet töltött a város fölött egy kis remetekunyhóban — *ritödben*. Tanítója — amint ismét Baktay bizonyítja — most is Szangje Puntzog. Ritödjé 2850 méter magasán, a meredek hegyoldalon fenségesen zord kilátást nyitott számára, de egész valója úgy kavargott, mint a magasban gyakran dühöngő viharok. Lelkiállapotáról, munkájáról, doktor Gerardnak, a brit-indiai egészségügyi szolgálat orvosának a főkormányzóhoz intézett leveléből részletesen értesülünk. „Lénye csupa elevenség — írja róla Gerard, aki remetelakában felkereste —, de ezt sokszor a nála annyira természetes aggodalom szakítja meg... Mr. Csomát kevésbé vagy egyáltalán nem érdeklí semmi a maga irodalmi tanulmányain kívül...“

1830 novemberében véglegesen elhagyta Tibetet, és Calcuttába ment, ahol két évig a szótár sajtó alá rendezésével volt elfoglalva. Egy rövid

Tervezte és kartografálta Turánicz J. Lajos

időszakot kivéve, amikor Észak-Bengália különböző vidékeit kereste fel, itt tartózkodott, és a Bengáliai Ázsiai Társaság másodkönyvtárosi állását töltötte be. Ekkor jelentette meg tanulmányait a buddhizmusról. E tanulmányok őt ama kevés orientalisták közé sorolják, akik mind a szanszkrit, mind a tibeti nyelvet jól ismerték, és közvetlenül az eredeti források alapján tanulmányozhatták a tibeti irodalmat, valamint annak ősi, indiai mintáit.

Ezért tekinthetjük őt méltán a tibetológia első nagy európai képviselőjének. Tudományos jelentőségének teljes megismeréséhez azonban hozzátartozik a buddhizmussal való kapcsolatának megismerése is.

A buddhizmus kialakulása

Az indoeurópai törzsek (az ún. áryák) az i. e. 2. évezred második felében északnyugatról hatoltak be Indiába, és lassan, évszázados harcok folyamán foglalták el a Gangesz és az Indus völgyét, majd fokozatosan dél felé törtek. Társadalmuk, életmódjuk, harcaik költői feldolgozását a világ leghosszabb hőskölteménye, a *Mahabharata* nyújtja. A foglalás lejátszódásának természete nagymértékben hozzájárult a hódítók jellegzetes, négy csoportból: papokból, katonákból, különböző foglalkozású népből és nincstelenekből, sudrákból álló társadalmának kialakulásához. Vallásuk, a brahmanizmus szentesítette ezt a tagozódást, és mindenféle előírásokkal még szigorította is, aminek eredménye a társadalmi elnyomás és az alóla való felszabadulás kilátástalansága lett.

Az i. e. VI. században tiltakozásként a fennálló társadalmi rend ellen született meg a buddhizmus. Alapítója — amennyiben történeti mivoltát elfogadjuk — a *sakya* nemzetségből származó Muni, a Himálája tövében, Bengália északi részén, Nepál határán fejedelmi családból született, és i. e. 563-tól 483-ig élt. Miután a világtól elvonultan sokat elmélkedett, úgy vélte, hogy rájött az élet, a lét titkára, azaz „megvilágosodott”: Buddha lett. Tanításainak lényege ebben foglalható össze: az élet minden baját, szenvedését az önzés, a vágyakozás, szenvedély okozza, mely három formában nyilatkozik meg: az érzékiségben, a halhatatlanság és a vagyon utáni vágyban. Vágyaink legyőzésével azonban elérhető a magasabbrendű bölcsesség, a *Nirvana*, vagyis a lélek nyugalma. Ezeket az egyszerű, velős mondásokba öltöztetett tanításokat a tanítványok, hogy könnyebben megjegyezhessek, megszámozták, csoportokba foglalták, nevet adtak nekik, s így született meg a *Nyolcszoros Ösvény*, a *Négy Igazság* és több hasonló.

A buddhizmus Indiában az i. e. III. században, a legnagyobb indiai király, Asóka idejében terjedt el.

Uralkodása után a buddhizmus fokozatosan meghonosodott Ceylonban, Hátsó-Indiában, Tibetben, Belső-Ázsiában, Kínában és Japánban. Benne számos irányzat, szekta, csoport alakult ki, amelyek végül is két nagy ágazatba: a déli *Hinayana* és az északi *Mahayana* iskolában egyesültek. A Mahayana Tibetben, Kínában, Japánban terjedt el, felfogása humanusabb, szociálisabb, eszménye a *Boddhisattva*, aki a megvilágosodást másokért műveli. A Hinayana Ceylonban és Burmában virágzott fel, eszménye az *Arhat*, aki az igazságot a maga számára kutatja.

Tibetbe a buddhizmus nyugat felől, Kasmír területéről az i. sz. V—VI. században kezdett beszivárogni. Itt az animizmus, sámánizmus és a kínai taoizmus keverékéből már kialakult helyi vallást, a szörnyeket, jóslásokat, igézést, varázslatot, ráolvasást, totem-áldozatot, elátkozott malmokat, ördögűzést hirdető és gyakorló *bon*-csoszt találta. Az ideérkező buddhizmus elsősorban a nép körében terjedt el, és összevegyült ezekkel az ősi hiedelmekkel. A tibeti buddhista csoportok a következő századokban Indiából kértek tanító-mestereket, ahol ekkor már a brahmanizmus újjászületésével a buddhizmus

hanyagolni kezdett, sőt a megújuló régi vallás és a mohamedánizmus üldözéseit kellett elszenvednie. Egyelőre Tibetben is visszahagyatlott és a *bon-csoz* elemei ismét felszínre törtek.

Az üldözések elültével Indiából egy nagy tudású mester (Padmaszambhava) érkezett, aki azzal erősítette meg a buddhizmust, hogy a *bon-csoz* ördögűző és varázsló praktikáit bebocsátotta a kolostorokba. Ugyanakkor szoros kapcsolatot létesített a nép és a gompák között, megtöltve azokat a nép fiaival és lányaival. Az indiai mesterek megtanulták a tibeti nyelvet, a tibetiek a szanszkritot, és sorra lefordították a Mahayana buddhizmus könyveit. Így alakult ki a tibeti kánon: a *Kandzsur* és a *Tandzsur*, amelyeket Kőrösi Csoma olyan behatóan tanulmányozott.

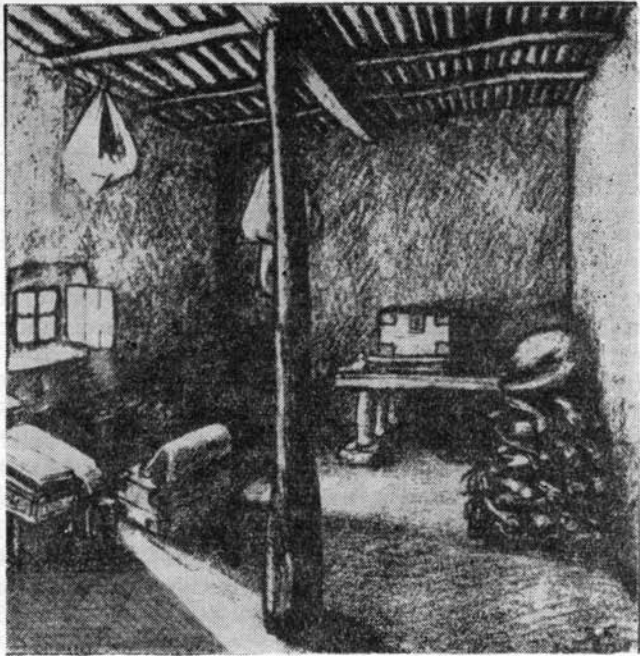
A tibeti buddhizmus vagy lámaizmus, amint Téchy Olivér, *Kőrösi Csoma és a buddhizmus* című értékes tanulmányában kimutatta, megtartotta a helyi, főleg az éghajlati viszonyokból adódó életmódot, ahhoz alkalmazkodott, és legalább részben megtúrta a helyi vallási hagyományokat. Nagy szerepe volt a lámaizmusban az egyházi hierarchiának és különösen a vezetők kiválasztásának. Tanítása szerint a vezetőszellemek, a nagy személyiségek az újszülöttekben testesülnek ismét meg, és a lámák feladata felismerni azokat az újszülötteket, akikben a megtestesülés létrejött. A legmagasabb vezetők Buddha megtestesítői: a *Dalai láma* (neve magyarul „világtengerrel“ fordítható, vagyis hatalma olyan nagy, mint az óceáné) és a *Pancsen láma*. Mivel a lámák idővel nemcsak a nép vallási, hanem világi vezetését is kisajátították, rendszerük társadalmilag elnyomóvá, kiszípolyozóvá vált.

Kőrösi Csoma Sándor tanulmányai a buddhizmusról

A tibeti buddhizmusról Csoma több kisebb közleményt és négy tanulmányt írt. Ezek a Bengáliai Ázsiai Társaság folyóirataiban és kiadványaiban jelentek meg. Csoma először a különböző területeken talált szövegek (például egy bhutáni zászlónyél tibeti felirata, amulettek, lámavállkendők) megfejtésével vonta magára az európai orientalisták figyelmét. Különösen nagy port vert fel a XVIII. század elején az Irtis közelében, Ablait kolostor romjai között talált selyemre írott szövegfoszlyán. Nagy Péter orosz cár 1723-ban a szöveget a világhírű francia nyelvésznek, Fourmont abbénak küldte el, aki megfejtette ugyan, de sem származási helyét, sem pontos értelmét nem tudta megmondani. Müller német nyelvész egy tangu szerzetest kért fel a szöveg megfejtésére, és az ő értelmezése alapján kiadta Szentpéterváron. De ez sem bizonyult helyesnek. Ezután még sok neves nyelvész és orientalista foglalkozott vele, sikertelenül. Csoma 1832-ben az Ázsiai Társaság kiadványában nemcsak pontosan megfejtette, hanem azt is megállapította, hogy a tibeti kánonból, a Kandzsurból származik, és közölte ennek megfelelő helyét. Ezenkívül több cikket írt a buddhizmus tanításairól és eszméiről. Így például az egyikben a buddhizmus női eszményképét rajzolta meg (*Extracts from Tibetan Works*, 1835).

Akármilyen különösnek is hangzik, a lámaizmussal foglalkozó tanulmányai nem jelentették Csoma tulajdonképpeni céljának, a magyar eredetkutatásnak a feladását. Mélységesen meg volt ugyanis győződve, hogy a gompák selyembe burkolt könyveiben talál valami utalást a székelymagyar nép eredetére vonatkozóan. Erről a meggyőződéséről tesz bizonyosságot egyik tanulmánya, valamint Campbell doktor levele, aki őt halálos ágyán meglátogatta, és utolsó napjainak hűséges krónikása volt.

Kőrösi Csoma Sándor
cellája a zanglái
kolostorban

1833-ban *Origin of the Shakya Race* (A sakya nép eredete) címen tanulmányt közölt a Bengáliai Ázsiai Társaság kiadványában és benne — bár számunkra különösnek tűnik — Buddha nemzetségét, a sakyát, a székellyel rokonítja. A Kandzsur egyik fejezete ugyanis azt állítja, hogy a sakyák az Indus torkolatánál fekvő Potala városából menekültek későbbi hazájukba. Eredetileg tehát azokból az Iráni fennsík keleti részén élő szkíta törzsekből szakadtak ki, akiket a görög és a latin szerzők *szakák*-nak neveznek, és akik múltjának és kultúrájának feltárásáért a régészet és a történettudomány az utóbbi három évtizedben igen sokat tett. A székelység hagyományaiban erősen élt, bár alaptalanul, a hun, illetve a szittyia eredet. E népi hagyomány és az általa teljesen elfogadott hun eredet igazolását vélte felismerni Csoma a sakya nemzetség származásában. A sakya nemzetséggel tehát nem azért foglalkozott, mert belőle származott Buddha, hanem mert a székelyek rokonainak vélte.

Amikor már rájött, hogy az indiai népek között nem fedezheti fel a magyarok rokonait, a tibeti könyvekben olyan nép nevét találta meg, amely új reménységgel töltötte el: a jugarokét. Ezekről beszél lelkesen halála előtt öt nappal doktor Campbellnek, aki azután jelentésében így számol be a calcuttai hatóságoknak: „... minden reményét arra nézve, hogy hosszas és fáradságos kutatásának célját elérhesse, a »jugarok« hazájának felfedezésére alapozta. Ez az ország vélekedése szerint északkeletre kell feküdjék Lasszától és Kham tartománytól, Kína nyugati határvidékén. Eljutni oda, ez volt legfőbb vágyakozásainak végcélja, és teljességgel bízott abban, hogy ott rátalálhat azokra a törzsekre, ame-

lyeket odáig hasztalan keresett.“ Azóta az orientalisták — köztük számos magyar származású — tanulmányozta a „jugarok“, illetve az ujugurok múltját és nyelvét, de rokonságuk a magyarokkal nem tartható fenn.

Kifejezetten a tibetológia körébe tartozó tanulmányai közül először szanszkrit—tibeti—angol szótárát említjük. Csoma csakhamar rájött, hogy a tibeti irodalom tanulmányozása a szanszkrit nélkül lehetetlen, hiszen annak nagy része szanszkrit fordítás, tehát a kettő összevetése elkerülhetetlen. Ezért még tibeti tartózkodása idején hozzákezdett a szanszkrit—tibeti—angol szótár összeállításához. Ezzel, több átdolgozás és átírás után, 1831-re elkészült, azonban a Bengáliai Társaság a kiadást nem tartotta szükségesnek, ami jól tükrözi az akkori angol tudománypolitika jellegzetességeit és korlátait. Csak 80 év múlva jelent meg a társaság memoársorozatában E. D. Ross kiadásában (*Sanskrit—Tibetan—English Vocabulary. Being an Edition and Translation of the Mahavyutpatti. By Alexander Csoma de Kőrös. Edited by E. D. Ross. Calcutta, 1910.*). E szótár kiadásának késedelme nagymértékben hátráltatta a tibetológia fejlődését, mert a kutatáshoz feltétlenül szükséges terminológiát nyújtja.

Az angol—tibeti szótár megjelenése 1834-ben lehetővé tette, hogy Csoma szinte egész idejét a tibeti könyvekről szóló tanulmányainak szentelje. 1836-ban *Notices on the Life of Shakya* (Jegyzetek Sakya életéről) címen a tibeti kánonnak Buddhára vonatkozó részeit foglalta össze tömören, alapvető tájékoztatást nyújtva ezzel a későbbi Buddha-kutatáshoz. A század közepén A. Schiefner orientalista ennek alapján írta meg a maga Buddha-életrajzát, később, a század végén, erre támaszkodott az angol W. W. Rockhillnek a Buddháról és a buddhizmus korai történetéről szóló műve.

Ugyanabban az évben jelent meg több éves megfeszített munka eredményeként e tárgykörbe tartozó legfontosabb munkája: *Analysis of the Kangyur and Stangyur* (magyarul: A Kandzsúr és a Tandzsúr elemzése). Az elmondottak fényében könnyebben felmérhetjük e munka igazi jelentőségét. A buddhizmus indiai üldözése idején sok „szentkönyv“ megsemmisült, és csak fordításban, tibeti nyelven maradt fenn. Ez adja meg a tibeti kánont tartalmazó két gyűjtemény nagy jelentőségét. Bár létezésükről a nyugati tudományosság Csoma előtt is értesült, az ő érdeme, hogy azok belső szerkezetét, tartalmát, ha röviden és vázlatosan is, megismertette a nyugati világgal. A két gyűjtemény több alcsoportra oszlik, így az első, a Kandzsúr, hét alcsoportot tartalmaz, és lényegében a szanszkrit Hármaskosárral — a Tripitakával — azonos. A Tandzsúr három részre oszlik, és himnuszokat, legendákat, bölcs mondásokat foglal magában. Abban az időben e könyvek belső szerkezetének és tartalmának ismertetése, valamint a szanszkrit művekkel való azonosítása jelentős tudományos eredmény volt.

Csoma utolsó nagyobb műve 1838-ban jelent meg. Címe: *Notices on the Different Systems of Buddhism* (Jegyzetek a buddhizmus különböző rendszereiről). E tanulmányát a szakkifejezések ismertetésével kezdi, hogy ezzel megkönnyítse a kutatók tájékozódását. Majd taglalja a buddhizmus különböző ágait, ezek között a lámaizmus helyét. Úgy véli, hogy ez az iskola valamennyi szintézisét képviseli, mert Padmaszambhava Tibetbe érkezésekor az északi ág két irányzata már egybeforrott. A tibeti buddhizmus kulcsát a *Lám-rimben*, „az út lépcsői“-ben látja, melyet ő az

„evolutio genetica“ — a genetikus fejlődés — fogalmával azonosít. Ezzel azonban csak annyit akar mondani, hogy az új környezetbe került tan — *dharma* — a helyi viszonyokhoz alkalmazkodva, fokozatosan bonyolult, belsőleg logikusan összefüggő rendszerre alakult át, melynek alapos ismerete csak önfeláldozó munkával lehetséges.

Végül talán nem érdektelen, ha megemlíjtjük, hogy Csoma nemcsak a tibeti buddhizmust ismertette meg a nyugati világgal, hanem ennek vallásos irodalmából — hittérítők kérésére — tibeti nyelvre is fordított. Többek között egy protestáns liturgiát, imakönyvet és zsoltárokat. Ezek szövegeinek nagy része a második világháború előtt Tibetben még használatban volt.

Tibetológiai tanulmányainak értékelése

Csoma tibetológiai tanulmányait — amint azt a szakkutatás megállapította — az óvatos fogalmazás, a pozitivista adatközlés jellemzi, s bizonyos fokig az értékelés hiánya is. Ennek oka részben a szerző tudományos szerénysége, alaposságra való törekvése, mert tudatában volt az anyag óriási, nehezen átfogható voltának, s ezért tartózkodott az általánosítástól.

Tapasztalatai is óvatosságra intették. Barátai és ismerősei gyakran kérték fel, hogy nézze át tanulmányait. Ezeket olvasva arról győződött meg, milyen könnyű félresiklani, ha állításaink nem nyugszanak konkrét tényeken. A nyugati tudomány számára éppen ezzel az elfogulatlan, tömör, tényközlő, tehát megbízható módszerrel tette a legnagyobb szolgálatot. „Dicsősége abban áll — írja róla W. Hunter, egyik angol életrajzírója —, hogy egy álomkép nyomán indult el, de egy valóságos feladatot oldott meg“, vagyis lerakta a modern tibetológia alapjait. A későbbi kutatók hosszú évtizedeken át az ő nyomdokain haladtak. Érdemeit mutatja az is, hogy Ladákban, Kánámban, Calcuttában (és Londonban), tehát mindenütt, ahol megfordult, emléket állítottak számára, és 1933 februárjában a tokiói Taishyo mahayana egyetem ünnepélyes keretek között boddhisattvává nyilvánította, és az őt pallanka-ülésben ábrázoló szobrát — melyet Csorba Géza készített — az egyetem templomában helyezte el. Ezzel nemcsak a buddhizmus tanulmányozásában kifejtett érdemeit akarták jutalmazni, hanem emberi nagysága, szerénysége, becsületessége, odaadása iránti elismerésüket és tiszteletüket is kifejezésre öhajtották juttatni.

Amikor tanulmányait fellapozva meghatódva gondolunk a hosszú útra, amely őt az erdélyi székely faluból az enyedi kollégium útravalójával „a világ tetejére“, a zanszkári gompákba, labrangokba és ritödökbe vezette, és felidézzük törhetetlen akarátát, szinte emberfeletti erőfeszítéseit, ismét angol életrajzírója, Hunter szavaival értékeljük: „Csoma egy magában többet tett, mint Ochterlony hadseregei, és nem kevesebbet, mint Hodgson diplomáciája, hogy keresztültörje a Himaláját és feltárja Európa előtt, mi rejlik a hegyek fala mögött. El kellett szenvednie a sorsot, mely a világon a tudás úttörőinek osztályrésze. Mások léptek küzdelmes munkásságának területére. Könnyen rakták épületeiket abból az anyagból, melyet ő egy élet fáradozásaival halmozott össze.“

TÓTH ISTVÁN

Litánia Párizs vándorairól

Jaj annak,
aki olyan, mint a föld:
akiben úgy mozdulnak
a szárnybontó lombok,
hogy csak önmaga
maradéka lesz;
akire a napok és ködök
ellentétes hadai
rajzolják ki az eget —
a hatalmas zérót.

Jaj annak,
akín eluralkodnak
a rendbontó sorok —
a szellemi robotgépek;
aki, mint a vénülő föld,
csak önmagának mosolyog,
s mint éjjeli ragadozók,
meg nem oszthatja senkivel
a szellem zsákmányát —
az örömet.

Jaj annak,
aki romjaiból felépül,
és saját romjaira hull szét:
aki múzeumnyi isteneket
látott
hamuvá némulni
az ember oldalán,
és csak az időben —
az egy végzetben hisz,
a fűvek, fák,
az ércek és kövek
istenében.

Jaj annak,
akinek minden porcikája
csak a legnagyobb hatalomnak —
az időnek enged:
iszapos tócsák

kísérik az útján,
és betege a tengereknek;
csillagokba
szeretne látni,
és érdes homokszemcsék marják
szürke egekké
a szemét,
s a cseppfolyósító időben
érzi szívét
mint vergődő halat
földdel telt bordák
ivei alatt.

Jaj az idő
bölcс Odüsszeuszának,
akire mindenünnen
százarcú Kírke les:
tág egeken, szűk hajszálereken
átmegy,
de visszautat nem keres.
Interdiktumok
követelhetik,
expedíciók kutathatják:
egyetlen szenvedélye lett
a mérgező bizonytalanság.
Áthatol
csillagtermő éjszakán:
a sötétség ezernyi résén
remeg jövője.
Megsejt valamit
túl gépek, számítások
biztos tévedésén.

Jaj annak,
aki csak romló
testét tapintja a szavaknak:
ágyékából halott leányok
kelnek életre,
és kacagnak;
füléből lehullott madárraj
sikolt

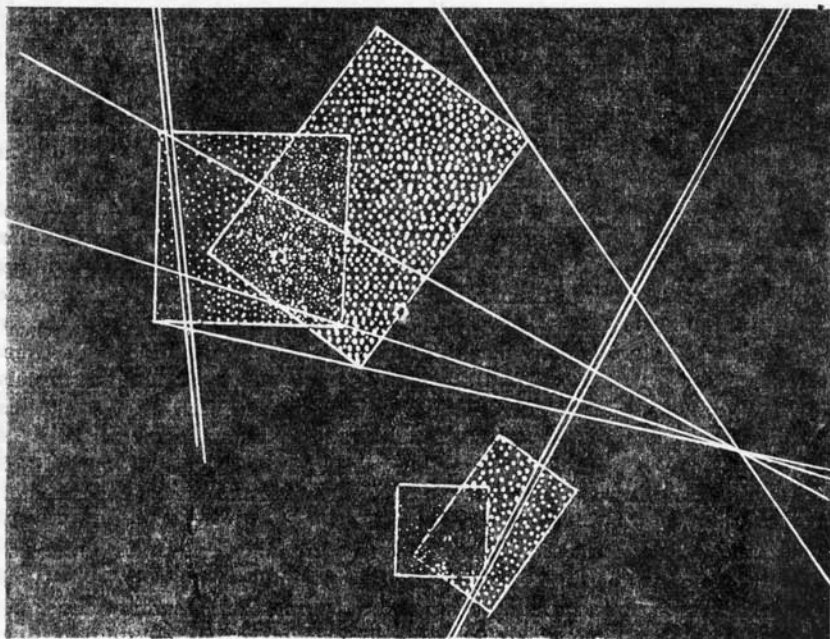
leszakadt égbe törve;
orrából súlytalan virágok
szöknek leroskadt,
holt mezőkre;
nyelvéről a lőrinces őszök
keserősége
hül a szájban;
szemében rég kiirtott erdők
feketállnak
halálra váltan.

Jaj annak,
aki mindenütt eretnek:
koldus vándora
hamuszín egeknek,
s csak abban él,
mit el nem ért.

Jaj annak,
aki tíz körme begyében
támasztgatja
örökre-meghalt istenét.

Jaj annak,
aki néptelen utakra
és sápadt, meddő
lányokra figyel;
háborúkat folytat
önmagában,
és nem osztozik senkivel:
volt szeretőktől,
bósz szultánoktól
érkezik hozzá a követség,
hogy bábkirálynak kinevezzék,
de szavuk helyett
a csendet fogja hallani,
egy madár lépteit a porban,
ahol örölnék
isten malmai,
s csiszolódnak szemcsékké váltan
az elporladó arcok,
hogy mindegyikük összeérjen.

Itt lesz örök száműzetése
a szálló porban
és a szélben.

Moholy-Nagy László: Részkaré (1924)

Édesapám a húszas évek közepe tájától, kisebb-nagyobb megszakításokkal, tizenöt évig járta a Regátot. Sokáig dolgozott Bukarestben (örökké büszke volt rá, hogy néhány társával együtt, ők zsaluzták a Telefonpalota lépcsőházát), elvándorolt Krajovára, Ploiești-be, Brăilára meg Galacra, s megfordult több más moldvai városban is, amelyekre azonban már édesanyám sem emlékszik. Minap, hogy e riport-féle megírásakor felbolygattam benne az emlékeket, valahonnan egy ócska kaptár-ból előkotorászta az apám régi leveleit, mondván: faggassam ki azokat, mert többet tudnak, mint ő...

Mint aki kincsekre lel, úgy csaptam rá az egérrágra, viaszos borítékokra, s két napon át, míg otthon ültem, egyebet se tettem a ház körül, csak ezeket a leveleket böngésztem. Akadtak közöttük reményteljesebbek és lehangolók is; az egyik jobb kereset kilátásáról, a másik csalódásokról, szállás gondokról tudósítja anyámat, és szinte mindegyikből az a vágy sugárzik, hogy „egyszer majd talán nekünk is lesz annyi földünk és jószágunk, hogy ne kelljen többé elhanyagolni a világra”. Bizony megrikkattak ezek a levelek. Az 1945 augusztusában kelt utolsó levél Piskiről származik: „... igaz, a kávéházban, ahová békartunk — írta többek közt —, kenyér helyett a legtöbbször csak máltát adnak az ételhez, de fő, hogy demokrácia van, s hogy az ember, ha még beljebb is kell húzza a nadrágszíjút, most legalább remélhet valamit. Ha fődét meg bihajt már nem is vehetünk, de már ezután nyugdíj adnak az építőmunkásnak (épp a sok és sokféle hányódás miatt mai napig sem tudtuk beszerezni a szolgálati éveit igazoló okmányokat), s akkor majd elhajítom a vándorbotot a kezemből.”

Nem kellett sokáig hányódni.

Alighogy megírta és elpostázta élete legreményteljesebb levelét, egy mézszagú, szép augusztusi nap a magasban megbillent a talpa alatt egy tartógerenda, s harmadnap, miután hazahoztuk a tetemét — alig tíz lépésre a méhestől — eltemettük a kertünk végében fekvő temető szélére.

De hagyjuk a fájdalmas emléket (elvégre nem minden vándorló építőmunkás sorsa volt ilyen tragikus), s Galacról lévén szó, idézzem azt, ami most a legjobban ide vág: „... a kovártélyt illetőleg pedig — írta a Galacról küldött első levélben — a görög mindeddig még nem váltotta be az ígérését, nem szerzett kosztadó helyet, se lakást, de azért nincs okunk panaszra. Mikor megérkeztünk, a hajós bojár beszállásolt bennünket egy hatalmas raktárba, amely tele van mindenféle finomságokkal. Képzeld el — írta a továbbiakban anyámnak —, én például szemeskávával tele zsákokból csináltam magamnak fekhelyet, s narancsos ládákat raktam magam köré, hogy le ne csússzon a takaró... Igaz, akad itt egér is meg patkány is, de a jódolguktól rá se hederítenek a mi elemőzsiánkra, s így mi se bántjuk őket.”

Ha kezembe kerülnek, olykor még ma is felkavarnak vagy éppenséggel felvidítanak ezek a levelek. Hát még akkor frissiben milyen óriási hatással volt reánk, gyerekekre. „Narancshegyek, fügekoszorúk, banános ládák és datolyás csomagok, Duna-parti kikötő, hajók és uszályok, óriáshalak és sirályok” — mindez pattanásig felizgatta a fantáziánkat, s egy kicsit a mesebeli csudák városává változtatta képzeletünkben Galacot. A hosszú téli esteken aztán — miután úgy karácsony körül hazatért apám, s nyakunkba akasztott egy-egy fügekoszorút — tíz-

szer is el kellett mesélje-ismételje, hol laktak, hogy éltek, s mi minden volt abban a csodálatos raktárban.

Körülményeihez képest az apám rengeteget olvasott, ki nem fogyott a mesél-nivalóból, s ebből kifolyólag, idővel, amolyan központfélévé váltunk az Alsze-gen. A hosszú téli estéken öten-hatan is átjöttek hozzánk a szomszédból: zsalu-zók, ácsok, kőművesek, vasbetonszerelők — valamennyien a Regátba járó emberek.

Az asszonyok csak fontak és hallgattak. Soha elő nem fordult, hogy ők kö-zömbösen külön vonuljanak, s másról beszéljenek, mint a férfiak. Az örökös vándorlás őket is súlyosan érintette, sőt bizonyos szempontból ők húzták a rövideb-bet. És ennek elismerését szigorúan megkövetelték a férfiaktól. Ha ebben a tekin-tetben vitába keveredtek, torkuk szakadtáig védték a maguk igazát. „Még ti be-széltek? — pattant fel olykor egy-egy asszony — nem látjátok, hogy mi viseljük a nehezét! Ti elmentek, naponta ledolgozzátok azt a nyilc-tíz órát, és kész... Me-hettek sétálni meg ki tudja hová nem... De mi — akár a rabszolgák! Kelj fel még pirkadás előtt és vedd be a kenyeret, fejd meg a kecskét, lásd el a malacot meg a majorságot... Öntözd meg a palántákat és már fuss is vissza a házba, mert nyivákolnak a kölykök...

Emlékszem, egy-egy vállalkozó már február közepén kijött a faluba szak-munkást toborozni a regáti építkezésekhez. Szíves buzgalmukban fűt-fát megígér-tek az embereknek, égig magasztalták az ottani viszonyokat, s név szerint is fel-soroltak néhány olyan személyt, akik pár év alatt, ott valósággal megszedték ma-gukat. Így nőtt, erősödött folyton-folyvást a regáti városok vonzóereje, s így szület-tek azok az Erdély-szerte elterjedt csali-legendák, miszerint a regáti városokban, különösen pedig Bukarestben meg a kikötővárosokban, egy-kettő meg lehet gazda-godni. S a legendáknak olykor volt is valami alapja. Szórványosan, itt-ott, néha még egy-két kisembert is megkörnyékezett a szerencse. Egy alkalommal az apám is látott egy ilyen vállalkozóvá lett székely „vátaf“-ot (Domokos Gergelynek hívták), aki — ha rájött a bolondja — még a munkaadón is túltett a dorbézolásban.

Az apámat, persze, nem az efféle látványos pünkösdi királyság utáni vágy kész-tette vándorlásra, hanem az a kétségbevonhatatlan tény, hogy a szakmunkáshiányban szenvedő regáti városokban állandó munkához jutott, s ott tán még jobban is meg-becsülték és megfizették, mint idehaza. Így aztán évről évre elszegődött a munkás-toborzó palléroknál, s amint megjött a tavasz, elszállt hazulról, mint a vándor-madár. Lelakatolt szerszámos kuferjével a kezében, elnyűtt, hatalmas hátizsák-jával a hátán, rendszerint március elején ment el hazulról, s alig csak karácsony szombatján jött meg a munkából. Ilyetén, hosszú éveken át, jóformán csak a téli hónapokban volt apánk.

És most (negyven év után) mégis, mintha feltámadt volna, mintha csak ráta-láltam volna örök elvándorlásában, úgy képzelem: itt lépked mellettem a galaci utcákon, hív, hogy megmutassa a házakat (ha még léteznek), ahol lakott és dolgo-zott, majd mint egy idegenvezető, elvisz a Duna partjára, hogy megmutassa a ki-kötőt. A rakpart, jégpáncélba szorult tarka-színes hajóival, uszályaival és apró de-reglyéivel még télen is igen festői képet nyújt. A befagyott Duna meg — amely talán itt a legszelesebb — így elrejtőzve és megbilincselve egyenesen félelmetes látvány. Különösen, ha, mint ekkor is, ember merészkedik a hátára. A galaciak ugyan a legtöbbször rá se hederintenek a veszélyes koszlérozásra, de én bizony ugyancsak elsárgultam a hajmeresztő látványtól. A Duna túlsó partján fekvő ha-lászfalvak irányából ugyanis kisebb-nagyobb embercsoportok vágtak neki a széles

jégmezőnek, itt-ott pedig gyerekek csicsonkázta, nyakigláb kamaszok korcsolyáztak a befagyott folyamon. Látni is rossz volt, amint körülöttük, a ropogó-pattogó jégpáncél résein kitolul a víz — ők azonban meg se hallották a víz és a jég örök kemény birkózásának zajait. A látvány olyannyira felizgatott, hogy a kikötőbe érve Algoalmint kellett kérnem az állomás folyosóján megismert öreg matrózoktól. Mikor bevallottam nekik a fejfájás igazi okát, elkezdtek nevetni:

— Nem kell ezeket félteni — legyintett az egyik veterán —. Olyanok ezek a halászok, mint a fókák... Még ha be is török alattuk a jég, egykettőre kimászhatnak... Kipattannak, mint a vadruca. Olyant is ismerek közöttük, aki a tavaszi zajlás idején, csónak helyett jégtáblán hajózik át egyik faluból a másikba, egy lapátszerű deszkadarabbal kormányozván tetszés szerint a sikamlós járművet.

Szó szót követ: egyik is, másik is felidéz valamit a matrózok és halászok életéből; az egyik idősebb tengerész egyszerűen azt mondja:

— Maga úgy járt ezekkel a jégen mászkáló galaci kölykökkel, mint egykor én az egyik székely rakodómunkásunkkal. A harmincas évek elején került hozzánk valahonnan Csík megyéből, s olyan izgalmas történeteket mesélt a Hargita világából, hogy állandóan áldomásra invitálták érte a társai. — De hallgassuk csak tovább: mit mondanak a század eleji időszak eseményeire még jól emlékező öreg tengerészek.

— A kikötőben — magyarázza a 42 évi szolgálat után most éppen nyugdíjba készülő Lázárescu elvtárs (aki már kisgyermek korától kezdve jól ismerte a kikötő életét) — az Erdélyből hozzánk került román, magyar és német szakmunkások, dokkmunkások és matrózok mindig a legjobb munkaerőnek számítottak, s ha az onnan idevándoroltak munkára jelentkeztek, bármikor szívesen felvették őket. A század elején s még a húszas évek közepe táján is, amikor ide kerültem, igen sok erdélyi munkás dolgozott a kikötőben. A kikötő területén fekvő mintegy tizenhat deszka- és faraktár, meg a Göetz-féle fűrészgyár (amely feldolgozta a Besztercén, illetve a Szereten leeresztett rönköket) gátereinek és famunkásainak (tápinari) többsége a székely falvakból és városokból került Galacra. Később ezek közül sokan hazaköltöztek Erdélybe, mások — akárcsak a velük együtt idevándorolt kisiparosok egy része — véglegesen letelepedtek. Nézze csak meg a firmákat... Egy-két magyar kisiparost még most is találhat Galacon. Az egyik tán épp fotográfus, s a műhelye valahol bent van a központban...

Galac egykor leghíresebb fényképész-üzletét nem volt nehéz megtalálnom. Először is, mert a régi galaciak mind ismerik; másodsor meg a szerencsés véletlen összehozott egy Erdélyből származó, öreg újságárussal, aki viszont úgyszólván minden régi galacit ismer a körzetében. Az öreg rikkancs, akit „Domnu Sándor“-nak szólongattak a járókelők, szinte roskadozva cipelte nagy terhét a havas-lucskos belvárosi utcán, percek alatt elvezetett a fényképész-műteremhez, melynek bejárata fölött ott függött a keresett cégtábla: Foto-Maksay.

A fényképészeti műterem megkopott, piros plüss-fotelekkel berendezett szalonjában egy hajlott hátú és hófehér hajú, mosolygós öregúr rendezgette, csiptette, retusálta a képeket. Mikor meghallotta, hogy magyarul beszélek, egy amolyan igazi hazaias zamatot „adjonistennel“ viszonzta a köszöntésemet, s egy-két „verifikáló“ kérdés után felinvitált az emeleten lévő műteremlakásba.

Miután sorra megmutogatta az egykor oly híres cég legszebb felvételeit, a különböző kitüntetések és díjazások dokumentáló iratokat meg az I. Károly király

által adományozott „Udvari fényképész“-i diplomát, egy-két kérdésemre úgyszólván egyszerűen elmondta a család Galacra kerülésének egész történetét.

A dolog úgy kezdődött, hogy a nagyapja — mint sok más székely parasztember — annak idején „béjárógatott“ a regátba fuvarozni. A mezei munka nyugalmasabb időszakában felpakolt három-négy mázsa aknavásári só, olcsón megvá-

sárt egy-két hordó mojnesti „gáz“-t (petróleumot), máskor pityókat, mikor mit, s vitte Galacra. A só még a külföldi hajósok is szívesen megvették. Egy-egy ilyen „bérucanás“ alkalmával persze, ha olyan volt a kilátás, huzamosabb időre is bérszállásolta magát a Vadul Ungurului negyedben lakó, egyik már régebben kívándorolt rokonánál, aki mint Galac első fotográfusa, már házat is épített magának. Látván, hogy errefelé milyen nagy becsben tartják az iparost, ekkor született meg az öreg fuvarosban az ötlet, hogy az egyik fiából fényképészt csináljon „odabé“ Galacon. „Ne rij no — mondta a fiúnak, mikor »átsírültek« a Kárpátokon —, sze

a regát csak egy hajításra van Kézdivásárhelytől, s különben is, ha már megszedted magad, majd hazajössz, mint egy gróf." Így lett s maradt a Maksay bácsi édesapja Galac legjobb fényképésze.

Nos, a jómódúvá vált fényképész-iparos, miután „megszedte magát“ sem tért vissza ugyan szülőföldjére, de annál szorosabb kapcsolatban állt a századforduló táján ide érkező székelyekkel, akik évtizedeken át amolyan vezető-féléjüknek tekintették.

Miközben mindezt elmondja Maksay bácsi, újabb okleveleket, fényképeket rakosgat elem az asztalra — mindmegannyi az apja közeleti szerepét bizonyítja. Az egyik nagyméretű csoportkép az egykori galaci Magyar Református Dal- és Műkedvelők Egyesületét ábrázolja, amelynek az öreg Maksay volt az elnöke; egy másik felvételen még a múlt század hatvanas éveiben épült református iskola-templom látható, amelyben akkortájtól kezdve, egészen 1940-ig a gyermekek létszámától függően, kisebb-nagyobb megszakításokkal magyar tannyelvű népiskola is működött.

*

A rengeteg régi felvétel láttán időközben eszembe jutott egy, még az ide utazásomkor magamra vállalt megbízatás: tudniillik, hogy a Nagy István önéletrajzi regényének most készülő második kötetéhez — amelyben az író feldolgozza galaci élményeit — felkutassak valahonnét egy a hajdani Dacia hajóról készült fényképet, de Maksay bácsi nem sok reménnyel biztatott. Noha jól emlékezett rá, hogy annak idején mind az apja, mind ő rengeteg felvételt készített a híres királyi luxushajóról, hosszas keresgélés után lemondóan, szinte sajnálkozva tolta félre a felturkált régi dobozokat, s már szinte bánkódott, hogy az ő fotográfiája nem kerülhet bele az általa ismert, olvasott és nagyrabecsült író könyvébe.

Am, ha már ezt a megbízatást nem is sikerült teljesítenem — gondoltam —, jobb híján felkutatatom hát az író egykori szálláshelyét a Bädälan negyedben, hátha ott rábukkan valami használható dokumentumra.

Szívesen elbeszélgettem volna a szállásadó Schneider-család tagjaival már csak azért is, mert — mint az Utunkban megjelent regényrészletből is tudjuk — a szerzővel együtt Galacra vándorolt kolozsvári munkáscsoportnak Józsa Béla is tagja volt, s ez a tény számomra külön is kegyhelyé avatta a háború alatt vértanúhalált halt, hős kommunista vezető hajdani szállását.

Nagy István és Józsa Béla — mint ismeretes — a húszas évek elején mintegy két és fél évet dolgoztak a galaci hajójavító műhelyben. Több más asztalostársukkal együtt, ők renoválták a Dacia luxushajó berendezését, majd miután egy a konstancai kikötőben megtartott liberális párti bankett alkalmával, a nagy tivornyázás közben kigyulladt, és majdnem teljesen kiegészített, ugyancsak ők készítették el az étkezők és kabinok új berendezését.

Léven, hogy semmi pontosabb cím vagy más adat sem volt a birtokomban, először is a negyed idősebb lakóinál próbáltam valami támpontot szerezni. Csak úgy találokra, ide is, oda is benyitottam, egyik helyről küldtek a másikra, míg végül is a Carpați utca 31. szám alatt, egy Bíró István nevű nyugdíjas kikötőmunkástól megtudtam, hogy az idősebb Schneider-házaspár már rég meghalt, az azóta eladott régi házat (ahol Józsa Béla meg Nagy István lakott) az új tulajdonosok lebontották, a szállásadó család fiatalabb tagjai pedig elköltöztek a belvárosba.

Am ez a kiruccanás, az egy pillanatra lehangoló kudarc ellenére sem volt számomra haszontalan. Bíró bácsitól ugyanis megtudtam, hogy hajdanában rajtuk kívül még sok más volt székely kivándorló telepedett meg ebben a negyedben

Ő maga már itt Galacon jött a világra, de a szülei még a múlt század nyolcvanas éveinek elején vándoroltak Galacra Apja a háromszéki Csomortány községből származott, anyja pedig a Csik megyei Borzsováról került ide szolgálni. Itt összeházasodtak, s miután az apja jó fizetéssel gáteros lett Göetznél, mind tovább halogatva a hazatérést, lassacskán megalkudtak a sorsukkal, fészket vertek, és végül ideragadtak.

A beszélgetés során különben Bíró bácsi is megerősítette azt, amit egyik matroz már elmondott nekem a kikötőben, vagyis hogy a Göetz-féle fűrészgyár meg a régi faraktárak munkásságának többsége a Székelyföldről meg a csángóvidékről került Galacra, s hogy — s ezt már némi büszkeséggel hangsúlyozta —, annak idején, márcsak létszámuknál fogva is, a székely munkások voltak a vörös szakszervezet egyik erőssége.

GÁBOR ARON „ARTELLÉRJE“-NEK UNOKAJA

Mondom, nem bántam meg, hogy galaci látogatásom alatt egy-két napot a Bádálan negyedben töltöttem. A kikötővárosnak ebben, az egykor oly nyomorúságos, s itt-ott még most is nyomasztó levegőjű negyedében megismerkedtem néhány olyan régi magyar telepessel, akik még most is, harmadíziglen is a lélek legdrágább kincseként őrzik a kivándorló ősök megannyi emlékét.

Íme, egy nemzedékről nemzedékre megőrzött történelem-darab a sok közül — amit a 78 éves Bakó András bácsi mondott el nekem a Someşul vendéglőben, s amit ritka érdekessége miatt szó szerint lejegyeztem:

Az én apám sokszor élőhozza vót, hogy a nagyapóm erőt hűségés katonája vót Kossuth Lajosnak. Valami rangja is vót. Mikor a Háromszékben is megbolydult vót a nép, a nagyapóm is eléállott egy dugdosott mordálllyal, amit az egyik hámosor fabrikált vót neki titokba. Osztán olyan ügyes-bátran gyakorolta a lövészetet, hogy hamarjába, hogy is mondják, Gábor Aron legjobb ártellérje* lett. Nó, a székely ágyusok segítségével a magyar sereg meg is hátráltatta sokszor az ellenséget, s ha nem jó közbe az a sok muszka, bizonyosan le is győzték volna a németet, mint a pinty. A tengernyi kozák előtt azonban meg kellett hátrálni, de az én nagyapóm a legnagyobb bajban is kitartott egészen Déváig. Itt megsebesült és elmaradozott a többiektől, s úgy békötözve valahogy eljutott hazáig. Ott azonban nem maradhatott sokáig, mert a grófibójár kitudakolta, hogy az én nagyapóm, mikor ott folyt a harc éccercsak feléjük fordította az ágyú csövét, s egyetlenegy golyót réázúdított a kas-télyra.

A nagyapóm azonban megfülelte a veszedelmet, s az ojtói átkelónél egy lovaszekérrel egyetemben egy-kettő átsírult Galacra. Akkorában már sok negyvennyócas bujdosó vót a regátba, kiket a románok szívesen befogadtak, és szolgálatot is adtak minden bujdosó magyarnak. Sokak még azon frissibe tovább hajóztak Törökországba meg az olasz földre, Garibaldihoz. A nagyapóm nem akart túl messze esni a székely hontul, hát csak itt maradt Galacon, hun hamarosan békapott vót fuvarozni a kikötőbe.

No de azért az én nagyapómék, így széthullva is, örökké bíztak a jövőbe. Örökké várták az üzenetet, hogy újból hadra kelhessenek és letörhessék a Ferenc Jóska hatalmát. Olyan világot akartak, ahol Kossuth lesz a király, és ahol földet és szabadságot adnak a népeknek.

Vagy tíz év múlva, hogy kimentek vót, egyszer fel is pislant rájuk a szabadság sugára. Kossuth errefelé küldött egy generálist, hogy megszervezze őket a csatára. Azt a generálist az idevalósi bölcs román fejedelem is szívesen fogadta, s megpróbálta neki, hogy fegyvert is hozzon a bujdosó magyaraknak. Úgy is lett. A nagyapómnak eccercsak üzenetet hoztak valahonnét, hogy a szekerevel együtt igyekezzenek a rakpartra. Hát amikor oda ért, már ott állt egy sor hajó, telidesteli fegyverrel meg municióval. Akkor odaálltak a sze-

* ártellér = tüzér

keresek, és elhordták onnét a sok ládát egy elhagyott malomfélébe. De a munició nem feküdt sokáig, mert a nagyapóékat újra eléhhitták, hogy rakodjanak, s vigyék tovább a ládákat; kit a Tatros felé, s Beszterce felé, a hegyek irányába. Ekkor már örvendeztek, hogy mégiscsak leverődik a német ellenség, s Kossuth Lajos meg a többi bujdosó visszatérhet az országba.

De végül is semmi se lett az egészből. Csak később tudódott ki, hogy a franciák császára, aki elébb fegyvert küldött, s felbízta a bujdosókat, hogy kelet felől fogják két tűz közé a németet, hirtelen kibékült Ferenc Jóskaival, Kossuthnak pedig megüzente, hogy ne kezdjen semmit se, mert ő már kiállott a háborúskodásból, s így nem adhat több segítséget a negyvennyolcasok elébb kitervelt hadakozásához.

Ezzel bé is fellegzett jól a nagyapóéknak. Később hallszódott a hír, hogy Ferenc Jóska amnesztiát adott a bujdosóknak, s híják haza őket, de nagyapó nem bízott benne, hogy az odahazavaló grófbojár is bétartja majd a hirdeményt. Ezért osztán továbbra is csak Kossuthra figyelmeztet, s mivel az nem fogadta el a császár kegyelmit, ő se mozdult, s így mi se tértünk vissza sohase a székelyhonba.

Mondom, szóról szóra lejegyeztem Bakó bácsi vallomását, s még aznap igyekeztem pontosabb forrásokból is megtudni: mit őrzött meg hűségesen az emlékezet, avagy nagyapóról unokára szállva, mennyire változott, színesedett pusztá legendává a történet. E tekintetben tiszta szerencsém volt Mihály Imre történész-szel, a galaci Politechnikai Intézet egyik tanárával, aki nemcsak mint történész, de mint „idegenvezető“ is nagy segítségemre volt az adatgyűjtésben.

Kiderült, hogy a fiatal tanár annak idején már a Babeş—Bolyai egyetemen dolgozatot írt a forradalmi magyar emigráció romániai terveiről és tevékenységéről, s mint ilyen, a legapróbb részletekig menően össze tudta egyeztetni a Bakó bácsitól hallott históriát a történelmi valóság tényeivel. Nos, a történész adattárából kiderült, hogy a Bakó bácsi által emlegetett „generális“, akit 1859-ben Kossuth Lajos Romániába küldött, nem más, mint Klapka György tábornok, az „idevalósi bölcs fejedelem“ pedig (aki csakugyan „szívesen fogadta“ Kossuth megbízottját), Alexandru Ion Cuza volt, aki a Klapkával kötött megegyezésnek és III. Napóleon francia császár üzenetének megfelelően minden támogatást megígért az emigráns-légió megszervezéséhez.

A szerző illusztrációi

Sokszor szinte háborzongató erővel bontakozik ki a korabeli lapokból s a Galacon még most is megtalálható idősebb magyar telepesek vallomásaiból a század elején egyre nehezebb helyzetbe kerülő bevándorló és szezonmunkás tömegek, és cselédek rettenetes helyzete. Se szeri, se száma azoknak a tudósításoknak (köztük Koós Ferenc cikkei), amelyek megrendítő képet adtak arról, hogy égett le a kis-

iparos, hogy lett hordárrá, utcaseprővé, kocsissá, szolgává a munkás, s prostituálttá a székely cseléd lány.

Mikor, a húszas évek elején Nagy Isván és Józsa Béla mint munkanélküli asztalosok Galacra érkeznek, már kirívó az a lelki, erkölcsi és anyagi leromlás, amely az örökös vándorlás, a ritka szerencse, de a gyakoribb tönkremenés nyomában járt. A munkaerő-kínálat növekedésével párhuzamosan ekkoriban már itt is egyre kegyetlenebbé válik a kizsákmányolás, s ennek velejárójaként fokozódik a ki-sebbségi elnyomás is.

Önéletrajzi regényének második kötetében Nagy István bizonyára mesteri képet fest majd a galaci kikötőben töltött esztendőök élményeiről; addig is ragadjunk ki egy részt a már régebben megjelent visszaemlékezéséből:

„Amikor mi négyen kolozsváriak, 1923 nyarán... odavetődünk, valóságos bábeli zűrzavar fogadott bennünket. Végig a rakparton és magas betonkeríttel bekerített dokk közelében búzló kocsmák előtt ezrével kóboroltak az alkalmi munkát kereső, mezítlábas oltyánok, moldvai csángók és nem csángók, a jó ruhájukból kifoszló székely famunkások, kőművesek és ácsok, a teherhajók érkezését váró bennszülött dokkmunkások, matrózok és mindenféle nyelven beszélő kereskedők vagy emberhajcsárok...“

Más:

„...Az akkori fiatal proletár nők helyzetére jellemző, hogy Galac nyugati negyedében egy egész hosszú utca, a hírhedt „Strada Nopții“ minden háza örömház volt. Tíz más városban nem volt annyi nyilvántartott prostituált, mint abban az egy utcában. Az ország minden tájának és minden beszélt nyelvének volt ott női áldozata. Télen ott is hihetetlenül felfokozódott a nyomor, hiszen elmentek az idegen hajók matrózai, a vándormunkások meg hazahúzódtak valamerre...“

KÉT NEGYED — KÉT VILAG

A Bädälan negyedben meg a Vadul ungurului környékén lakó régi magyar telepesek és a kombinátnál dolgozó székelyföldi építőmunkások — noha állandóan érdeklődnek egymásról — csak nagyritkán s jórészt véletlenül találkoznak a gyorsan növekvő kikötőváros egyre népesebb utcáin. Van úgy, hogy ha akárhol is magyar szót hallanak, egyszerűen csak ráköszönnek egy „adjoinistent“ a beszélgetőkre, máskor meg a galaci piacon krumplit (de micsoda krumplit!) árusító csíki asszonyok és férfiak körül verődnek össze és ismerkednek egymással.

— Mi két okból is csak a székely asszonyoktól vásárolunk pityókát — magyarázta Csutak Lajos, a Galaci Építkezési Tröszt egyik brigádjának a mestere. — Először is, mert olyan óriási, finom, édes, kásás pityókát rajtuk kívül senki sem hoz a piacra... meg aztán, tudja, a szívnek is jólesik egy kicsit elbeszélgetni velük...

A régi telepesek kerülete, meg a Țiglina negyedben kitérülő új modern nagyváros, melynek palotáiban a híres nyáradremetei, szovátai, ganyi, galambfalvi, agyalfalvi, backamadarasi és zetalaki kőművesek is komfortos otthonra találtak — két külön világ, legalább száz esztendőnyi igény és életszínvonal különbséggel. Az egyik — akárhogy is átépült, megszépült sok régi ház, s még új is elég sok ékelődött a rogyant kis hurubák sorába — még a múlt század vége felé keletkezett nyomortanyákra emlékeztet. A másik viszont már a huszadik század kulturált életformáját tükrözi, gyorsan kibontakozó ipari civilizációnk megteremtőinek új „jómódúságát“ sejteti.

A Bädälan-negyed — Galac Kétvízköze volt. Tele túlsúfolt proletár viskókkal poloskás kovártélyokkal, „fertő“, mint ahogy az apám egyik levelében megnevezte.

Nem tudom, Nagy Istvánnak meg Józsa Bélának annak idején milyen szállása lehetett, de az apám — mint az egyik leveléből kitűnik —, miután a görög kitétte őket a raktárból, végül is egy ilyen bádálani tömegszálláson húzódott meg. A házigazda, aki még kovártélyosainál is szegényebb volt, miután családjával együtt kiköltözött a fáskamrába, nyaranként emeletes deszkapriccset eszközölt össze a viskó egyetlen szobájában, s éjszakánként 5 lejért bárkinek szállást adott, s égett kenyérből még teát is főzött a lakóinak. A szoba kicsi volt és olyan alacsony, hogy fel se lehetett ülni, csak úgy bebújva lehetett elhelyezkedni a leterítetlen szalmategen.

Valóban, egészen más világ ez... Aki itt született, egy kicsit még ma is a múltban él, s nemritkán — mégha nem is a régi értelemben vett osztályharcos kicsengéssel — azt mondja az új város lakóira: „Ja'kérem, azok nagyurak... Hozzátok képest mi csak olyan prolik vagyunk, né...“

És most, Kakucs Lajos, nyáradszeredai samott-kőműves vendégként, itt ülök egy kényelmes fotelben, talpam alatt süppedős szőnyeg, tekintetem finom bútorokba, diszpárnákba, hűtőszekrénybe ütközik, s szinte el sem hiszem, hogy mindezt az egész berendezést alig pár évi keresetből szerezték.

— Nekünk az a szokásunk — mondja Kakucs, az asszonyra pislantva —, hogy költözéskor nem bajlódunk a régi holmival, hanem úgy cakompakk eladjuk az egész berendezést a helyünkbe költöző lakónak, s az új helyünkön, kicsit felpótolva az összeget, új bútort veszünk magunknak. Vajdahunyadra se vittünk semmit, amikor hatvanegyben odaköltöztünk. Ott vettük meg a háztartáshoz szükséges gépeket is, a bútort is, s négy évvel ezelőtt, amikor Folticska vezérigazgató rábeszélte, hogy jöjjünk Galacra, a helyünkbe költözködő család szívesen átvette minden limlomunkat.

„Szép kis limlom“, gondolom, de ha már ennyire „felvágunk“, hadd lám: ez a samottkőművesség itt Galacon mennyit hoz a házhoz?

— Átlag háromezret — feleli kérdéseimre a házigazda, s csak nagynehezen sikerül kipiszkálnom belőle, hogy ő mint nyolcadik kategóriás, és brigádvezető, néha még négyezret is hazahozott az asszonynak.

Mindez persze nem is csak azért érdekelt: hadd lám, a Bádálan-beli öreg proletárok miért is nevezik őket „urak“-nak, hanem elsősorban azért, mert a jövőtelem mennyisége — noha a megbecsülésnek nem mindig ez az egyetlen fokmérője — az építőtelepen betöltött szerepük értékét és súlyát is kifejezésre juttatja. A vándor építőmunkásokkal kapcsolatban valaki ugyanis egyszer azt mondta, hogy a székelyek csak amolyan segédmunkára befogott töltelékfélék a kombinát építőtelepén, s hogy még ha akarnának se engedik őket mesterséget tanulni.

Másnap aztán az építőtelepen meggyőződtem, hogy ennek éppen az ellenkezője a való igazság. Butuman mérnök, a 22-es vállalat osztályvezetője kérdezetés nélkül is elmondta, szinte eldicsekedte, hogy az ő körzetében dolgozó Csomor-brigád, meg a Kakucs Lajos vezetése alatt álló kőművescsoport jelenleg úgyszólván az egész munkatelep egyik legfelelősségteljesebb munkáját végzi. Miután múlt év áprilisában begyűjtötták és sikeresen kipróbálták a kombinát általuk kibélelt első nagy kohóját, nyomban hozzáláttak a második nagy olvasztó felépítéséhez, amelyet a kohászok még határidő előtt meg akarnak csapolni.

Butuman elmagyarázta, hogy a galaci kombinát kohói jóval nagyobbak lesznek, mint a legnagyobb hunyadi olvasztók. Vajdahunyadon a legnagyobb kohó 1000 köbméteres, a most épülő második galaci kohó pedig akár a már beindított első olvasztó, 1700 köbméteres lesz, de a további kettőt már ezeknél is nagyobbakra tervezték.

No, itt csakugyan nem babra megy a játék — gondoltam magamban —, itt csakugyan nagy a felelősség, hisz azt már Vajdahunyadról is tudom, hogy egy-egy ilyen samott-bélésnek — ha avatott kezek készítik — legalább nyolc évet kell kibírnia, különben sok milliók károk származhatnak minden kis hanyagságból, hozzá nem értésből.

Kakucsek meg az Agyagfalváról való Csomor testvérek, akárcsak a Nagyváradról való Buh János, a kéményépítők mestere, Vajdahunyadról kerültek Galacra. Hogy miképpen? Akár a többi sok száz szakember. Kakucsek legalábbis úgy tudják, hogy valamennyiüket Folticska irányította Galacra. Ha valahol akadozott a munka, Folticska, most már mint a minisztérium egyik legtapasztaltabb vezető szakembere, mindjárt tudta, honnan, kit kell elővenni és odatenni a legszakigényesebb munkák elvégzéséhez. Őt áldják vagy szidják Kakucsek is, ha valami nagyon jól megy, avagy ha éppenséggel nem tetszik valami.

Egy biztos: életemben nem ismertem még egy szakvezetőt, akit annyira tiszteljenek a munkások, mint Folticskát. (És ezt még mint kolozsvárnak is jólesett hallanom, egykori legkedvesebb kolozsvári nyomdász-barátunk, a ma is élő öreg Folticska fiáról.) Legyen bár nehezebb valahol, több sárral, több gonddal, több hiánnyal, amint Kakucs mondta: a pokolban is kohót építenének a szavára. „Az ám az igazi vezető — lelkesedett Kakucs. — Ha látta, hogy nem jól vágom a samottot, kivette a kezemből, s vezérigazgató létere odaállt ő maga a fűrészhez, s megmutatta, hogyan kell csinálni.“

A következő estét Csomoréknál töltöttem. Véletlenül-e vagy sem, ebből az alkalomból átjött még néhány más székely munkás-házaspár is a szomszédos tömbházakból: testvérek, sógorok, komák, valamennyien földiek. Az első szokványos kérdés—feleleten túl, itt a vándorélet mindnyájunkat foglalkoztató problémái is csakhamar felvetődtek, s az otthoni szokásokra jellemző, erős szokimondással, itt már az asszonyok is bele-beleszóltak a vitába.

Egy darabig csak a férfiak járogattak a távoli munkatelepekre, de ez a kétfelé élés sem anyagilag, sem erkölcsileg nem vált be a családnak. Mindamellett, hogy két konyha — két költség, a hazautazgatás is sok pénzt felemésztett, nem beszélve arról, hogy a férfi kosztja, gazdasszony híján kétannyiba kerül, mint odahaza. Aztán — az asszonyok rémületére — idővel hazaszállingózott egy-két rossz hír is: kocsmázásról, szoknyázásról meg miegymásról, ami — s ez volt a legboszszantóbb — lassan már a vékonyodó pénzküldeményen is kezdett megérzódni.

Igy aztán, végül is mindenki idehozta a maga családját, s ha nem hozta, hát jött az magától is, ha megvolt rá az oka. Megvolt vagy nem (?), a teljes igazság az, hogy az otthoni mtsz sem kötötte eléggé magához az asszonynépet. „Errefelé — kiáltotta közbe az egyik menyecske —, kétszerte annyit adnak a mezei munkásnak. Hát akkor mért üljek otthon... mért legyek távol az uramtól?... Itt legalább egy konyhát tartunk... A városi kertészettől mi is hozogatunk pénzt a házhoz.“

(Áhá, itt van a kutya elásva. Lassacskán a többi asszony is bevallja, hogy kora tavasztól késő őszig a parkgondozó brigádban dolgoznak. Gruppokat formálnak, virágot, díszbokrot ültetnek, öntöznek, gyomlálnak, kapálnak, s ez bizony szép kis jövedelmet jelent a családnak.)

Ez tehát az asszonyok idevonzódásának egyik nagyon is érthető titka. Ez magyarázza, hogy egyikük-másikuk, az öregek legnagyobb megütközésére, már szülni se keresztelni se megy haza. Megkeresztelik a gyermeket ott, ahol az isten megadja őket. A Kakucs nagyobbik fia például Vajdahunyadon született, egy időben az egyik 1000 köbméteres kohóval; a kisebbik viszont már Galacon jött a világra. Ő már büszkébb lehet: ő már egy 1700 köbméteres és csaknem 80 méter magas

nagyolvasztót mondhat ikertestvérének; akár az egyik Csomor gyerek, aki ugyan-csak a helybeli kohó-óriással egy időben kezdett el nyüzszíteni, lélegzeni, táplálkózni — élni a világban.

S ha már újra a kohóknál meg a büszkeségnél tartunk, mindkét gyerek büszke lehet az apjára, csakúgy, mint a kohó és kemence építő brigád minden egyes tagjára, akiknek román munkástársaik oldalán jelentős részük van abban, hogy Galac világszinten is erős bástyájává válik az acélgyártásnak. És ebben a történelmi jelentőségű alkotómunkában a Csomorok, a Kakucsok és a Buh Jánosok kezemunkája is benne lesz. Nevük, teljesítményük beleötvöződik a kombinát történetébe és a város oly régre visszanyúló biográfiájába.

*

Az Alexandru Ioan Cuza egykori házában berendezett régészeti múzeum számos lelet-tárgya — köztük az 1946-ban végzett ásások során felszínre került bizánci ezüstérmék — azt bizonyítja, hogy Galac, ez a Dunát és a tengert összekötő ősi település, már évezredekkel ezelőtt is a halászos és hajósok mozgalmas piactere volt. Ügyszólván a görögök óta átvonult itt, ezen a folyami kapun sokféle nácio: bizánci, tatár, török, orosz és más olyan barát és ellenséges hadinép, amelyet valamilyen érdek vezetett Európa felé. Egy bizonyos: az első hiteles dokumentum, illetve írásos emlék Ștefan fejedelemtől származik, és abban a Galacról Humorra szállított halak vámentességéről, tehát kereskedelmet ösztönző intézkedésről van szó.

Az előző századok régmúlt eseményeiről még a Duna partján látható, s most épp restaurálás alatt álló Szeplőtelen Szűz elnevezésű templomerőd megkopott kövei, patinás ikonjai és más ereklyéi is sokat tudnának beszélni. Kettős falai — amelyek mögött kényelmesen járkálhattak a katonák — meg a feltűnően alacsony mennyezet és a tetőszerkezet között rejlő tágas helyiség egykor bujdosó főpapokat és fejedelmeket rejtegettek, nem beszélve arról, hogy 1789-ben, az orosz—osztrák—török háború idején még Patyomkin is ide rendezte be főhadiszállását.

Megkerestem volna azt a házat is, ahol egykor a Törökország felé tartó és bujdosó kuruc vezérek egy része megszállott, és azt a szobát is, ahol állítólag egy alkalommal Mikes Kelemen is megpihent — de hát hol vannak azok a régi épületek, javarészt már a belvárosban is a modern építészet hatalmas tömbjei váltották fel őket.

Szerencsére, Alexandru Ioan Cuza háza, a várostervezők bölcsességének köszönhetően, nem került a vihar iramú építkezések útjába, s így a muzeológusok — köztük a hétfalusi csángó vidékről származó Mihály Imréné történész — ízléses és szakszerű lelettárat varázsolhattak falai közé. Néztem, néztem a „beszélő” követ, az itt-ott összeállani készülő cserépedény-darabokat, a csillogó bizánci ezüst érméket, de eközben mégiscsak folyton a ház egykori tulajdonosára: az egyesülés fejedelmére gondoltam. Különösen amióta megtudtam róla, hogy mennyi együttérzéssel támogatta a 48-as forradalmi emigránsok szervezkedését, a Klapka tábornokkal kötött megegyezés szellemében, mennyire késznek mutatkozott elősegíteni a felkelők terveit, készülődéseit, hogy a Kárpátokon átlépve újra megkíséreljék letörni a Habsburg-monarchia hatalmát — szinte elfogult kegyelet-érzettel álltam meg a fejedelmi házaspár emlékéit idéző minden egyes bútordarab, fénykép és más tárgy előtt.

Az elnyomás és kizsákmányolás elleni küzdelemnek, a munkásosztály harcainak időszakából is számos hagyománya van Galacon. A Gării utca 8. szám előtt

elhaladva például felhívták a figyelmemet a ház egykori lakójának C. Z. Buzdugan nevére, aki elsőként fordította román nyelvre az Internacionálét, mely a Lumea nouă című lapban jelent meg 1900. április 16-án.

*

Napokon át jártam a külvárosok zezugos utcáit, végigbarangoltam a kikötőt és vidékét, zimankós, szeles időben át- meg átpásztáltam a kombinát 700 hektáros építőtelepét, mínusz 25 fokos hidegben felkapaszkodtam a kolozsvári Szent Mihály templomnál is magasabb kohótest lépcsőzetén, elbeszélgettem még a piacon krumplit, hagymát áruló csiki asszonyokkal is, éppen csak a festők és szobrászok műtermeinek s a művészet más, itt is nagy lendülettel kibontakozó építőtelepeinek meglátogatására nem futotta az időmből. Szinte fájt, hogy nem tehettem eleget a tehetséges fiatal szobrász, Ingo Glass meghívásának, nem hallgathattam meg a kolozsvári származású Kozma Gyöngyvér zongoraművész nő hangversenyét, nem csodálhattam meg a helybeli operett-színház legjobb balett-táncosnője: Kisházi Katalin bemutatkozását, s nem ismerhettem meg az ugyanott vezénylő Kiss Gábor főkar- mester munkáját sem.

Még szerencse, hogy az úvárosban mégiscsak találkoztam a művészettel. A Tíglina-negyed tereit és főhomlokzatait díszítő szobrok, domborművek, freskók, sgraffito- és mozaik-képek, valamint a különböző üzletházak és eszpresszók faldí- szei és kovácsoltvas dekorációi annyira szembeszökőek, hogy még ha akartam volna sem kerülhették volna el figyelmemet. A monumentális művészet és a tér- szobrászat olyan jól ismert mesterei tervezték és kiviteleztek ezeket a műveket, mint Jules Perahim, C. Baraschi, Balogh Péter és tucatnyi más művész az idősebb meg a fiatalabb nemzedékből. Igaza volt Marosi Barnának, amikor nemrégiben megállapította: „Egyetlen városunk sem kapott annyit a kortárs képzőművészettől, mint Galac.” S hogy ez így van, s hogy az új negyed architektúrális szempontból is igen artisztikus, abban műépítészeinknek is igen nagy része van, hogy úgy mondjam, ez az összhang már építészeink és képzőművészeink régen óhajtott együttműködé- sének a gyümölcse. Cseppet sem véletlen, hogy a legújabb galaci épülethozók tervezőit — köztük Sebestyén Viktor műépítész, a bukaresti tervezőintézet munka- társát — állami díjjal jutalmazták.

Nos, ha e művek alkotóival meg a művészet különböző ágazataiban tevé- kenykedő fiatal galaci művészekkel nem sikerült is találkoznom, visszaindulóban mégis úgy éreztem, hogy hazai viszonylatban, minden idők legnagyobb alkotása: ipari civilizációnk kialakulásának voltam a szemtanúja; egy olyan monumentális remekmű születik itt, a Duna keleti kapujában, amely az egész nép erőfeszítésének és egyben — felemelkedésének a szimbóluma.

S ha már világszínvonalról van szó, esattanóként hadd írjam ide azt is, hogy a Művészeti Múzeum termeiben, mintegy 150 eredeti alkotásból, épp elutazásom napján nyitották meg a Picasso-kiállítást. Ez is jelképes esemény. Azt bizonyítja, hogy Galac immár kulturális viszonylatban is bekapcsolódott a nagyvilág vérkerin- gésébe.

A mai sokoldalúan tájékozott nemzedék nagy része számára idegenül hangzik a *Bauhaus* név, s ha hozzávetőleges pontossággal le is fordítjuk „az építés házá”-ra, még megközelítően sem fedi mindazt, amit ez a szó, ez a fogalom jelentett az iskola 1919-től 1933-ig terjedő fennállása alatt és jelent még ma is. Mert a Bauhaus nemcsak iskola volt, hanem stílus is, művészi irány, világszemlélet, jelszó és jelkép: zászlójukra írták a kor haladó művészei, lelkes barátai és követői. Ádáz ellensége, a művészeti és politikai reakció mindazt, ami a Bauhauszal összefüggésben volt, a diszkrimináló értelemben használt „kulturbolsevizmus” elnevezéssel bélyegezte meg.

Nem jártak messze az igazságtól a reakciósok, mert volt a Bauhaus tevékenységében sok kultúra és nem is kevés „bolsevizmus” is, ha annak lehet nevezni a „bauhausisták” jó részének a tőkés rendszerrel és annak maradi művészetével szemben táplált ellenséges érzületét, azt a törekvését, hogy ezt a rendszert és művészetét megdöntsék, és helyébe „újat” hozzanak. S ennek az újnak a művészet legtöbb területén alkotásaikkal, oktatási rendszerükkel, írásaikkal, valamint közösségi életmódjukkal lerakták alapjait. Amikor megalapításának ötvenedik évfordulója alkalmából a Bauhausról megemlékezünk, ezt nemcsak azért tesszük, mert a Bauhaus rövid fennállása alatt nagyot és újat alkotott, hanem azért, mert a bauhausi eszmék még ma is korszerűek, nem évültek el. A bauhausi mű tovább él elpusztíthatatlanul, mint minden nagy és termékeny gondolat.

Történeti visszapillantás

Az 1917-es és az 1918—19-es évek forradalmi hatottak a német művészekre is. Úgy hitték, úttörő művészeti elképzeléseiket most megvalósíthatják. Évégelt Drezdában megalakult a *Gruppe 1919* és ezt követően a berlini *Novembergruppe*, de ezenkívül 1918 novembere óta létezett az *Arbeitsrat für Kunst* is, amelyben neves képzőművészek, írók, kritikusok és építészek csoportosultak. Köztük volt a ma Amerikában élő világhírű építész, Walter Gropius (1883—) is.

Ezek az egymással együttműködő szocialista művészszervezetek át akarták hidalni azt a szakadékot, amelyet az ipar a XIX. században teremtetett a művészet és a technika között, elválasztva a művészt a mérnöktől, minek következtében a művész utálta az uniformizáló gépet, a mérnök pedig megvetette az elefántcsonttoronyba visszahúzódó művészt, aki csak a kiváltságos osztály kis rétege számára alkotott. A szocialista világnézetű művészcsoporthoz létre akarták hozni a kapcsolatot a művészet és a technika között, a művészet és a nép között, meg akarták teremteni az új, a szocialista művészetet.

E csak nagy vonalakban felvázolt és sokszor elég homályosan körvonalazott célok megvalósításáért Gropius élnthározta, hogy művészeti központot létesít, iskolát alapít, és ezért 1919 áprilisában a Weimarban már addig is létező két iskola, a *Grossherzogliche Hochschule für bildende Künste* és a Henry van de Velde, neves haladó belga építész ala-

pította *Grossherzogliche Kunstgewerbeschule* egyesítéséből létrehozta a *Staatliches Bauhaus*-t.

Walter Gropius egyike századunk nagy építészeinek, aki fiatalon két kongeniális társával, Mies van der Rohéval és Le Corbusier-vel együtt asszisztenskedett Peter Behrensnek, a modern építészet úttörő alkotása, az AEG-iparcsarnok híres tervezőjének berlini irodájában. A fiatal Gropius már 28 éves korában, 1911-ben a Fagus-üzem épületében megalkotta a modern építészet manifesztumát: egyszerű, szigorúan mértani formák, a szerkezeti elemeknek a kitöltő részekről való függetlenítése, acél tartó-

Walter Gropius: A dessau Bauhaus műhelyépülete

szerkezet, függőyszerű külső üvegfalak, az ornamentika teljes hiánya és funkcionális alaprajzi elrendezés jellemezték ezt az épületet. Gropius e művével megteremtette az új építészet formanyelvét. De Gropius nem akarta tevékenységét pusztán az egyéni alkotások terére korlátozni. Felismerte a művészetek egyetemességét, a különböző művészeti ágak együttműködésének szükségességét és azt, hogy az építészetnek újra egyesítenie kell a legkülönbözőbb értékeket — mint ahogyan azt tette a múlt nagy stíluskorszakaiban —, és ezek az értékek az esztétikában, ökonómiában, etikában, szociológiában és a politikában jelentkeznek. És ki kell szabadítani a különböző alkotókat — művészeket, technikusokat, kézműveseket — abból az elszigeteltségből, amelybe a társadalom őket juttatta. Gropius ennek az eszmének apostoli szolgálatába lépett, amikor a weimari iskola élére állott és annak igazgatója lett. Amikor az iskola nevét Bauhausra változtatta, a régies csengésű újszerű névvel is a tőle hirdetett művészeti-forradalmi törekvéseknek adott kifejezést. Ezeket fogalmazta meg ugyanabban az évben a *Bauhaus-Manifestum*ban, amely lényegében az *Arbeitsrat für Kunst* elvein alapult. Jellemző erre a manifesztumra, hogy a címlapját ékesítő, Lyonel Feininger (1871—1956) készítette fametszet címe *A szocializmus székesegyháza* volt.

A húszas évek elején Németországban az elvetélt forradalom következtében megszilárduló reakció — amely már 1920-ban kiadta az első Bauhaus-ellenes röpiratot és 1923-ban, a középnémet munkásfelkelés

vérbefojtása után a Reichswehrrel Gropius lakásán házkutatást is tartatott — 1925-ben keresztülvitte a weimari Bauhaus bezárását. De a dessauai szociáldemokrata városvezetőség lehetővé tette a munka folytatását ebben a városban. Az 1919-től 1925-ig terjedő és Gropius igazgatósága alatti weimari időszakot a bauhausi alkotás *első szakaszának* tekintjük. Ez az úgynevezett „romantikus“ vagy „univerzális periódus“, amelyben a művészetek és az életformák megreformálására irányuló törekvések homályos szocialista eszméken alapulnak. És ebben a szakaszban alakítják ki az oktatás sajátosan „bauhausi“ módszereit is.

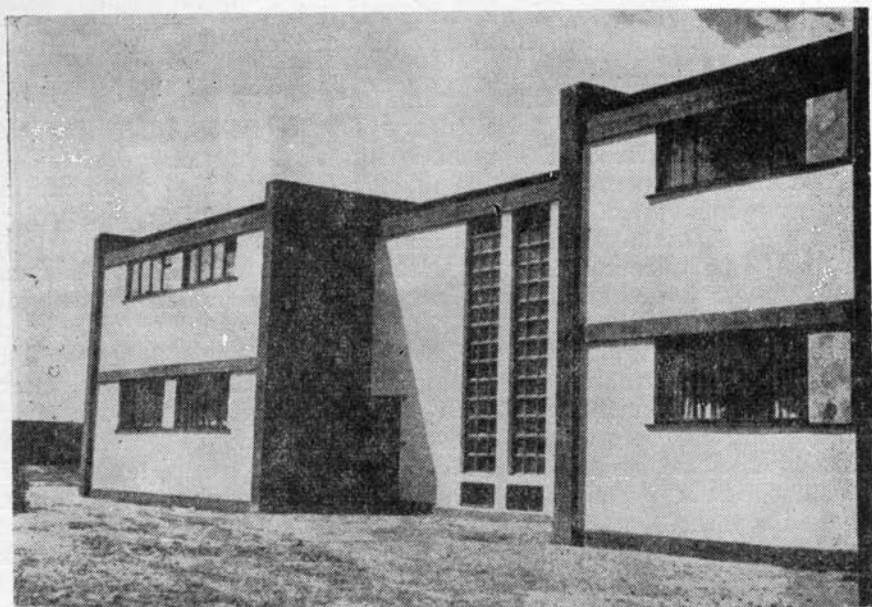
A dessauai átköltözés azonban nem volt egyszerű helyváltoztatás, mert a Bauhaus munkásságának mind mennyiségi, mind minőségi szempontból termékeny, új korszakát jelentette. Dessauban felépül a Bauhaus új épülete (1926. december 4-én avatták fel), a mesterek lakóházai és a dessau-történi lakótelep: az új építészet Gropius tervezte új utakat mutató megvalósításai. A dessauai — 1925—1926-tól 1930-ig terjedő — periódust a bauhausi alkotás *második szakaszának* tekinthetjük, amelyben az iskola szociális küldetése egyre erőteljesebben nyilvánul meg. Az egzakt tudományok helyet kapnak a tananyagban, a tudományos munkamódszerek alkalmazását általánosítják. Az absztrakt festészet mintha kissé háttérbe szorulna — bár éppen most alakulnak meg a festészeti osztályok. Sorozatgyártásra alkalmas nagyszámú ipari modellt kísérleteznek ki a szinte ipari laboratóriummal alakult Bauhaus-műhelyekben. És ezekben nemcsak tanítás, hanem termelés is folyik, és az ipari produkció típusok és szabványok alapján történik, nagymértékben megerősödik az együttműködés az iparral.

Dessauban a Bauhaus tevékenységét nemcsak a modern építészeti keret, a művészi alkotás problémáinak bizonyos tekintetben új síkon történő felvetése, hanem egyszersmind a művészeti és világnézeti ellentéteknek kiélesedése a Bauhason belül s az itt is mind hevesebben acsarkodó reakció nyomása jellemzi. A weimari korszak a gondolatok megfogalmazásának, a dessauai a megvalósításoknak a korszaka volt.

A művészeti ellentétekkel párhuzamosan fellépő világnézeti ellentétek Gropiust arra készítetik, hogy 1930. augusztus 1-én igazgatói állásáról lemondjon, és néhány mestertársával együtt a Bauhaust elhagyja. Dessau város vezetősége — megmagyarázhatatlan okból — a Bauhaus új igazgatójává éppen a kommunista Hannes Meyert (1881—1954), egy nagyon tehetséges építész, a Bauhaus építészeti osztályának addigi vezetőjét nevezi ki. Meyer 1928-ban megtervezi az Általános Német Szakszervezeti Szövetség Berlin-Bernauban épített szövetségi iskoláját, és ezzel megteremtí az iskolaépítészet új típusát.

Meyer azonban csak rövid ideig marad a Bauhaus élén, mert a dessauai városvezetőség „marxista oktatási módszerei“ miatt 1930. augusztus 1-én megfosztja állásától. Meyer tizenkét tanítványával a Szovjetunióba megy, részt vesz az első ötéves terv keretében megépítendő városok tervezésében.

Hannes Meyer helyét szintén egy építész, a ma Amerikában élő, világhírű, nagytehetségű és úttörő Mies van der Rohe (1886—) foglalja el, aki a gropiusi doktrínát nagy erővel és sok finomsággal alkalmazza a Bauhaus gyakorlatában. Tökélyre viszi építészeti terveiben azt, amit „Bauhaus-stílus“-nak neveztek.

Walter Gropius: Lakóházak (Dessau, 1927)

Mies van der Rohe külső politikai nyomásra a Bauhaust tisztán oktatási intézménnyé alakítja át, megszünteti a diákság addigi befolyását a tanításra, a szociológiai tárgyak kikerülnek a tantervből. Mindez az óvatosság azonban semmit sem használ. A Bauhaus elleni támadások állandósulnak és fokozódnak. A dessaui városi tanács 1932. január 21-i ülésén a hitlerista képviselők követelik a Bauhaus bezárását és az épület lerombolását, az augusztus 22-i ülésen szintén hitlerista javaslatra — a kommunista képviselők, valamint a szociáldemokrata főpolgármester hiábavalónak bizonyult tiltakozása ellenére — a városi tanács elhatározza a Bauhaus bezárását.

Mies van der Rohe még egy utolsó kísérletet tesz az intézmény megmentésére. A Bauhaus — most már mint magántanintézet — egy berlin-steglitz-i leállított telefongyárban újra megnyílik, de csak rövid időre, mert kevéssel Hitler hatalomra jutása után az intézetet, amelynek még akkor is 168 hallgatója (köztük 33 külföldi) volt, 1933. április 11-én 200 rendőr és rohamosztagos megszállja, harminckét diákot letartóztat, hogy megszabadítsa a német népet és a világot a „bolsevizmus bölcsőjé”-től, az „elfajult művészet tüzfészéké”-től. Ugyanazon év július 20-án pedig a Bauhaus tanári kollégiuma a már bezárt Bauhaust hivatalosan is megszüntnek nyilvánítja. Ezzel zárul a Bauhaus 1930-tól 1933-ig terjedő *harmadik szakasza*, de egyben maga a Bauhaus-mozgalom is.

A Bauhaus pedagógiai módszere

A Bauhaus természetesen és elsősorban iskola volt, egy antiakadémikus művészeti főiskola, de nem a szónak akkori értelmében vett iskola. Nem hasonlított az akadémiákhoz, iparművészeti iskolákhoz vagy a tech-

nikumokhoz, mert pedagógiai módszere alapján és lényegében elütött az addig ismertektől, és felépítésében sem emlékeztetett a korabeli iskolákra. Pedagógiai módszerét tulajdonképpen Johannes Itten (1888—) már előzőleg, még mielőtt az iskola tanára lett, nagyjából már kidolgozta. Ezt a módszert a magyar Moholy-Nagy László (1895—1946) tökéletesítette, kialakítását a szovjet konstruktivista iskola is befolyásolta.

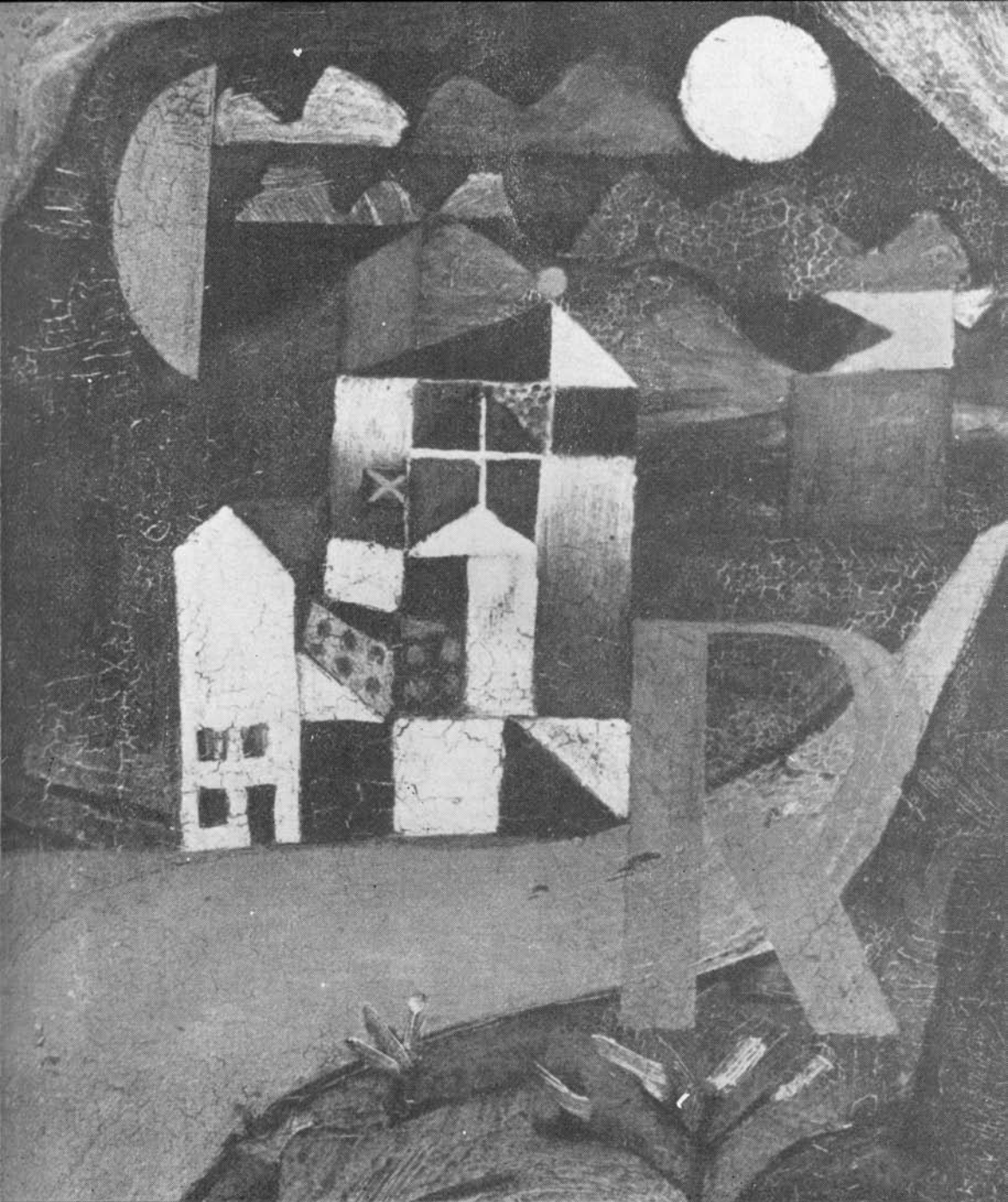
A Bauhausban nem voltak dogmák, receptek vagy sablonok, mint ahogyan tulajdonképpen nem léteztek egymástól szigorúan elhatárolt fakultások sem. A tananyag, a tanítási módszer és maga az iskola felépítése is az új megismerések és tapasztalatok alapján a gyakorlat és a megújuló feladatok követelményeinek megfelelően állandóan módosult és tökéletesedett. A „tanár“ és a „diák“ elnevezéseket sem használták, ezeket a „mester“ és a „növendék“ (pontosabban a „tanonc“) nevekkal helyettesítették. Ez azonban nem jelentett egyszerű, játékos névcserét, hanem az oktató és tanítvány közötti újszerű, közvetlen viszonyt kívánta hűen kifejezni. De volt ebben a névadásban valószínűleg némi tudatos archaizmus is, és azt hiszem, nem tévedek, ha feltételezem, hogy Gropius, amikor iskolájának a *Bauhaus* nevet adta, a középkori Bauhüttékre, ezekre a nagyszerű, a székesegyház-építkezések mellett fennálló, művészt és kézművest magába foglaló, alkotó, tanító és stílust formáló laikus színvonalú műhelyekre gondolt, és innen eredhetett a „mester“ és a „tanonc“ elnevezések átvétele is, hogy ezzel is jelezze az egészséges, haladó hagyományok új síkon, a gépipari feltételeknek megfelelő felelevenítését.

A Bauhaus képviselte új iskola a tanítás és a gyakorlat szoros kapcsolatán, a mesterek és a tanítványok szabad gondolatcseréjén, messzemenő együttműködésén, a tanítványoknak az iskola ügyeibe való beleszólása jogán — végeredményben új, kollektív életmódon alapult.

A Bauhaus mesterei és növendékei egyetlen nagy közösséget kívántak alkotni, amelyet összekovácsol a szegénység és a szembefordulás az iskola elpusztítására törekvő ellenséges magatartású burzsoá környezetel. Az iskola élén az igazgató és a mesterek tanácsa állott. Ebben helyet kaptak a növendékek képviselői is. A diákság mind művészeti, mind az iskolavezetési problémák megvitatásában részt vett, és világnézeti kérdésekben nem egyszer a mesterekkel ellentétes álláspontot foglalt el.

A Bauhausban természetesen műhelyek voltak, amelyekben nemcsak tanítás folyt, hanem termelőmunka is. A műhelyekben a növendékek a mesterek vezetése alatt „függőleges munkabrigádokban“ dolgoztak: a haladók segítették a kezdőket. A műhelyek termékeit eladták, és az így, valamint a megrendelt tervek tiszteletdíjaként befolyt összegekből a tanítványok is részesültek. Az iskola nemcsak közelebb került a való éléhez, hanem a növendékek részesedésükből létfenntartásuk költségeinek egy részét is fedezhették.

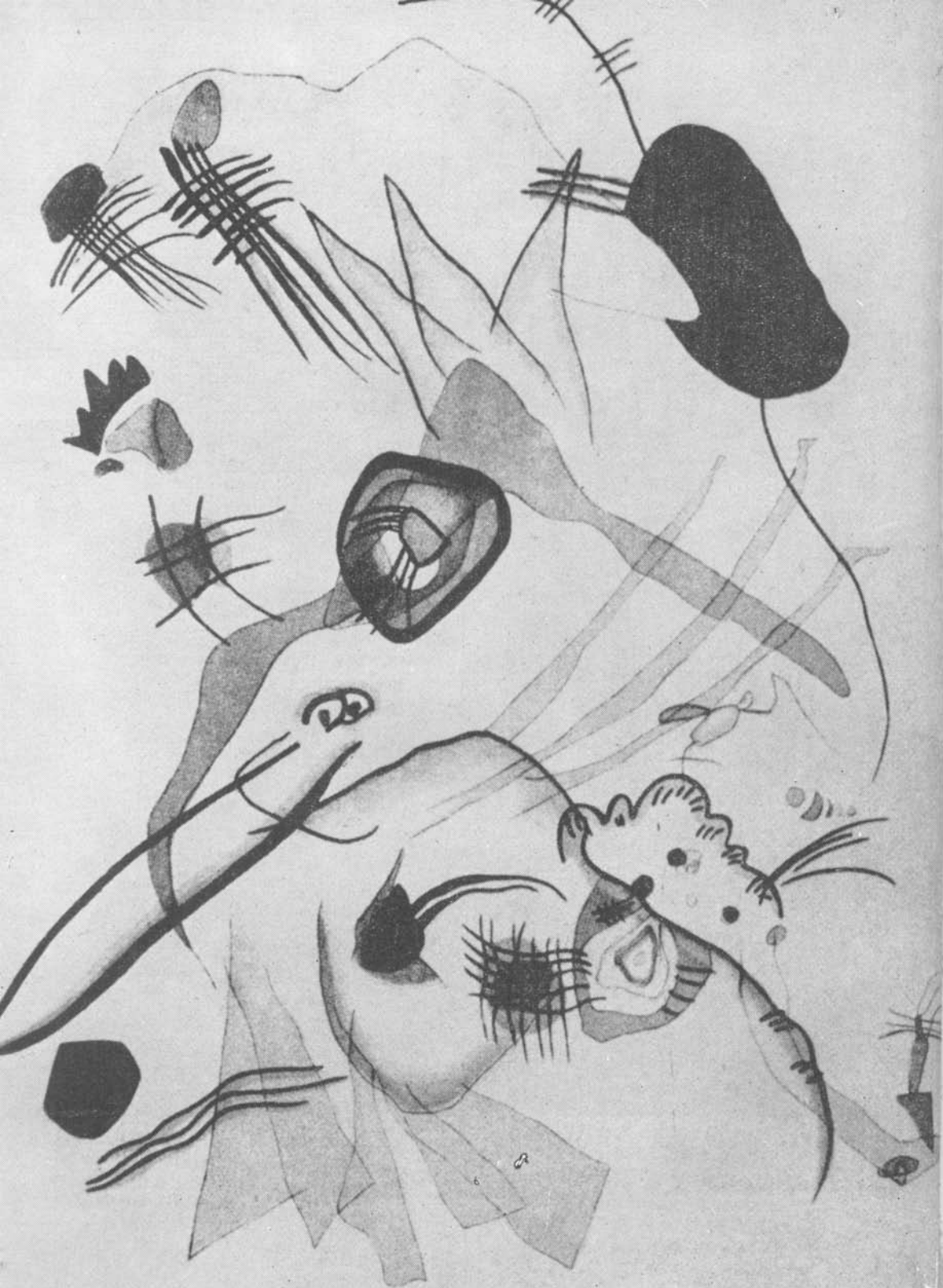
Bár a mesterek tanácsa 1919. december 18-i ülése az apolitizmus mellett és a növendékek politikai tevékenysége ellen foglalt állást, a kommunista növendékek pedig *bauhaus — sprachrohr der studierenden* (a tanulók szöcsöve) címen harcosszellemű lapot adtak ki, amelyben nyíltan kifejezték nemtetszésüket az egyes mesterek — szerintük helytelen — álláspontjával szemben, és bátran kiálltak a *Vörössegély* mellett. Az iskola kollektív életének talán legszebb megnyilvánulásai a *Bauhaus-ünnepélyek* voltak. Ezek alkalmával a dekorációk és a kosztümök meg-

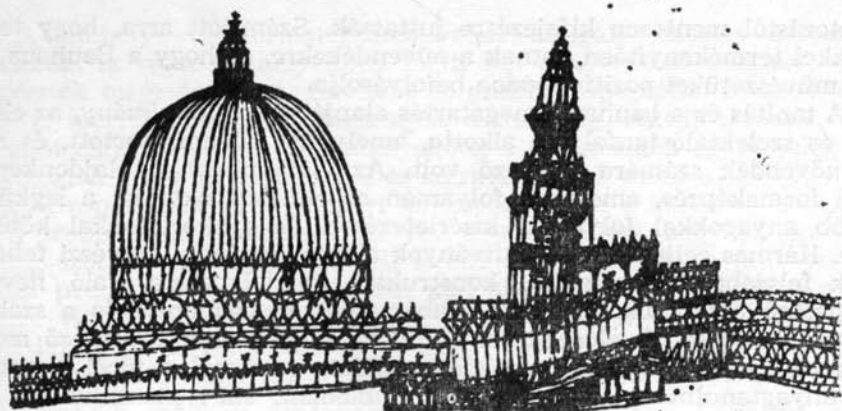

A BAUHAUS MŰVÉSZEI

1. Paul Klee: *R. villa*

2. Vaszilij Kandinszkij: *Séta*

Paul Klee rajza

tervezése és megalkotása messzemenően lehetővé tette a fiatal és eredeti tehetségek szabad megnyilvánulását.

Gropius maga választotta ki a mestereket: nem egyszerű pedagógusokat, tervezőket vagy technikusokat, hanem nagy művészi egyéniségeket, olyanokat, akik a művészet legkülönbözőbb ágaiban már addig is nagyot alkottak. A mestereknek ez volt a közös jellemvonásuk, valamint az, hogy mindannyian az elavult helyébe új művészetet kívántak megteremteni, és hogy mindannyian tanítani akartak, felnevelni az alkotók új nemzedékét. Máskülönb pedig sok szempontból — világszemlélet, nemzetiség, származás tekintetében — különböztek egymástól.

Johannes Itten svájci festő teozófus volt, portréit ikonszerű merevségben festette, a német Oskar Schlemmer (1888—1943) az embert kubista értelemben leegyszerűsítve és mértani síkokkal határolt térben ábrázolta, az orosz Vaszilij Kandinszkij (1866—1944) az absztrakt festészet egyik kezdeményezője volt, a svájci Paul Klee (1879—1940) festészetében az álmodozás és a racionalizmus kettőssége élt, az amerikai Lyonel Feininger kubizmusát szentimentális finomságok hatották át, a holland Hendrik Campendok meg éppen expresszionista volt, a magyar Moholy-Nagy László művészetének széles skálája a festésztől, a grafikán és a fotomontázon keresztül a tipográfiáig és az esztétikai irodalmi tevékenységig terjedt, Hannes Meyer szociális tartalmú építészete marxista világnézetében gyökerezett.

Mindezeket és a többi páratlan tehetségű mestert közös nevezőre hozta az a tény, hogy volt mit mondaniok, és az mindig új és a művészet, a formaképzés terén forradalmi volt, valamint az, hogy akartak és tudtak tanítani. Gropius hozzásegítette őket ahhoz, hogy tehetségüket minden

korlátozástól mentesen kifejezésre juttassák. Számított arra, hogy tehetségükkel termékenyítően hatnak a növendékekre, és hogy a Bauhaus légköre művészetüket pozitív módon befolyásolja.

A tanítás és a bauhausi magatartás alapját az *előtanulmány*, az előkészítő és szelektáló tanfolyam alkotta, amely hat hónapig tartott, és minden növendék számára kötelező volt. Az előtanulmány tulajdonképpen elemi formaképzés, amelynek folyamán az elméleti oktatást a legkülönbözőbb anyagokkal folytatott kísérletezéssel és gyakorlatokkal kötötték össze. Hármask célja volt: a tanítványok alkotó erejének, művészi tehetségének felszabadítása, önálló, konstruktív gondolkodásra való nevelés, a képzőművészeti alkotás elemi szabályainak megismerése és a szakmai ág megválasztásának elősegítése. Ezt Itten és utódai a következő módon igyekeztek elérni: egzakt természetvizsgálat, amelynél a főcél a pontosság; anyagtanulmányok és alkotási problémák; sík-, plasztikus és térkompozíciók a legkülönbözőbb anyagok felhasználásával (papiros, gipsz, fa, fém, üveg), amelyek a különleges anyag és szerkezeti tulajdonságok megismeréséhez vezettek; és végül az öreg mesterek műveinek szerkezeti és kompozicionális elemzése. Itten növendégeit a rendnek és a képfelület tagolásának, valamint a ritmusnak és a textúráknak tudatosságára akarta nevelni, és ennek megfelelően módszertani elvét az „élmény—megismerés—tudás“ képletben fejezte ki. Itten tanításának lényege az „általános kontraszttan“, amelynek alapján a növendékek minőségi és mennyiségi kontraszthatásokat tanulmányoztak. A testek, tömegek, terek és textúrák tanulmányozását Moholy-Nagy vezette be, Josef Albers pedig a tanítványok intuícióját teszt-munkákkal ellenőrizte. Az előtanulmány folyamán elért eredmények példaként Hannes Meyer megemlíti, hogy az egyik növendék vékony lemezpapírból egy olyan konstrukciót hozott létre, amely kibírta egy felnőtt ember testsúlyát. Az előtanfolyam elméleti előadói között Kandinszkij és Klee is szerepelt.

Az előtanulmányt egy hároméves poliartistikus és politechnikus képzés, a „műhely- és formatanulmány“ követte, amelynek elvégzése után a növendék az ipari művészet megfelelő ágában elhelyezkedésre feljogosító *segédlevelet* kapott. Kivételt alkottak az építészek, akik program és időtartam nélküli, elméleti oktatással egybekötött tervező munkát végeztek a Bauhaus építészeti irodájában, s ennek befejezése után *mesterlevelet* kaptak.

A Bauhaus tulajdonképpen elvetette a szigorú szakosítás elvét és a művészeti ágak egymástól való elkülönülését, és ezért olyan általános művészeti kiképzésben részesült új típusú alkotó nemzedéket akart nevelni, amely a gyakorlati élet legkülönbözőbb művészeti követelményeinek meg tud felelni. Így például arra törekedett, hogy jó reklám-, ipari forma- vagy film- és színpadi díszlettervezők kerüljenek ki soraiból. Ez volt a poliartistikus tanítás célja. A kiegészítő politechnikus oktatásban a fő súlyt a kézművességi munkára és az ipari gyártási folyamatok megismerésére helyezték. Olyan művészeket, ipari formatervezőket akartak ugyanis nevelni, akiknek nem az uralkodó osztály szükségleteinek kielégítése az életcéljuk, hanem a nagytömegek részére készülő iparilag előállított gyártmányok formaképzésével művészi és szociális küldetést kívánnak betölteni.

A műhely- és formatanulmányokat szolgáló oktatás a termelési munkákat is végző műhelyekben folyt. Ezt a következő szakmák szerint szervezték meg: építészet, festészet és grafika, tipográfia, fotomontázs és reklám, ipari formaképzés (kőfaragás, asztaloság, textil, kerámia, üveg), színpadtechnika és tánc. A műhelyekben a növendékek egyidejűleg megbarátkoztak mind az anyagokkal és szerkezetekkel, mind a kollektív munkával. Gropius szerint a gépipari korszakban csak a kollektív munka képes a problémákat megoldani. Az volt az elképzelése, hogy az elméletnek mindig szoros összefüggésben kell lennie a gyakorlattal, a művészi alkotásnak pedig a kézművesi tudáson kell alapulnia. A Bauhaus e célkitűzéseire visszaemlékezve, Hannes Meyer 1940-ben a mexikói *Edificacion* című lapban a következőket írja: „Egy eljövendő szocialista tervgazdaságnak arra kell számítania, hogy dolgozói, de különösképpen a műszaki értelmiségiek képesek legyenek szakmai munkájukat kollektív módon kifejtetni.“

A Bauhaus fennállásának első éveiben minden műhely élén két vezető állott: a *technika mestere* és a *formamester*. Így például Klee az üvegművészeti, Kandinszkij a falfestmények műhelyének volt a formamestere, művészeti vezetője. Később, amikor a műhelyek élére már a Bauhaus formálta *ifjú mesterek* kerültek, a műhelyek kettős vezetése megszűnt. Ilyen ifjú mester volt a pécsi születésű, Amerikában élő híres építész Breuer Marcell (1902—) is, a csőbútor zseniális feltalálója (1925).

A műhelyekben konkrét feladatok megoldására törekedtek. Ezek közé tartozott például olcsó típusbútorok és munkáslakások tervezése. A bútorok prototípusait a műhelyekben készítették. Nagy sikert ért el például a Bauhaus-tapéta. De természetesen nem hanyagolták el az elméleti oktatást sem. Így Klee ábrázolómértant és szférikus trigonometriát tanított. A már említett mestereken kívül a Bauhausban tanítottak még olyan híres művészek is, mint Georg Muche festő, Ludwig Hilbersheimer urbanista, Walter Peterhans plakáttervező, Anton Brenner, Eduard Heiberg, Hans Witter építészek; Alcar Rudelt mérnök statikát és matematikát adott elő, a koncentrációs táborban meggyilkolt Otti Berger a szövőműhelyt vezette.

A mesterek elméleti és gyakorlati oktatását kiegészítették a meghívott világhírű vendég szakemberek előadásai. A Bauhausban előadásokat tartottak többek között: Freundlich az Einstein-intézettől, Wilhelm Oswald a fizikai színelméletről, Dr. Max Hodann a szexualpedagógiáról és a híres építészek közül a holland J. P. Oud, Mart Stam, H. P. Berlage és a német Hans Pölzig. A Bauhausban verseit olvasta fel Theodor Däubler expresszionista költő, táncestélyt adott Gert Palucca, Bartók Béla pedig több zongorahangversenyen mutatta be műveit.

A bauhausi oktatási és alkotó tevékenységet *A Bauhaus Barátai*, egy 1924-ben alapított társaság patronálta. Tagjai között helyet foglalt a fizikus Albert Einstein, a festő Oskar Kokoschka és Marc Chagall, az írók közül Gerhart Hauptmann, Herbert Eulenberg és Franz Werfel, valamint a zeneszerző Arnold Schönberg.

Amint láttuk, a Bauhausban olyan egyetemességre törekvő pedagógiai módszer alakult ki, amely a művészet, a tudomány és a technika

sintézisén alapult, s az oktatást igyekezett a valós élettel összehangolni. Ez az oktatási módszer megközelítően hasonlít ahhoz, aminek megvalósításáért az elavult iskolákkal elégedetlen haladó pedagógusok és a diákság ma világszerte küzd.

A Bauhaus tegnap és ma

A Bauhaus történetét és oktatási módszerét kívántam felvázolni, hogy a probléma térbe és időbe helyezésével érzékeltessem azt a szerepet, amelyet a maga idejében betöltött. Nem térhettem ki részletesen a Bauhaus és a bauhausisták művészi alkotásának és formaképzésének minden ágára. Ezek alapját végső fokon a különböző művészeteket egy nagy egységbe foglalni hivatott építészet alkotja, amellyel kapcsolatban Gropius azt mondja: „Építeni annyi, mint életfolyamatokat formálni.“

Nem térhetek ki a bauhausi építészet beható tárgyalására, mert bár az új építészetet nem egyedül a Bauhaus teremtette meg, de elveket fektetett le, példát mutatott, s helyzeti energiája révén az új eszméket világszerte terjesztette. Így a bauhausista Moñár Farkas (1897—1945) a modern építészet nagyon tehetséges és következetes úttörője volt.

A Bauhaus festészetéről és grafikájáról sem tájékoztathatok részletebben, csak hangsúlyozni kívánom, hogy a Bauhaus legfőbb érdeme e tekintetben, hogy az absztrakt kubizmust és konstruktivizmust konkrét funkcionálizmussá változtatta. A fotográfia és a fotomontázs terén Moholy-Nagy végzett úttörő munkát, és a tipográfiát is itt forradalmasította, amikor az „írás demokratizálására“ törekedett. Erről írja 1933-ban, hogy mindig az egységes írás volt a cél. Ennek megvalósítása végett indult meg a groteszk és a kisbetűket szorgalmazó mozgalom.

Érdekes lenne a Bauhaus Schlemmer vezette színpadtechnikai és tánc-műhelyének tevékenységéről is írni, amely 1922-ben Stuttgartban színre hozta Schlemmer *Triadisches Ballett*-jét, és 1929-ben feltűnést keltő színházi előadásokat tartott több német nagyvárosban és Baselben. És természetesen a bauhausi ipari formaképzés — amelynek talán legeredetibb alkotásai Josef Hartwig 1923-ban készült funkcionális sakkfigurái — külön fejezetet érdemelne.

A Bauhaus tevékenységének szerves részét alkotják a bauhausi eszmék terjesztésében fontos szerepet betöltő publikációk. Ezek tipográfiai és grafikai szempontból is értékesek. A *Neue Europäische Graphik* című mappák 1921—1924 között jelentek meg. A *Meistermappe des Staatlichen Bauhausest* 1923-ban adták ki. Ugyanebben az évben jelent meg az első nagy Bauhaus-közlemény, a *Staatliches Bauhaus Weimar 1919—1923*. Nagy fontosságú az 1925—1930 között kiadott 14 könyvből álló Bauhaus-bücher sorozat, Gropius és Moholy-Nagy szerkesztésében. A *Bauhaus* folyóiratot az 1928. 2—3. számától kezdve Kállai Ernő (1890—1954) neves művészeti író és a Bauhaus tanára szerkesztette. A Hannes Meyer vezetése alá került Bauhaus szociális irányzatát ez a folyóirat fejezte ki. Az expresszionizmussal szemben határozott antiemocionális tendenciát képviselő „új tárgyilagosság“ veszélyeire Kállai hívta fel a figyelmet.

*

Noha Bauhaus-stílusról nem beszélhetünk, a Bauhaus mégis páratlan befolyást gyakorolt a XX. század művészetének kialakulására és fejlődésére. És éppen ebben rejlett nagysága, a legkülönbözőbb művészeti

áramlatok itt találkoztak egymással, itt ötvöződtek szintézissé, vagy éppen ellenkezőleg, egyéni sajátosságukat itt fokozták fel. És mert a Bauhaus a század eleje óta meginduló különböző művészeti áramlatokat konkrét, funkcionális feladatok megoldásának irányába kanalizálta, új művészeti törvényeket fektetett le éppen e törekvések megvalósítása gyakorlatának alapján, az ipart és a művészetet összekapcsolta. A művészeti formaalakítást az anyagi értékek produkálásának minden területére kiterjesztette. A Bauhaus művészettörténeti tény, és tanítványai, követői révén ma is élő művészeti tényező — akkor is, ha az új művésznemzedék ennek ma már nincs is mindig tudatában. Ebben rejlik időszerűsége.

A Bauhaus a művészet és az élet integrálására törekedett, és kijelölte az ez irányú fejlődés irányvonalát. Ennél többet nem is tehetett, de többet akart tenni, mert — a művészet hivatását és lehetőségeit félreértve — a művészet eszközeivel akarta a társadalmat átalakítani. Ebben rejlett tévedése.

Darmstadtban (NSZK) a második világháború után egy — Walter Gropius támogatását élvező — *Bauhaus-Archiv* létesült, amely a Bauhaus-anyag gyűjtését, a Bauhaus-problémák kutatását tűzte ki céljául, és a Bauhaus megalapításának 50. évfordulójára (tulajdonképpen egy évvel a nevezetes dátum előtt, még tavaly) nagyarányú vándorkiállítást rendezett, hogy felkeltse, illetőleg ébren tartsa a világ érdeklődését a Bauhaus és eredményei iránt. A kiállítást az intézet igazgatója, Hans Maria Wingler rendezte, és Stuttgartban nyílt meg, a következő hónapokban viszont Amszterdamban, Párizsban és New Yorkban mutatják be.

A szocialista országokban is folyik Bauhaus-kutatás, természetesen elsősorban az NDK-ban. Ennek kimagasló teljesítménye Lothar Lang *Das Bauhaus 1919—1933. Idee und Wirklichkeit* című, a Zentralinstitut für Gestaltung (Berlin) gondozásában 1966-ban megjelent könyve, amely első ízben a dialektikus materializmus módszereivel vizsgálja a Bauhaus sokrétű problémáját és ad róla átfogó kritikai elemzést.

Jó és hasznos volna, ha nálunk is behatóan foglalkoznának a Bauhaus-problémával, annál is inkább, mert annak idején a bauhausi eszmék nálunk is visszhangra találtak, közvetítőjük sok éven át a Korunk volt.

A Bauhaus és a Korunk

A Korunkban a Bauhausról írni tradíció, mert a folyóirat megjelenésének első évétől kezdve a bauhausi eszmék ismertetője és terjesztője. És ez nem véletlen, mert hiszen nemigen volt általános érdeklődésre számítható probléma, amivel a Korunk ne foglalkozott volna. De ezenkívül még egy másik tény is közrejátszott abban, hogy a Korunk a bauhausi gondolatok terjesztésének szolgálatába szegődött. A Bauhaus munkájában jelentős szerepet játszó magyar származású mesterek ugyanis a Korunkat a Bauhaus talán egyetlen, de mindenesetre leghatásosabb szócsövének tekintették, amellyel a magyar közönséghez eljuttathatták a bauhausi eszméket. Többjüket — nevezetesen Moholy-Nagy Lászlót és Kállai Ernőt — a Korunk akkori vezetőihez, Dienes Lászlóhoz és Gaál Gáborhoz személyes barátság is fűzte, mindketten hosszú ideig a folyóirat munkatársai voltak. De megjelent a lapban Walter Gropius-cikk is, és írt a Bauhausról Háry Gyula és Forgó Pál is.

A háború előtti Korunkban 19 Bauhaus-szal kapcsolatos, illetve bauhausistától származó cikket találtam. Helyszűke miatt természetesen kénytelen vagyok ezek egyszerű felsorolására szorítkozni.

A cikkek sorát Kassák Lajos *Az új művészet éli!* (1926. 1.) című írása nyitja meg, amelyben a modern festészet problémáit fejtegeti. Ebben ugyan a Bauhausról közvetlenül nem esik szó, de Kassák a Bauhaus egyik rangos mesterét, Kandinszkijt behatóan ismerteti, és többek között megállapítja róla, hogy „sikerült neki a keresők szemét befelé, önmaguk belső értéke felé fordítani s ezáltal egy újabb részlettel gazdagítani a művészi mozgalom értékét“.

Forgó Pál *Az új építészet problémái és eredményei* (1927. 10.) című cikke már a Bauhausról, „Németország legjelentékenyebb kísérleti építőiskolájá“-ról szól. Ismerteti alkotási területeit, alapvető elveit, és megemlíti, hogy „a Bauhaus legértettebb eredménye eddig a Dessau melletti Törten község területén állami támogatással épült lakótelep.“ Majd leszögezi, hogy „ez az építészet az új ember részére épít és új embert alkot meg puszta létezésével“. Ez természetesen túlzás.

Walter Gropius *Új házőpítő technika* című írásához (1928. 1.) a Korunk szerkesztősége a következő megjegyzést fűzte: „Az építészet oly jelentékeny változások előtt áll, korunknak annyira eleve nébe vágó problémája lett néhány év alatt, hogy érdeemesnek és szükségesnek tartjuk ismételtlen foglalni a kérdéssel, s ezért Forgó Pálnak októberi számunkban megjelent tanulmányát kiegészítjük Walter Gropiusnak, a dessau *Bauhaus* vezetőjének s az új építészeti törekvések egyik vezető egyéniségének igen érdekes és jellemző írásával, amely az *Umschau* a modern háznak szentelt külöszámában jelent meg.“

Kállai Ernőnek a Korunkban hét írása van. Ezek ugyan nem a Bauhausról szólnak, de annak szellemében íródtak. A témák változatossága Kállainak mint művészeti írónak széles érdeklődési körét és nagy kompetenciáját bizonyítja. A cikkek a következők: *Piktúra és film* (1926. 12.), *Dybuk* (1927. 2.), *Beethoven és a fiatalok* (1927. 5.), *Tendencia művészet és fotográfia* (1927. 11.), *Szerény piktúra* (1928. 3.). Ez az írás a Kállai szerkesztette *Bauhaus* folyóirat 1928. 4. számában németül is megjelent. *Hátrább az agarakkal*. *Nem azért élünk, hogy lakjunk* (1928. 11). Még találtam egy Kállai-cikket a Korunk 1939. 7—8. számában is, címe *Művészet és magyarság*. Kállai *Új piktúra* című könyvéről (D) írt ismertetést a lap 1926. 2. számában.

Moholy-Nagy László 1929-től 1933-ig hat írással szerepel a folyóiratban. *Az ember és a háza* (1929. 4.) című cikke az építészetelmélet fontos kérdéseire mutat rá, ezért szükségesnek tartom idézni belőle: „... az elemi testi szükségletek kielégítésén túl az ember lakásában a tér tényét is át kell hogy élje, legalábbis megtanulja átélni. A lakás nem szabad, hogy elbujás legyen a tér elől, hanem benne élés, őszinte összefüggésben vele kell, hogy legyen. Ez azonban azt jelenti, hogy a lakás építését nem a költség és építkezési tempó, nemcsak a célszerűség, az építőanyag, a gazdaságosság többé-kevésbé felületesen meglátott viszonya kell hogy megszabja, hanem elsősorban a térélmény, amely a házban lakók lelki, testi jóérzésének alapja... Az új építészeti legmagasabb fokán arra lesz hivatva, hogy megszüntesse az eddigi ellentétet organikus és mesterséges, nyílt és zárt között, vidék és város között... Az építészeti csak akkor fog közelebb jutni a megoldáshoz, ha eljutottunk az emberi élet mélyebb megismeréséhez a maga teljes élettani egészében. Egyike a legfontosabb momentumoknak ebben az ember beillesztése a térbe, a tér megfoghatóvá tétele, az építészet mint az általános tér tagolása. Az építészet gyökere a térproblémátika uralásában, a gyakorlati konstrukció-problémákban van.“

Moholy-Nagy *Fényjáték film* című cikke (1931. 12.) a fényalakításon alapuló filmkísérletekről szól. A *Festészet és fényképezés* (1932. 2.) egy Kölnben tartott előadás bevezetője. A *tipográfia mai problémái* (1933. 5.) című cikkben az egységes írás általánosításának szükségességéről ír. A *festéktől a fényig* (1933. 10.) és *A fotográfia: napjaink objektív látási formája* (1933. 12.) a fényképezés feladatairól és lehetőségeiről, a festészethez való viszonyáról értekezik.

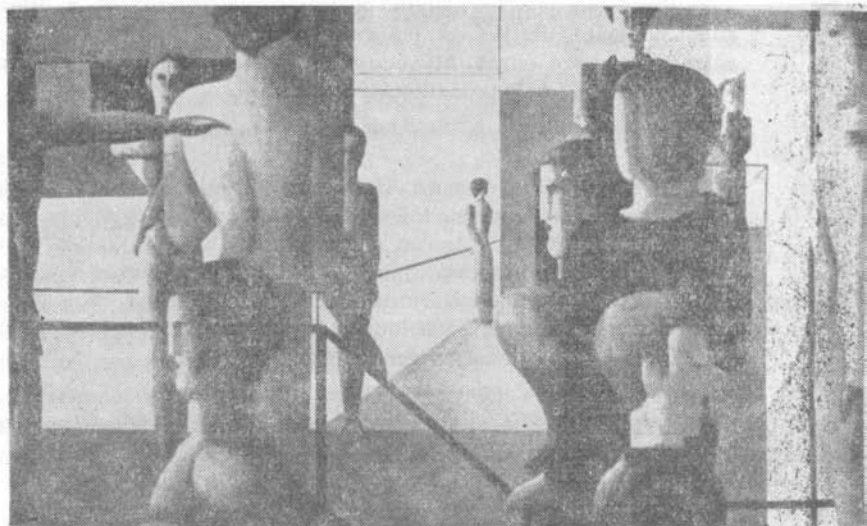
Háy Gyula *Kubizmus* című cikke (1929. 3.) Albert Gleizes azonos című, a Bauhausbücher-sorozat 13. köteteként megjelent könyvének (amelynek cím-

lapját Moholy-Nagy tervezte) alapos ismertetése. Háy második írása közvetlenül Bauhaus-problémákkal foglalkozik — címe: *A Bauhaus tegnapelőttje és holnapja* (1931. 4.) —, s szintén a Bauhausbücher-sorozat egyik könyvével, Walter Gropius *Bauhaus-Bauten Dessau* című művével kapcsolatban íródott. A cikk azonban nem annyira könyvismertetés, mint inkább annak a Bauhaus-ellenes politikai harcnak az ismertetése, amelyet Gropiusnak a Bauhaus éléről való távozását, Hannes Meyer igazgatói állásából való leváltását eredményezett. Háy mintha előre megérezte volna, hogy a Bauhaust két évvel később a náci-cik bezárják, amikor ezt írja: „Meyer konzekvens továbbfejlesztője volt a gropiusi kezdetnek. Nem egy homályos baloldali irányban haladva, nem művészi meggyőződés szolgálatában, hanem szívvel-lélekkel a harmadik internacionálé vonalán állva igyekezett a Bauhaus új igazgatója megadni intézetének azt az irányt, amit a 19-es légkörben Gropius nem tudott egészen megvalósítani... Meyer heroikus munkája természetesen kezdettől fogva eredménytelenségre volt ítélve. Szocialista állami iskolát egy a fasizmussal kokettáló kapitalista államban fönntartani teljesen lehetetlenség.“

Háy Gyula harmadik cikkének *A tanácstalan építőművészet* a címe (1931. 7—8.) Ebben tulajdonképpen a Bauhaus-építészet előbbi méltányoló véleményének ellentmond, amikor megállapítja: „... a fejlődő gépkapitalizmus kora is megkísérelte a maga művészetét kitermelni. A »Neue Sachlichkeiten«, a »Bauhaus stílus«, mind a mechanizálódó polgári társadalom formavilágát keresi.“ Ugyanebben a cikkben Háy igen helyesen — szembeállítja az 1931. évi borzasztó lakásnyomort elhallgató berlini polgári „Bauausstellung“-ot az ugyanakkor a kommunista „Kollektiv für sozialistisches Bauen“ rendezte proletár építészeti kiállítással.

Forgó Pál — akinek a Korunkban írt cikkéről megemlékeztem — 1928-ban a budapesti Vállalkozók Lapja Könyvkiadó Osztályának gondozásában megjelentette *Új építészet* című érdekes, a modern építészet problémáit ismertető és a bauhausisták — köztük Breuer Marcell és Molnár Farkas — munkáit is bemutató könyvét, amelynek címlapját Kassák Lajos tervezte. A könyv végén a szerző gazdag bibliográfiát ad, amelyben a folyóiratokat két csoportba osztja: „Folyóiratok“ és „Távolabbi folyóiratok“ címmel. Természetesen az utóbbi csoportba a szerző a szerinte kevésbé fontosakat sorolta fel. Az első csoport folyóirat-címei: *Bauhaus, Das Neue Frankfurt, ABC, L'Esprit Nouveau, Die Form, Das Werk, Das Kunstblatt 7 Art, Bouwkunde, Stavba, Horizont, G. Stijl, Dokumentum, Korunk, Cahiers D'art.*

Az a tény, hogy Forgó Pál a Korunkat az első kategóriájú folyóiratok közé sorolja, azt bizonyítja, hogy a Bauhaus és a hozzá közelálló magyar mesterek nagyon is megbecsülték a Korunknak a bauhausi eszmék és általában a modern művészet és építészet ismertetése terén kifejtett értékes munkáját.

Oskar
Schlemmer:
Emberek az
építészeti
térben

BRETTER GYÖRGY Paradoxon és alkotás

A filozófia történetéről ma többet tudunk, mint magáról a filozófiáról: a filozófia nem hagyja megragadni magát az egymásutániség folyamatosságában. Mert nem azzal lesz filozófiává, hogy folytatja az őt megelőző rendszereket, és közvetíti az eljövendő filozófia felé: a kor filozófiája mindig önmaga, s csak mint önmaga válhat a gondolat önálló szintézisévé.

Önmaga a filozófia: a tükrözés és spekuláció dialektikájában megoldja a végtelen totalitás akkor és ott létrehozható modelljének kiépítését. Önmaga genetikus szálaait elvagdossa a diszkontinuitás, a megszakítottság állapotába megy át; genetikus viszonyai ellenére válik azzá, ami.

Ezért minden filozófia önmagában teljes filozófia: teljessége a kor teljességét fejezi ki, és sem a filozófia, sem a kor nem hibás abban, hogy adott kor — adott kor. A teljességnek nem kritériuma az adott történelmi szakasz fejlettsége: a történelem minden korban realizálja önmagát; minden kor teljes úgy, ahogy önmagát felépítette. Minden filozófia teljes úgy, ahogy adott korban a kortudat önmagát felépítette benne.

A filozófia: a kortudat struktúrája. De a tudat mint tudat saját struktúrával is rendelkezik: a tudat struktúrája a kortudat tagadása. A tudat önmagát csak a kor ellenére tudja felépíteni, mert a tudat történelmi folyamatosságban ébred önmaga tudatára. A filozófia tehát mint az önmagát építő tudat sohasem teljes egy adott korban.

Mint kortudat teljes, mint öntudat — nem az. Mint kortudat — megszakítottság, mint tudat — folyamatosság. Kettős és ellentétes logikája van: ez a filozófia struktúrája. A filozófia struktúrájának kettőssége kifejezi az ember kettős státusát: a kor emberéét és az öntörvényű kozmikum emberéét, aki tudatával megérti a világot, és aki öntudatával felépíti azt a világot, amely olyan természeti adottság, akár a csillagoké: természeti, mert természete az alkotás.

Kettősségének bármelyik oldaláról megközelíthető a filozófia: Tóth Imre a tudat világát kutatja. Az öntörvényű világot. Azt, amelyben a szellem önmagát alkotó öntudatra ébred. Művének* tárgya: az alkotó szellem vagy az alkotás fenomenológiája, a szellem önalkotásának leírása.

Előzetes a műről

Es mert Tóth Imre az *Akhilleuszban* valóban alkotó módon képes a szellem fenomenológiájához közeledni, az alkotás fenomenológiájában saját gondolkodásának fenomenológiáját is adja. Ám a szubjektum nem bújhat ki önmagából, még akkor sem, ha önmaga mozgását mint külsőt írja le: munkájában ezért közvetlenül is jelen van a szerző Tóth Imre. Saját egyéniségének csillogása bevonja az elvont tárgyat, szellemessége, hasonlatai, aforisztikus paradoxonjai révén ő maga is minduntalan előbukkan a súlyos gondolati anyag mögül.

* Tóth Imre: *Achille — paradoxele eleate in fenomenologia spiritului*. Editura științifică. București, 1969.

Esszévé varázsolja — több mint ötödfélszáz lapon — a szellem legrangosabb funkciójának — önteremtésének — leírását, és mert — mint mondtuk —, ez a leírás éppen újdonságánál fogva maga is alkotás, a szerző önteremtése, Tóth Imre egy kicsit esszévé változtatja magát az alkotást is. Esszévé válik írása már tagolásának belső lüktetésével is. A téma körül dúsan, barokkosan burjánzik a variációk tengere: funkciójuk az, hogy a logikai fővonalat kialakítsák: szigorú rendjük van hát, mert létezésüket csak ez a funkció igazolja.

Ez a belső lüktetés a szellem játékosságát idézi: az esszéhangulat megteremtésében szerepet kap a gondolat öröme, sokszor pajkos játszadozása önmaga megértésének láttán. A gondolat itt érzéssé válik, hangulattá lesz, az absztrakciók komor világát az örömbbe oldódott világ fénye oldja emberközeliévé.

Tóth Imre esszét írt a szellem fenomenológiájáról, de nem könnyű, az agyakba önmagától belemászó írást: esszéje gondolkodó olvasva-tanulmányozást követel. Birtokba kell venni logikájának vonalát, hogy gazdagsága feltáruljon: a szellemi erőfeszítés esszéje ez. De vajon a szellem nem tesz-e mindig hallatlan erőfeszítést, nem tesz örökké erőszakot önmaga csapongó lebegésén, amikor birtokba veszi saját magát?

Ebben a munkában a szellem a geometriában vizsgálja önmagát: ez az az ürügy, amely lehetővé teszi számára az önmegragadást egy konkrét tartalomban. Ürügy a geometria Tóth Imre munkájában? Nemcsak az: számára a geometria, illetve a matematika az a sajátos tudomány, amelyben az alkotás a maga tisztaságában mutatkozik meg, akár a filozófiában vagy a művészetben. Csakhogy a geometria, illetve a matematika szelleme önmagát csak a matematika belső logikájaként képes felfogni, a fenomenológiai leírást, az értékelést kénytelen áthárítani a filozófiára.

Ebből fakad a munka kettős vonalvezetése és persze az a szellemi izgalom is, amit a matematika belső logikája és a filozófia logikája, a szimbólum és a szó öntörvényűsége közötti feszültség okoz. A matematika tiltakozik a szóba foglálás ellen, és belső lényét védelmezve minduntalan visszaroohan a szimbólum logikájához, a filozófia pedig szintén a tisztaság nevében igyekszik megszabadulni attól a tartalomtól, amely mint matematika húzza vissza az elvont spekuláció régióiból.

A mű mégis filozófiai jellegű marad, mert a matematikát a filozófia értelmezi, és közben önmagát mint filozófiai alkotást, mint spekulációt veszi tudomásul. Saját tartalmát matematikaként is mint filozófiát ragadja meg: számára ez maga a konkrét (szimbólumaiban a matematika konkrét) spekuláció, vagyis saját tartalma, ami más mint ő, mégis benne van. A matematika azonban eltorzítaná a filozófiát, ha tartalomként egyedül mint a filozófia ellentéte mutatkozna meg: ezért kénytelen alávetni magát még egy „megalázó“ viszonynak: a művészi alkotást mint saját ellentétét kell feltételeznie.

Így világra jött az a hármasság, amely Tóth számára magának az alkotásnak, az új létrehozásának jellegzetes területe. A matematika: absztraktumok születése; a művészet: érzelmek születése és a filozófia: a születés öntudatra ébredése. De az öntudatra ébredés konkrét formában végbemegy külön-külön is mindhárom területen, a matematika, a művészet és a filozófia önmagában is hármas tagozódású alkotási folyamatot tartalmaz: a kezdetet mint a lét állapotát, a tagadást mint a nem-létét, és végül a szintézisét, a harmadikét, az öntudatos létezését.

Ha az öntudatra ébredés mindháromban külön-külön is lejátszódik, akkor a filozófia (mint alkotás) nem spontán, hanem már öntudatra ébredt tartalomként hordozza a matematikát és művészetet. A filozófia tehát az alkotásnak nemcsak

egyik formája, hanem az alkotás szintézise is: a spekuláció spekulációja is. A filozófia mint sajátos alkotásforma kiterjeszkedés a létről a nemlétre, a végesről a végtelenre — és a kiterjeszkedés tudomásulvétele, a kiterjeszkedés öntudata.

De a filozófia mint a spekuláció (matematika, művészet) spekulációja — maga az *Öntudat, a Harmadik*. E szerepének konkrét tartalma a matematika és a művészet. Konkrét, mert az alkotás önmagát nézve absztrakt folyamat, teremtés, új világ önnemzése, de a filozófia szemszögéből konkrét folyamat, filozófiai tartalmak genezise.

A születés bonctana

Tóth Imre a genezis fenomenológiáját fogalmazza meg, és szaknyelvében, módszerében igen közel jut Hegelhez, a nagy genetikushoz. Ez a közelség nem jelent filozófiai azonosulást, de annak elismerését feltétlenül, hogy Hegel volt az a gondolkodó, aki a szellem önmozgását saját korában a legmesszebbre tudta követni, és annak is, hogy az önmagát vizsgáló szellemet szintén ő tanította meg beszélni — saját filozófiájában. A terminológiai és módszertani (dialektika) közeledés mögött azonban a hegeli filozófiától gyökeresen eltérő tartalmakat fedezünk fel. Tóth ugyanis az elsődleges tudattartalmakat az objektív valóság képének fogja fel — szemben Hegellel. De Hegel vulgáris bírálóival szemben nem hajlandó mechanikus objektum—szubjektum ellentétre visszavezetni a filozófiát.

Ha már létrejött a szellem, ha már kigyöngyözte őt önmagából a világ, akkor joga van teremtő erőként, természeti erőként tevékenykedni, joga van alkotni, sőt éppen ez igazolja, ez teszi Szellemmé: a nem alkotó szellem nem szellem, a meghalt gondolat nem gondolat, a nem létező eszme nem létezik. A szellem, akár a vulkán, önmagából szakad ki, és csak addig vulkán, amíg működik: azután nincs többé: halott.

A szellem megteremti önmaga tárgyát, és megszünteti a világ dualizmusát: mint alkotás visszavezeti magát az egyetlen létezőre: az anyagra, a természetre. Csak mint szemlélet, mint kérdésés duális a világ: mint alkotás a világ egységes és egyetlen. A szellem mint alkotás megszüntetve-megtartja a szubjektumot: a létre vezet vissza, hogy mint a lét speciális esetét fogja fel.

Az alkotás sajátos problémáit Tóth Imre már jó néhány éve tanulmányozza, de ezek a tanulmányok most új fényben mutatkoznak: kiderül róluk, hogy csak előkészítik a gondolat nekilendülését az *alkotást mint alkotást* tárgyaló mű felé. A gondolat előbb becserkéshi magamagát, előbb végigjárja saját alkalmazásainak útját, hogy minden lépésével tovább taszítsa magát, mert csak tisztán pillanthatja meg önmagát, sajátosságát, amely a természet részévé teszi, megkülönböztetve őt minden mástól, ami nem Szellem.

Kitűnőt adott szerzőnk ezeken az utakon is: nem véletlenül. Hiszen már alkalmazta azt az általános elméleti eredményt, amelyet eddig meg sem fogalmazott. Hipotézisként ez a kiindulópontja a nemzetközi szakkörökben is ismert *Das Parallelenproblem im Corpus Aristotelicum* (Springer-Verlag, Berlin—Heidelberg—New York, 1967) című munkájának is. Ez a hipotézis tulajdonképpen az *Akhilleuszban* megfogalmazott filozófiai elmélet alkalmazása matematika-történeti tudományos kutatásainak értelmezésére. (Erről lásd bővebben az *Utunk* január 10-i számában közölt interjút.)

Tóthnál — de általában minden esetben — előbb van az elmélet s csak utána a hipotézis, mint egy adott tárgyhöz tapadó elmélet. A hipotézisben a spekuláció ráföndök a tudományra, hogy új elméleti indítékot nyújtson neki. Az elmélet, miután kilökte magából a hipotézist, gyakran önmagát elemésztő időki várja a hipo-

tézis beigazolását, ezzel önigazolását, anélkül, hogy magát megfogalmazhatná. Tóthnál szerencsére azonnal igazolódott a hipotézis, és ezzel rávette az elméletet önmaga megfogalmazására. Ez az elmélet, az alkotás struktúrájának leírása az *Akhilleusz*.

Szerkezet I.

A mű belső szerkezete követi a Szellem szerkezetét: tehát három fő részből áll. Az elsőben (*A paradoxon az Akhilleusz-apóriában*) a szellem megpillantja önmagát és a világot, és tudomásul veszi, hogy ő más, mint a világ: ha a világhoz méri magát, és szembenéz helyzetével, akkor kénytelen észrevenni saját tudathasadását. A tudat, mint Akhilleusz, szalad a teknősbéka után, és tisztában van azzal, hogy noha teste minden bizonynyal utoléri a teknőcöt, ugyanő mint ráció hiába üldözi, előnyét behozni képtelen.

Zenón (i. e. V. század), az eieai bölcselel vetette fel először azt a kínzó tényt, hogy a szellem képes logikusan végiggondolni olyasmit is, ami nem egyezik meg az érzéki tapasztalattal, vagyis azt, ami a gondolat világát a tapasztalattal ellentétben önálló világgá teszi. A tapasztalat logikája (a külső hatások logikája) és a gondolat logikája közötti ellentmondást Zenón apóriái (apória = ugyanarra a tárgyra vonatkozó kétfajta logika egymást kizáró ellentéte) leírják, példákban szemléltetik (lásd Akhilleusz és a teknősbéka) a szellem tehetetlenségét, amelyet emiatt önmagával szemben érez a két, egymást kizáró logika láttán.

Tóth Imre ezt a tehetetlenség-érzést a szellemi mazochizmusig fokozza, amikor elszántan végigmatematizálja az apória megoldásának lehetőségeit, és kimutatja, hogy minden megoldási kísérlet — zsákutcába vezet. Ebben a megállapításban van azonban fölénye az eddigi szakirodalommal szemben, amely mindig abból indult ki, hogy lennie *kell* egy megoldásnak, és éppen ezért az apória egy áldialektikus ellentmondást fejez csak ki. Jellemző erre *A filozófia története* című összefoglaló igényű szakmunka álláspontja: „Zenón ott követi el a főhibát ebben az érvelésben, hogy abszolútnak tekinti a mozgás szaggatottságát, és nem vesz tudomást annak folytonosságáról“ (Budapest, 1959. I. 78). Vagyis a paradoxon csak látszat, az apóriának megoldása van. Tóth kimutatja, hogy ilyen megoldás nincs, mert elvileg lehetetlen.

A megoldási kísérletek csődje abból fakad Tóth szerint, hogy a paradoxon nem a valóságban, az elsődleges, külső világban létezik, hanem gondolatbeli noetikusság leírása a végtelenbe futó gondolat dilemmájának. A végtelen világot a véges világ megismerésében közelíti meg a tudomány, de ha a megismerő ész (ráció) önmaga csak véges, ha csak egyszerű reflexió, akkor képtelenek vagyunk felfogni a világ végtelenségét.

Kell lennie — ez a Tóth Imre-i spekuláció lényege — egy olyan sajátosságnak, amely a végesbe zárt rációt a végtelenbe engedi kinyúlni, ami fellazítja a végtelenbe vágyó ráció szűk falait. Ez a sajátosság: a ráció önalkotása, az eredmény pedig az emberi intellektus. Akhilleusz és a teknősbéka versenye a végesség tudomásulvételét fejezi ki úgy, hogy közben, a végesen belül feltűnik a nagy ismeretlen: a végtelen árnyéka. A végesben fekvő ponthoz való szakadatlan közelítésben ugyanis a végtelen sorozatból álló folyamat csak akkor állapodhat meg egy végpontban, ha elfogadjuk egy határérték létezését, és ezt a végesben fekvő határértéket azonosítjuk magával az aktuálisan végtelen folyamattal. Ha megszüntetjük a végnélküliséget.

A végnélküliség megszüntetése: a verseny megszüntetése. De ha nincs verseny: akkor nincs végtelen. Akkor csak véges van, akkor a ráció csak a tapasztalatok révén képes találkozni a világgal, akkor a ráció meghamisítja a világot, mert a világ objektíve, tapasztalataink ellenére végtelen. És mi tudjuk, hogy végtelen: mert

létrehozzuk saját rációink végtelenségét az alkotás aktusában. Ha nem tennők ezt, akkor nem volnánk emberek: az emberi megismerés nemcsak fényképezés, hanem a tudat önteremtése is: új világ létrehozása, egy önálló belső mechanizmus működése.

De a végtelenbe történő kifutás egyedüli értelme a végesnek mint a végtelen megnyilvánulásának a megragadása: ehhez vagyunk kötve, életünk a végeshez van láncolva, lehetőségünk csupán annyi, hogy a végeshez rendeljünk valamit, ami nem volt, amivel így magunk is a végtelen építőivé válunk. Ezért lezárjuk a végest, beburkoljuk a végest: elfogadjuk, hogy Akhilleusz utoléri a teknőcöt, egy sűrűsödési pontot feltételezünk a végnélküli sorozat nem létező végén. Tóth Imre ebben a non-pontban ragadja meg a teremtés kezdetét és elfogadásában a paradoxon beteljesedését. Mert elfogadtuk már azt is, hogy Akhilleusz hiába szalad a teknőc után, s most az ellenkezőjét is: reménységet ébresztettünk a versenyzőben, hogy egy nemlétező pontban utoléri versenytársát. Elhagytuk a végest, és felnyitottuk a végtelent, s a két ellentmondó állítást igaznak fogadtuk el. Íme a paradoxon.

Szerkezet II.

A második részben (*Az apória különböző megjelenési formái*) Tóth Imre azt bizonyítja, hogy a paradoxon nem pusztán Zenón bűvészműtávjánya, hanem jelen van mindenütt a matematikában, s ami talán még fontosabb, azért van jelen, mert a matematika a szellem általános tulajdonságát híven kifejező területe a gondolkodásnak. A matematika ugyanis nem természettudomány (ha történelme ezt a látszatot keltheti is), hanem a szellem olyan megnyilvánulása, amelyben ez szembeállkozik saját alkotási lehetőségeinek és módjainak problémáival. A számvilágban a szellem saját maga konkrét modelljét érzékelheti.

Mert a szellem érzékel: a gondolat érzékel: önmaga belső tárgyát érzékien mint szubjektum közelíti meg. Mint szubjektum a szellem azt tapasztalja, hogy a Semmi is valami, a Semmi maga a határ, amely nemcsak lezárja a gondolat egyik területét, hanem egy új birodalmat is jelez: az előbbihez kapcsolódó új világot, amelynek kezdetben nincs is más tulajdonsága, mint a lét birodalmának tagadása: ő a nem-lét.

A nem-lét a tudatban születik és valami gyökeresen újat jelent a világban. Tóth így írja le szerepét: „Az új létrehozásának legradikálisabb és abszolút módja azonban az, amely a fogalom tartalmát támadja, annak egyik adott jegyét az ellentétes jegggyel helyettesíti. Az így megjelenő fogalom mindig valami *tényleges* újat jelent a régivel szemben: az új nem tartalmazza a régít sem a különleges eset, sem az alkotóelem, sem a rejtettség formájában. Az új fogalom a régihez képest tökéletesen idegen, és a régi világához és öntudatához viszonyítva az új maga a nemlétező, a lehetetlen és az abszurd“ (222).

Az új, a nem-lét létrehozása a szellem spontán tevékenysége, de a szellemnek saját tudatára kell ébrednie ahhoz, hogy megértse önmagát: mert noha tudatában van önmagának, rá kell ébrednie belső folyamatainak lényegére: a szellem, amely csak tudja, de nem ismeri magát — spontán, természeti folyamatként működő erő. Csak magában létezik, de nem magáért. Az öntudatra ébredés pillanata a szellem életét két korszakra osztja: etikailag a boldogtalanság és boldogság korára, ismeretelméletileg a külső világ megismerésének és a belső természet (Hegel szerint — és ezt az álláspontot Tóth Imre is elfogadja — a megismerés harmadik fázisa az új létrehozása, az alkotás öntudatra ébredése) öntudatra ébredésének szakaszaira; lételméletileg pedig a természeti erőként működő szellem belső objektumának spontán, majd a szubjektumhoz mint öntudathoz kapcsolódó létezésének mozzanatára.

Tóth Imre könyvének harmadik (terjedelemben, súlyban, szintetikus erőben is legjelentősebb) része (*Az öntudat mint paradoxon*) az öntudat logikai szerkezetét írja le. A lét és nem-lét egymást kizáró formális logikája, a két egymásnak feszülő ellenséges terület, az egymással összeférhetetlen, de egymás nélkül sem létező két tartomány találkozik a Harmadikkal, aki képes elviselni és bölcsen tudomásul venni a kibékíthetetlen ellentétet anélkül, hogy bármelyiket ki öhajtaná kiszöbölni önmagából. Az öntudatban egyesül a lét és a nem-lét. A nem-lét így polgárjogot nyer, értékben a lét elé küzdi magát, mert anti-világa nemcsak önálló világ, de a lét világának tagadása is. Csak a lét tagadásaként jöhetett világra, de ereje, több-volta éppen ezzel a tagadással valósul meg. Ha már helyet kapott az öntudatban.

Szintézis nélkül a nem-lét, az új, a lét tagadása — merő abszurdum, mutatvány: a Harmadikban viszont az antitézis, a nem-lét a létnél, a tézisznél többé válik; tagadó ereje olyan tartalom, amellyel a lét nem rendelkezik. Ami a léthez képest csak negatív volt, a szintézisben pozitívvá válik, diffúz logikája szigorú rendbe szerveződik, s akár a lét logikája — önállóan megáll, szemben az önmagát kizárólagosnak tekintő léttel. De a nem-lét létezése nem külsődleges, hanem maga a tudat, az önteremtés jelentkezik benne.

Tóth Imre könyvének harmadik része a tudat roppant bonyolult rétegeinek kölcsönviszonyát, egymásbajátságát, hely- és szerepcseréjét kívánja leírni. Mégis, ha jellemezni kell ezt a szintetikus szakaszt, talán nem tévedünk, ha benne a szerző találkozását látjuk a filozófia egyik legvitatottabb kérdésével: a végtelen problémájával. Tóth Imre megvívja harcát a végtelennel, őt is megkísérli a megragadhatatlan: s győzelme — ha ilyesméről a végtelennel kapcsolatban egyáltalán illik beszélni — abban van, hogy leírja a végtelen genezisének egyik vonatkozását: az alkotást mint nyitottságot, mint a végtelen felé nyíló kaput.

Találkozás a végtelennel

A szellem azzal, hogy teremt, hogy a nem-létből varázsol létet, tulajdonképpen a végtelent kísérli megragadni: a tudat egyetlen ugrással létrehozza addigi tartalmának ellenpólusát (nem ellentétét: a nem-lét, a non-A nem a lét vagy az A ellentéte: ha így volna, akkor kizárnák egymást, csak az egyik volna igaz, csak az egyik volna jó!), és befog valamit a végtelenből. Azt, amit ő csinál. A végtelen nem a meglevő dolgok summája, hanem maga a genezis, a születés, az alkotás.

És itt nemcsak a régi minőségéből az újba való szakadatlan átmenet Hegel által „jó végtelennek” nevezett folyamataról van szó: Tóth felfogásában a végtelen a non-A genezise: az új mint tagadás, mint teremtés. Ha Hegelnél a hangsúly a folyamatosságon van (az átmenetek folyamatosságán), akkor Tóthnál a megszakított-ságon, a tagadáson. A végtelent ott a minőségi átmenetek nemzik, itt a végtelen önmagát nemzi azzal, hogy a semmiből teremt új világot. Az átmenet eredménye ott a megőrizve-meghaladás, itt a megtagadva-meghaladás. Ott a végtelen mindig egy lépés előre, a véges végén ismét egy véges és ismét egy véges — itt a végtelen mindig ugrás a nem-létbe, vagy a nem-lét ugrása a létbe. Hegel dialektikája: az A, a lét („A tiszta lét a kezdet”, írja *A filozófiai tudományok enciklopédiájának alapvonalai* című munkájában. Budapest, 1950. 145) filozófiája. Tóth Imre felfogása a non-A filozófiája: a szellem struktúrájaként értelmezett új: a szellem mint teremtés teremt, és ezért nemcsak része egy külsőként meglevő objektív végtelennek, hanem maga is alkotja a végtelent.

Tóth Imre nem feszegeti a lét és a tudat viszonyának kérdését — általában: materialista tartása azonban kézenfekvő. Mégis ennek a szellem önmozgásához képest másodlagos (a szellem létrejöttének vonatkozásában viszont döntő) problémának a háttérben tartása a könyv egyik-másik helyén hiányérzetet kelthet. Nem abban az értelemben persze, hogy egy „ars-philosophica“-ban vallania kellene arról, ami kiderül anélkül is, nevezetesen materializmusáról, a lét elsődlegességének elfogadásáról. Talán arról beszél keveset, ami ebben az elsődlegességben a tudat önmozgásának beindítója, az önmozgás motorjának első indítóka. Miért képes a szellem a nem-létet létté tenni: mert képes, és ezt épp Tóth mutatja ki. Mi készíti a nagy mutatóványra, önmaga tudomásulvételére, öntudatra ébredésre, mert képes erre is, és ezt is Tóth Imre mutatja ki.

Miért lendül a megértés rációja az öntudatos lét intellektusa felé? Az ember tulajdonképpen egy alapvető tévedéssel lép az öntudat útjára. Ezt a tévedést korai léte, illetve létének hiányai, primitivitása határozhatta meg: az ember megkülönböztette magát a természettől, észrevette: ő más, mint a természet, de e különbség forrása szerinte éppen az, ami hiányzik a természetből, és benne megvan, vagyis tudata. Ebben van alapvető tévedése: mert tudata az, ami a leginkább természeti erővé teszi, ha a természetet a spontán alkotás, de az alkotás világaként értelmezzük. A tévedés azután általános formában a tudat piedesztálra emelésében mutatkozott meg, szemben a léttel, majd a tudat önvizsgálatában, vagyis saját struktúrájának tudomásulvételében és ennek szembehelyezésében a lét struktúrájával. A léttel szembehelyezett tudat már megindul saját pályáján, van már motorja, igaz, hogy negatív, de van: annak tudata, hogy ő más. Nem a lét.

Összefoglalás és finálé

Ezután lezajlik a Tóth Imre leírta isteni színjáték: a lét most már a tudatban kénytelen tudomásul venni a nem-létet, kénytelen *kétkedni* önmaga igazságában és a nem-lét hamis voltában, mert a nem-létnek is léte van, megtörtént a kettéhasadás, a szkizofrénia, megszületett a paradoxon. És ez a megkettőződés egyben megháromszorozódás, amit szerzőnk egy levelében, amelyben Anabázist ír könyvéhez, így jellemez: „az *En-Atya* és a *Másik-En*, az *En* mint *Fiú*, miután egymás mellé kerültek, felismerik, hogy mindketten ugyanannak a *Harmadiknak*, magának a *Szellemnek* a kebelébe ágyazva léteznek; és ez a szellem is egy *En*, ez én vagyok, a szerző, aki az *Atyát* és a *Fiút* mint olyat, rajtuk kívülről tudom, én vagyok az ő szerzőjük, én vagyok az ő tudójuk, és én vagyok egyben mindkettő, és bennem van jelen a kettőjük ellentéte maga is. Ebben a fent vázolt sémában nyilvánul meg a szellem önmozgása, az, ahogyan önerejéből, önmagában és önmaga által meghaladja önmagát. Ez nem más, mint a szellem szabadságának gyakorlása; a matematika és a művészet úgy jelenik meg — többek között —, mint a szellem szabadságának gyakorlótere. A szellem önkifejtésének utolsó stádiuma ez: a boldogtalan tudatot felváltja a szabadság tudata és a szellemben a szabadság tudata annak immár realitását is jelenti. Ezzel vége a tragédiának, és mint minden komoly és komor tragédia, ez is happy enddel végződik.“

A termékeny spekuláció igen fontos állomásának látjuk Tóth Imre könyvét. A „spekuláció“ jelzöt — gondoljuk — Tóth is elfogadja, hiszen ő maga így ír a gép és a szellem viszonyáról: „A gépből hiányzik a paradoxon. Lényegénél fogva csak az ember paradoxális lény. A gép az ész diktálta szükségszerűségnek megfelelően működik. Csak a szellem szegül szembe a ráció szükségszerűségével és törvényeivel. A gép az automatizmus kényszere. Csak a szellem autonóm és szabad.

A gép logisztika. A szellem spekuláció. A gép számol és következtet. A szellem önmagát vizsgálja saját tükrében, és ez a *speculum* maga a spekuláció, az öntudat. A gép — steril. Csak a szellem termékeny, mert tagadni képes, csak az önmagában elmerülő szellem képes elgondolni az aktuális végtelent, csak az ember képes az alkotásra“ (430).

Tóth Imre könyve két vonatkozásban is jelentős filozófiai tett: rendkívüli telítettsége, gazdagsága révén egyrészt a már elfogadott, gyakran véglegesnek tűnő filozófiatörténeti, esztétikai és a filozófiai gondolat struktúrájával kapcsolatos megállapítások árnyalását — kritikai átfogalmazását, nemegyszer gyökeres felújítását — teszi lehetővé; másrészt azt a ki nem mondott, de mégis elfogadott provinciális babonát cáfolja, amely a teóriát, a filozófiai gondolatot szembeállítja a valóságismerettel, és a tények nevében ítélkezik az önmagát vizsgáló szellem felett. Amikor Tóth Imre az idea-tanról, az arisztotelészi filozófiának az etika és matematika viszonyáról kialakított álláspontjáról, Fichte és Hegel filozófiájának eddig kevésbé végiggondolt oldalairól mond újat, akkor azt is bizonyítja, hogy egyetemesre törekedni lehet és kell is, mert a kell-t és a lehet-et értelmezni végtelenen önmagunkba rekedve nem lehet. A magyar olvasó számára az *Akhilleusz*nak fontos művelődéstörténeti vonatkozása is van: szegényes filozófiai irodalmunkban a monográfia-igényt szinte megfogalmazni sem lehetett: Erdélyi kezdeményezései az újabb filozófiai gondolkodás gazdagítására majdhogynem visszhangtalanok maradtak. És most Tóth Imre egy ízig-vérig önálló marxista filozófiai monográfiát nyújt át az elméletre éhes, bár specifikus elméleti-filozófiai éhségét esetleg nem is érző olvasónak.

Ha Tóth Imre minden eddigi jelentős írása tulajdonképpen alkalmazása általános teóriájának, akkor azok úgy viszonyulnak e művéhez, ahogy a tudat két állapota — a magában való és a magáért való — viszonylik egymáshoz: az előbbi ugyan az utóbbi feltétele, de az utóbbi az előbbi öntudata. Mikor ezt az öntudatot mint az *alkotás* öntudatát vizsgálja, akkor nyilván saját szellemét is leírja, vagyis sajátos módon megírja saját aktuális szellemének memoárját. Csakhogy ez a memoár — antimemoár, mert nem a szerző történetiségét, hanem logikájának struktúráját látatja.

De ha antimemoár — mégis önleleplezés: nem csodálkoznánk, ha a szerző — aki matematikai-filozófiai formációjú gondolkodó — még enyhén restelné is azt a művét, amelyben a matematikai-filozófiai elvont szigorúság mögött ott van saját emotív-affektív lénye, a tagadhatatlanul személyes én is: miközben a gondolat a végtelen felé hajlik, magára vesz valamit a szerző személyes énjéből: a végtelennel viaskodni büntetlenül nem lehet.

Várjuk a magyar nyelvű *Akhilleusz*-t.

Bázelben meghalt Karl Jaspers. Egy név, egy klasszikus neve, amely ennek ellenére talán nem sokat mond a mai húszéveseknek. Teljesen önzetlenül, szemérmesen és rendkívüli tartózkodással olyan dimenzióban látta a világmindenséget és ápolta a kultúrát, amely ma távolinak, egyesek számára éppen elérhetetlennek tűnik, és ezért a legújabb nemzedék közömbösségét vagy tájékozatlanságát nem lehet bűnül felelni. Egyébként a filozófus már évek óta visszavonultan élt.

Felvetődik a kérdés: vajon a nagy napilapok miért szedettek öles betűs címeket az elhunyt filozófust remélhetőleg őszintén méltató cikkeik fölé. Klasszikus volt, ez kétségtelen. Az úgynevezett *egzisztencializmus* egyik alapítója, az európai kultúra egyik szellemi atyja a 20-as és a 40-es évek között. Am ilyesmit is olvashattunk róla: „egy filozófus, akit megbűvölt a politika“ — ami magától értetődő, igazi filozófusról lévén szó; „egy kívánatos jövő utolsó prófétája“ — furcsa megítélés, mert Jaspers egész tevékenységét megfontoltan a saját kora elemzésének szentelte, óvakodva bármiféle jóslatoktól. És felejtsük el az ilyen értékeléseket: „az emberi szituáció szigorú és meghatott kritikusa és énekesé“ meg a hasonló idillikus képeket, amelyek nem zavarják többé hosszú álmában.

Azt kérjük hát, ki volt Jaspers, és mit képviselt a szinte fél évszázadot felölelő jelentős időszakban. Vezéregyéniség volt? Tanú? S ha igen, milyen értelemben egyik vagy másik? Élete magányos volt, mentes a mondenség bármilyen fajtájától, nagy biztonság jellemezte a kutatásban, valóságos hit az ember ítélőképességében, nagyon kevés, de nagyon jellegzetes külföldi visszhang. Jaspers látszólag — német tanár a legjobb tradíciók szerint (másra vonatkoztatva ez a megállapítás esetleg nem hangzana dicséretnek). Am adjuk át neki a szót: „1883. február 23-án születtem Oldenburgban. Apám, Karl Jaspers, hajdan a kerületi adminisztráció vezetője volt, később bankigazgató, anyám Henriette Tantzen. Naív és gondtalan gyermek voltam, gyakran laktam vidéken a nagyszülőknél az Északi-tenger partján. Gondoskodtak rólam, és nyugodtan éltem szeretett és tisztelt szüleimnél. Az atyai tekintély irányított, az igazság és a munkaszeretet szellemében: de vallásos nevelés híján...“

Mint az elmúlt idők minden nagy filozófusa, közvetve jutott el a filozófiához. Pszichológiát tanult meg orvostudományt. Első könyvei között találunk egy *Általános pszichopatológiát* (1913) és *A világnézet pszichológiáját* (1919). Aztán 1914-ben „bekövetkezett a nagy törés az európai életben. Ettől kezdve az egymást kergető történelmi események minden ember életét befolyásolták. Minden kérdés súlyosabbá vált. Ez a világegés felszínre hozta azt is, amire addig még lepel borult: minden társadalmi szervezet alapjait és körülményeit...“. S ennek a felismerése jelentette számára a filozófia iránti szerelmének átváltozását „mesterséggé“, „az ember egyetlen hivatásává“, azelőtt ugyanis a filozófia élete perifériájára szorult, mert (amint legkedvesebb szerzője, Platón is mondta) túl komoly dolog az ahhoz, hogy komolyan lehessen venni.

1921-ben meghívták a heidelbergi egyetem filozófiai tanszékére. Tizenhat esztendei kemény munka következett. Közügyi és magán-
vékenység, amelynek során olyan művek születtek, amelyek hamarosan híressé váltak Németországban, Európában és az Atlanti-óceánon túl. Életmódján azonban mindez nem változtatott, szerénységén különösen nem. Ahogyan biográfusai nem emlékeznek meg a mestereiről, „iskolát“ sem alapított a szó köznapi értelmében, de barátainak és híveinek köre széles volt. Ebből az időszakból származik három kötetben megjelent alapvető filozófiai munkája, a *Philosophie*, (1932). Ez a műve az egzisztencializmus létrehozása, kidolgozása és egyben átlényegítése is. Mert, amikor az embert és a filozófust megítéljük, egy dolog világos kell, hogy legyen előttünk: semmi sem áll távolabb a korabeli divattól és az olyan irodalomtól, amely divattá válik, mint éppen ez a mű. A központi kérdések: az én és a világ, a lét és a ráció, az egyedi és az abszolút viszonya. (A teljesség, Isten, ha úgy akarjuk, mint az emberi lehetőségek határa: egy filozófiai hitvallás kísérlete, amely sem nem tudomány, sem nem vallás: ez Jaspers gondolkodásának alapvető és utolsó motívuma. Ezt bizonyítják 1948—1949-ben megjelent művei.)

Az említett fogalmak közötti viszony kérdése nyitva marad, kétértelműek és összeegyeztethetetlenek; összekapcsolásukat az indokolhatná, amit Jaspers határhelyzetnek nevez: egy olyan élet és olyan világ „történelmisége“, amely örökkévalónak szeretné tudni magát, a fájdalom és az élet kockázatának átélése, amely egy szabadság nélküli szabadság végső értelme: „...nem kezdek elölről, és nem választhatok aközött, hogy önmagam legyek, vagy ne legyek önmagam, mintha a szabadság előttem állt volna, kezem ügyében, mint egy eszköz. Viszont amennyiben választok, vagyok, ha nem vagyok, nem választok.“ A szabadság egybeesik a helyzet adta szükségességgel, mondta Abbagnano, aki a német gondolkodóhoz legközelebb áll az olasz filozófusok közül; ebből a létezésből mint helyzetből, ebből az énből, amelyből nem tud kilépni, következik az az elsődleges büntudat, amelyet az egyén mindig megtalál feltételezett ártatlanságának mélyén, következik a transzcendencia koncepciója, mint annak jele, hogy a határhelyzetekből az ember menekülése lehetetlen. A transzcendencia tehát a létezés értelme, alapja, azonban a tehetetlenség tapasztalata eredményezi, s ezt a filozófus kudarcnak nevezi.

A gondolkodás, amely a lét átvilágítását szorgalmazza, a negációként értelmezett transzcendenciához, egy értelemről megfosztott élet s egy abszurd világ elfogadásához vezet.

Ahhoz, hogy megérthessük Jaspers tanúságtételét, józan, magányos kutatómunkájának célját, hasznos lehet feleleveníteni 1961-es ítéletét a húszas évek kultúrájáról, arról a nagy tüzről, amely Németországban lángolt fel, és bevilágított egy dicsőséges és tragikus időszakot. Azt mondta, nincs oka helyesbíteni azon, amit *A kor szellemi helyzete* című, 1931-ben megjelent híres könyvecskéjében írt. „Hosszú ideje és minden oldalról elhangzik egy csábító felszólítás: hátat fordítani mindennek, ami a tiszta lelkiismeretből származik, és visszafordulni ahhoz a lelkiismeretlenséghez, amelyet a vér, a faj, a vallási hit, a föld, a lélek képvisel, azokhoz a valóságokhoz, amelyek nem feltételeznek problémákat... Va-

lójában nem hisznek majd semmiben, és erőszakkal akarják majd meggyőzni az embereket, tönkretéve a tiszta lelkiismeret világát.“

„Nem volt szép mítosz“ — mondta 1961-ben, egészében elítélve az expresszionizmust; elismerte, hogy nem vett részt azokban a vitákban, amelyeknek nagy részéről kiderült, hogy szalmaláng jellegűek voltak csupán, a többről pedig, hogy nem volt egyéb felelőtlen elemek intellektuális fecsegésénél. Planck és Einstein, a nagy fizikusok, George és Rilke költők, olyan írók, mint Gundolf és Curtius, olyan filozófusok, mint Block és Simmel, megmenekültek e mítosz hatásától. Jaspers felfedi ennek a kulturális irányzatnak a gondolkodásmódját, amely azt hitte magáról, hogy korának lelkiismerete, csupán azért mert elégségesnek és szükségesnek gondolta megművelni a saját zöldségeskertjét, s a németek sorában működő valóságos erőkkel egyszerűen szembeállítani egy kulturális újjászületés eszméjét.

Mindenki tudja, mi következett ezután, mi volt Weimar, mik voltak a nagy német problémák, köztük a nehézipar államosításának, a földreformnak, az államhatalom demokratizálásának a kérdései. Jaspers gondolkodásának korlátaira vall, hogy nem tudott méltányolni olyan racionalista mozgalmat, mint a Bauhaus, de még Groszt sem, aki keményen elítélte a porosz militarizmust, megfélemezte Karl Krausról is, aki alaposan és minden oldalról tanulmányozta az elkötelezett és a független avantgardista irodalom igazmondását és hazugságait, s végül egy szóval sem említi Korsch és Lukács hegelianus—marxista kutatásait, akik pedig a húszas évek elején írták legjelentősebb könyveiket.

Ezekben a korlátokban, ellentmondásokban rejlik annak magyarázata, hogy Jaspers visszautasította a történelmet, a marxizmust, mint elméletet és mint mozgalmat. Amit kortársairól mond, és amit bennük elítél, törvényszerűen következik gondolkodásmódjából.

Ezekből a korlátokból és ellentmondásokból fakad ennek az egyenes lelkiismeretnek a fájdalom és nagysága is. Ha nem értette is meg a működésben levő valóságos erőket, nem kísértették soha az irracionális sötét erői, és nem tudta elviselni a fasizmust. Nem magyarázkodott, megmaradt továbbra is tanúnak. Amikor 1937-ben felesége származása miatt eltávolították a katedráról, Németországban, Heidelbergben maradt. Nyugtalanító és megtévesztő jelenlét. 1945-ben lépett ismét katedrára. Előadás-sorozata Németország bünéről egyike a legbecsületesebb elemzéseknek, amelyeket a témáról írt széles körű irodalomban találhatunk; világossá teszi benne egy bizonyos kultúra és egy vezetőosztály politikai felelősségét. A könyv előszavában ezt írja: „... tudatos egyetértést szeretnék honfitársaim között ebben a kérdésben.“ Honfitársai, mint rendszeren, most sem értették meg.

A filozófus nem szorítkozott arra, hogy csupán német földön terjessze a tények és okok elemzése során levont következtetéseit. 1946 szeptemberében az európai szellemről Génúában tartott értekezleten ismertette a világ átalakítására vonatkozó új elképzelését, amely még politika is akart lenni; a Lukácsal támadt eszmecseréje pedig óriások csatája volt. A két gondolkodó nem tudta megérteni egymást, más-más nyelven beszéltek, s úgy látszik, kölcsönösen félreértették egymást: ma az eset újraértékelése meglepő eredményre vezet. A polgári irraciona-

lizmus szigorú elemzése arra készítette Lukácsot, hogy felújítsa a humanizmus válságának, Nyugat-Európa fogalmának és értékeinek kérdését. Jaspers viszont, úgy látszik, kötekedő hangulatban volt, fentről beszélt: eleinte azt hangoztatta: „ami Európát legjobban jellemzi, az a szabadság, történelem és tudomány“, de végkövetkeztetése így hangzott: „... kénytelenek vagyunk úgy élni, hogy szem előtt tartjuk az egész földgömböt. Európa kicsi lett... Japán tönkretételével a Távol-Keletet megfosztották egy nagyhatalomtól, amely a technikára épült. Am ez elvégeztetett. Kína a világ politikai fejlődésének döntő pillérévé válhat.“ Ez a gondolat visszatér utolsó interjújában, amelyet Kubynak adott, és amelyben hangsúlyozta, hogy a jövő többé nem Európáé, előrevetítve a bolygó méreteiben való gondolkodást.

Saját hazája elviselhetetlenné vált számára (a kicsinyes polemizálások miatt is). Elhagyta Németországot, Bazellebe költözött, tanított és továbbra is olyan magányosan élt haláláig, amint azt megszokta. A hosszú öregség nem terelte el figyelmét a kor problémáiról. Gondolkodása nem vesztett sem erőben, sem ihletettségben. Emlékezzünk meg még két művéről: Az *atombomba és az ember jövője*, valamint a Németország egyesülésének problémájáról írt, kötetbe gyűjtött cikkeiről és esszéiről. Rendkívül kommunistaellenes írások ezek, nagyon kevés honfitársa volt hálás értük. A két Németország egyesülésének vitáját álproblémának minősíti. Ha az egyetértés alapja nem is lehet más, mint az általános filozófiai és politikai szabadság, Jaspers egyetemes látásmódra törekedett, és azt kívánta, hogy honfitársai is a mozgásban levő világ helyzetéhez mértelenül lássák nemzeti problémájukat. Kétségtelen, hogy a mód, ahogyan ő a valóságot faggatta, nem változott: „Nem egyedül a politikai kérdés érdekel elsősorban, hanem a szabadság s ezért az őszinteség.“

A filozófus nem tudja megváltoztatni a világot, és Jaspersnél semmiféle kísérlet nem lelhető fel a misztifikálásra. Mit kell hát tenni? Újra kinyilatkoztatni a gondolkodás bátorságának igényét, állítja az atombombáról írt vastag kötetben, amelyben az ember jelenlétének értelmét elemzi egy olyan világban, amelyet egyre inkább a technika ellenőriz, de amely visszatérít bennünket az örök problémákhoz: a politikához, az etikához, az önfeláldozáshoz. „A lét tisztázása“ felülemelkedés a nyugati ember álláspontján, kísérlet a hagyományos filozófia és tudomány fölé emelkedésre, olyan kísérlet, amelyre az atomkatasztrófa lehetősége, egy racionális világtrend szükségessége kényszerít. „A ráció adja nekünk a bizakodást. Mi marad azonban, amikor az ember életével együtt az is eltűnik az időben. Miféle bizakodás? Az értelem az egyetlen dolog a világon, amelyre alapozhatunk...“

Még egyszer felmerülnek a transzcendencia kétértelműségének, a racionálisnak és korlátainak a témái. Am ez ismét őszinte és alapos tanúságtétel, amely semmiképpen sem hallgatja el tulajdon kételyeit. Ma szavai, beszédei, törekvései úgy tűnnek, mintha egy eltűnt világból származnának, mint amelyek nem tartoznak hozzánk, de túléltek ellentmondásait, saját rombadőlésüket. Az értelmes beszéd, ez nem vitás, még a filozófusoké, ám a valóság keményebb az ő szavaiknál, és elemeire hull. A vétkesek nem a filozófusok lesznek.

A megemlékezést a *Rinascita* 1969. március 7-i számából vettük át. (Rövidített szöveg.)

FÖLDES LÁSZLÓ Bajor Andor mélabús humoráról

Bajor Andor nem szatíraíró. (Nagy elődje, Karinthy sem volt az.) Az eddig megjelent köteteiből (*Kerekperec*, 1957; *Répa, reték, mogyoró*, 1962; *Napiparancs a hegedűhöz*, 1963; *Főúr, írja a többihez*, 1967; *Pokoli különkiadás*, 1968) kirajzolódó ősszképbe belemosódnak a szatíraíró vonásai.

A letűnt esztendőök különféle esztétikai babonái között szerepelt egy igen ékes, mely a humort inkább a vicc számára tartotta fenn, s így akaratlanul egyenlőségielt tett az értékes nevetető irodalom és a szatíra közé. Bajort is ilyen alapon könyvelték el szatirikusnak fellépése óta. Kezdetben írt is szatirikus karcolatokat, köztük igen jókat, néhány remeket is. És aztán egyszeriben csak elérkezett a gúnyrajztól az elégikus önvallomáshoz. Ezek az ő remekművei. Ezek teszik Bajor Andort egyedülállóvá irodalmunkban.

Mondhatná valaki, azért tért el a szatírától, mert kényelmetlen, mi több, veszélyes volt. Kis figyelemmel azonban rá lehet jönni, másról van szó. Nem azzal vitte Bajort a világ a gúnyrajztól a mélabús önvallomás felé, hogy megnehezítette a szatíraírást társadalmi feltételeit (azon talán még könnyített is valamiscskét az idők folyamán), hanem azzal, hogy eszménykufár utilitarizmusával megfosztotta humoristánkat az örökkévalóság értékeinek evilági diadalába vetett hitétől. Anélkül ugyanis nincs megsemmisítő, győztes kacagás. Kerülőúton vezette el a világ írói alkatahoz, alkalmat szolgáltatott neki, hogy felfedezze önmagát, logikai és erkölcsi absztrakcióiból, forma- és struktúraérzékéből ötvöződő humorát, melyhez jobban is illik a vallomásos monológ és a reflexió, mint tárgyak, helyzetek, emberek leírása és jellemzése. Uralkodó nevetető eszközei a szatirikus karcolatok írásának idején sem voltak igazából a szatíra eszköztárából valók: nem szerette a gyilkos gúnyt, még kevésbé a szarkazmust, a rosszmájúságot, epés malíciát a legkevésbé. Márpedig a szatíra ezekből áll össze. Bajor kesernyésen humoros és fájdalmasan öngúnyos. Ez valami egészen más dolog. Az ő igazi nevetető eszközei: a megrikatás eszközei. Nemcsak a földi birodalmaknak, a kedély világának is van határmezsgyéje: két lélekállapot közötti senki-földje, ahol halk a nevetés, érezvén, milyen törekenyen, sután nevetséges, amit óv, és sírásba csuklik át, érezvén, hogy milyen siralmasan nem lehet azt megóvni. Bajor kedélye (innen nézve a humoristáé, onnan nézve a filozófus-moralistáé) a lélek senki-földjén kószál nyughatatlanul, tragikusan keresi a parancsolatokat, amelyek nélkül nem lehet élni, és komikusan nem találja őket, mert nincs azoknak helyük se az ősi, se az új Paradicsomban.

Ez a szatirikusnak mondott Bajor: *irodalmunk leggyötrődőbb tragikusa*. Nincs pillanatnyi nyugalma: nagyon lüktet a parancsolatok híján vergődő világ. S akkor már jobb, ha oda fordul, ahol a parancsolatok még elevenek: önmaga felé. És tulajdon szívverésén állítja elő a világ lüktetését, hogy azután a pulzusán mérje.

Ez a Bajor úgy van vele, hogy elég szemügyre vennie egy tárgyat, azon nyomban tótágast áll tőle az agya. Nem tehet róla — önműködő szerkezet van a fejében, az mihelyst kap a világtól egy elektromos impulzust, ugrik egyet, egy konvencióromboló irányba a meglévőtől az elképzelhető felé, a fogalmitól az érzéki felé, a kifejezés átvitt jelentésétől a képi eredeti felé, és egyáltalán bármilyen szögből emeli is ki, mindig olyan szögbe helyezi el azt a tárgyat, ahonnan új értelemmel vagy teljes értelmetlenségével mered vissza reánk. Mert mi a megszokottság összefüggésrendszerében élünk együtt a világ dolgaival, és csak akkor ébredünk a világ, a dolgok és önmagunk képtelenségére, amikor váratlanul más, szokatlan összefüggésrendszerbe kényszerítenek át.

Györfkös Mányi Albert: Bajor és világa

A „torz“

A Bajor agyában működő szerkezetnek voltaképpen ez a mechanizmusa: gondolat-ugrásaival az egyik koordinátából a másikba ugrasztja a világot. A gondolat-ugrás az ő humorában az alapegység. Nevezzük így: „egy torz“. Ahogyan az áramfeszültségé: egy volt. Egy ugrás, egy „torz“.

Azt mondja például a madarak és fák napjának szükségességéről: „... más-ként, úgy látszik, a fák és madarak nem képesek többé zöld ágra vergődni“, „vegyük tehát a madarakat védőszárnyaink alá“. (A gondolat-ugrások mechanizmusa: a zöld ágra vergődés, illetve a védőszárny visszavonatkoztatása arra a tárgyra, melyből elvonódott.) Aztán így töpreng az Ismeretlen Katona anonimitásán: „Legalább keresztnévet adhattak volna a szobornak... így: Ferenc, Ismeretlen Ferenc. De nem! Még azt is az utókorra bízták, amelyik törheti a fejét, hogy hová-
valósi volt az Ismeretlen Katona, és maradt-e utána özv. Ismeretlen Katonáné vagy ifjabb Ismeretlen...“ (A három egymás után következő „torz“ mechanizmusa:

szobor csak neves embernek, személyiségnek jár, Ismeretlen Katona tehát egy személy, hiányos névvel és annak következményeivel.) Aztán a túlóra-dijából és maszek munkából autót vásároló vadgerlicére: „ez a megtollasodott egyén... akinek van oka reá, hogy az erdő felől álljon“. (A gondolat-ugrás mechanizmusa: a megtollasodott ember, illetve az erdő felől álló ember átvitele az eredetileg tollas, illetve erdőben élő madárra.) Másutt: Párizst a Coca-Cola imperialista fertőjébe akarják fullasztani, de ő a Pece partja mellől vállalkozik reá, hogy vezércikkben védelmezi meg: „Párizsban egy Szajna-parti Nagyváradot sejtettem“ (lásd: Várad, a Pece-parti Párizs) és különben is: „Párizs megér egy cikket (lásd: „Párizs megér egy misét“), mire aztán „az ár kezdett megfenekleni... az undorító tenger valahol léket kapott“ (ha a hajó léktől feneklik meg a vízben, akkor nyilván meglékeléstől feneklik meg medrében a víz is).

Egyebütt így: az iskolai ünnepségre készülő gyerekek felöltöztek cincérnek, nünükének, cserebogárnak, és nagyon örültek neki, „a sok marha bogárral madarat lehetett volna fogatni“. (A „torz“ mechanizmusa: az emberi öröm képletes viszonya a madárhoz, a madárelledel örömebe transzponálva.) Másutt meg valaki cikket ír a dohányzás ellen, a cikkdíjból pedig pipát vásárol, „így áldoz két istennek egy füst alatt“. (A gondolat-ugrás: az elvtelen pipás füstje, hitetlen áldozati füst.) Másutt ilyen ravaszság: a leveteosztagnál elmarad a szívszorongva várt reggeli tisztálkodási ellenőrzés, fülvizit helyett érkezett egy „lélekbúvár, aki az eszünket megvizítelte“, és „mi nem akartunk hinni a fülünknek, hogy nem nézik meg“. (Mechanizmus: azon az alapon, hogy a fül a hallás szerve, egyszersmind az ellenőrzés tárgya, szembeugrasztja a vizit-ellenőrzést a vizit-látogatással.) Más helyütt: szegény misszionárius „elmegy pogányokat téríteni és jutalma egy bőséges étkezés lesz, de az is a pogányok javára“. (A kannibál állítmány szenvedő tárgya, mint megjutalmazott alany.)

A rémizottalom szerencsétlen kísérteteiről így: „csóró kísértet... akibe a lélek csak hálni jár haza“. (Ha a senyvedő emberbe épp csak hálni jár a lélek, a kísértet pedig hazajáró lélek, akkor viszont a senyvedő hazajáró lélekbe még egy másik lélek jár hálni haza.) Megint másutt így: nincs itt nekem már keresnivalóm, „megyek pirostojásnak a Húsvét-szigetekre“. (A Húsvét-szigetek a boldogság szigete, ahol mindig szükség van pirostojásra, oda megy boldogítani az embereket, aki itt emberként nem kell senkinek.) Ismét így: megharagszik a postásra, aki nem kézbesíti a küldeményeket, és elhatározza a következőket: „a gúny nyilaival fogom lövöldözni, különben igen derék és szorgalmas postásunk hiányosságát, és ha az Ég segít, úgy bizonyára komoly likat lövök ennek a hiányosságnak a közepébe, ami által ez az aprócska úr is eltűnik postásaink házagtalan tevékenységéből.“ (Hiba = meglévő negatívum. Megsemmisíthető. Hiányosság = hiányzó pozitívum. Mi lesz a semmiből, ha megsemmisítik? Valami? Még nagyobb semmi?)

Ezek a gondolat-ugrások, a humor sejtjei, roppant érdekes felépítésűek Bajornál. Mindenekelőtt: a komikus fordulat mindig nyelvi leleményre épül. Másodszorban: a komikus fordulat mindig az elvontnak az érzéki felé fordításából áll elő. Harmadszorban: a komikus fordulat (így elemi fokon is) eszmeközlő. (Öncélúvá csak határesetekben válik, amikor szóviccé fajul.) Részletezem:

1. A nyelvi lelemény alapja a szavak, kifejezések többértelműsége, kiváltképpen eredeti és átvitt jelentése, valamint metaforikus árnyaltsága: zöldágra vergődés, védőszárny, Ismeretlen Katona, egy füst alatt, a gúny nyila...

2. A komikus fordulat az elvonttól az érzéki felé fordulás mozzanatában következik be, amit Bajor úgy varázsol elő, hogy váratlanul eredeti képi értelmére ugrasztja vissza a képletes, átvitt értelmében általánossá vált kifejezést. Ezt így:

a) Az átvevő alany cselekedetének a tárgyává épp azt az egyedi jelenséget teszi, melyből az átvitt jelentés elvonódott (az ember zöldágra segíti a madarat, az ember védőszárnyai alá veszi a madarat).

b) Az egyedi-képi értelmét vesztett általánost egyedi hús-vér mintájával azonosítja, vagy megjátszott naivitással keres hozzá egy ilyen mintát (Ismeretlen Katona Ferenc, özv. Ismeretlen Katonáné, ifjabb Ismeretlen).

c) Az érzéki mintájának emlékét már alig őrző átvitt jelentést összekeveri egy másik, érzékileg ugyanúgy megnyilvánuló, de más jelentésű jelenséggel (a nikotinellenes pipás egy füst alatt két istennek áldoz).

d) A jelenséget, melynek csak egyetlen metaforikus viszonyításban van értelmes jelentése (a gúny = nyíl, mert sebez), metaforikus tartalmán túli viszonyításokba kavarja a hasonlított jelenséggel, ahol már értelmét veszti (a gúnyal lövöldöz, a gúnyal likat lő).

3. A komikus fordulat (így önmagában is, puszta humoros alapegységként) eszmével telített, mert a képletes átvitt visszavitele eredeti képi tartalmára, mindig felrobbant egy-egy hamis konvenciót. Itt jelentkezik Bajor formaérzékének különleges szerepe. A konvencionális nyelvi formákba ugyanis eleven vélemény, ítélet, igazság dermedt bele. A konvencionális létformákba eleven élet, hús-vér emberség, emberi sors. Amikor lélektelenül mondjuk a sablont, például azt, hogy zöldágra vergődni, vagy védőszárnyaink alá venni, már eszünkbe se jut, hogy ősjelentése szerint az csakugyan a sebzett madár megpihenése az ágon, vagy a csibék védelmezése a melengető szárny alatt. S amikor Bajort felhőborítja, hogy az emberek az év háromszázhatvannégy napján át konvencionális közönyben vagy gyűlölködésben élnek, ám az évnék egyetlen, a fák és madarak szeretetére fenntartott napján megrendezik a nagy természetvédelmet, akkor csak annyit tesz, hogy az üresen kongó nyelvi konvenciót egy szójátékos fordulattal ős-eredeti tartalmával szembesíti: nicsak, az ember akarja zöldágra segíteni és védőszárnyai alá venni a madarat. Ettől a szembesítéstől a sablon egyszerűen eredeti jelentéstartalmával és általa kétszeres leleplező tartalommal telítődik: ezek az emberek jogtalanul terjesztették ki magukra a madártól kölcsönzött szóképet, mert jogtalanul orozták el a madár életszeretét.

Ugyanígy a diszlépés, a sortűz és a szónoklatok az Ismeretlen Katona emlékműve előtt. Konvencionális tisztelgésbe fagyott eleven gyász, a kollektív dicsőség konvencionális címe, kisémmizett milliók nevében. Képmutató absztrakció. S akkor jön Bajor, visszakonkretizál: „Ismeretlen Katona Ferenc“, „özv. Ismeretlen Katonáné“, „ifjabb Ismeretlen“, és egyszerűen tartalommal telítődik a megszokottság üres formája: a díszszázad diszlépésében millió rokkant láb vándorszorgása, a tisztelgő sortűz mögött millió szívbe hatoló golyó, szónoklatok tremoló mélyén árvák és özvegyek sírása, az Ismeretlen Katona emlékműve alatt tömegsír — Ferenc, István, Péter és Pál sírja. A képletes általánosítástól az eredeti érzéki visszautaló egyetlen szójátékban ismét kettős erkölcsi tett: vélemény a tiszteletadás és a gyászszertartás hivatalos pózairól, egyszersmind a hivatalosan pózoló, a túlélők haszonélvezetéről.

Ugyanígy a szatirikus irodalom és a közélet közhelyei. Itt két sablon segíti egymást kinevetetni. Egyrészt a sebet osztogató szatíra, „a gúny nyila“, másrészt a közéleti óvatosság eufemizmusa, a „hiányosságnak“ becézett becstelenség. Nos — mondja Bajor — fogadjuk el a két konvenció valóságát, és lőjük bele a képletes nyilat a képletes hibába négyszer egymás után, a négyszeresen megérezkített jelenetésben felvillanó abszurdumig, ahol is a hiányosság közepén ütött luk eltünteti az úrt a hézagtalanságból. Így üt Bajor ismét két legyet egy csapással, így bizonyítja,

hogy a „hiányosság“ kifejezés kritikátlansága az élet kritikátlanságát van hivatva szolgálni. A képletes, átvitt jelentés szembesítése a tárgy konkrét jelentésével, melyből átvivődött, végül is új jelentést hordoz, azt nevezetesen, hogy ne tessék szatírárt kérni ott, ahol a munkakerülést és bármiféle becstelenséget fogyatékoságnak szabad csupán nevezni.

Ezek a „torzok“ szójátékok, de halálosan komolyak. És hallatlanul sűrítettek. Nem győzőm hangsúlyozni, mekkora a fontossága itt annak a bizonyos Bajor-féle formaérzéknek, mely csalhatatlanul érzi a lényegi tartalmat, annak árnyalati különbségeit is, a történelmi, intézményes, testületi, filozófiai, irodalmi, köznapi tudatformák különbségeiben. Egy-egy konvencionális kifejezésbe mindig beleszorul valami az általános tudatformákból. A nyelvi lelemény pedig, a torz szikrájával, robbanásszerűen oldja ki belőle. Szinte mindig ez történik: valamilyen tudati sablon egy szellemes fordulattal megérezkíti, őseredeti jelentéséhez ugraszt vissza. Az eredeti jelentés robbanása pedig kettős pusztulást okoz: konvencionális közlésforma hamissága és konvencionális életforma hamissága egyszerre megy porrá benne.

Bajor egy-egy írása voltaképpen ilyen robbanások sorozatából áll. Mert az önműködő gondolatugraszto szerkezet az agyában egyszersmind — örökmozgó. Kapcsolatba kerül a tárggyal, az áramot indukál beléje, attól ugrik egyet a gondolat, a megugrott gondolat visszatölti árammal a tárgyat, s ismét impulzust kap tőle, és így megy ez a végtelenségig: kölcsönösen gerjesztik egymást, s úgy szikrázik egyik ötlet a másik nyomában, mint elektromos számjelzőtáblán az egymás után villanó számok. Míg megépi belőlük a karcolat vagy az önvallomás.

Ebből származik Bajornál minden, ami ragyogó, és ez viszi kísértésbe is. Mert ő mindenre tud egy jó viccet, ha nem egyebet (ha a tárgy nem eléggé tartalmas), egy jó szöviccet. És aztán nézheti. Míg az öröklét parancsára az eget és a poklot vívja, közben — a napilap hívó szavára — hetenként összebütyköl egy-egy Ludas Matyiba kívánczó, mikrokritikai célzatú műtyűrkét. Megteheti, mert ő azt is fortélyosan tudja, mert ő minden vicceset fortélyosan tud. És akkor az ember nagyokat röhög azon, hogy a cukrászdában a szőke kiszolgáló leány „osztogatta a habesókot és az asszonyhúséget“, azon is, hogy végre bevezették nálunk a piackutatás tudományát, ő pedig kezdetben csak „passzív piackutató“ volt, az ő zsebeit kutatták a kofák a lopott alma után. később aktív piackutató lett, elindult savanyúkáposztáért, de a piacot nem találta meg, áthelyezték máshová; elmosolyodik az ember azon is, hogy valaki lakást keres, de csak egy hallt ajánlanak fel neki, ahova nem akar beköltözni — noha Jónás próféta is lakott hallban — s addig húzta-halasztotta, míg ez a hall is elúszott; s azon is lehet mulatni, hogy a mosópornak nézett valami neve Alba Lucia, ám hogy mégsem mosópor, az akkor derült ki, amikor „a vízben nem oldódott föl, csak visított“. Ezeket is kifogyhatatlanul gyártja, szinte mondatonként állítja elő őket. De ezek csak szöviccek. Az egyik meglepőbb, a másik olcsócskább. Ennyit kínál a tárgy. S aztán ezekből a gondolatugrásokból a végére annyi is ugrik csak elő, hogy a cukrászdában sűrűn váltják a kiszolgáló személyzetet, a piacot folyton elköltöztetik, unalmasan egyformák a típuslakások, a háztartási cikkeket rettenetes nevekkal látják el, rossz az üzletekben a kiszolgálás, esős időben locsol a locsolóautó, félbehagyják az építkezéseket, félbehagyják a lebombásokat, és még néhány tucat ilyen holmi, ami a *Főúr, írja a többihez* első ciklusában zömmel, elszórva másutt is található, és amit egy ekkora formátumú írónak — az újságolvasók megnevetetésére — meg szabad írnia, de kötetbe gyűjtenie nem volna szabad.

Az sem érv, hogy Karinthy is kötetbe gyűjtötte rengeteg kenyérmunkáját. Tudniillik neki se tett jót. És sokba is került az neki. Tőle tudjuk az esetet, ami-

Földes László

Bajor Andor

(Benczédi Sándor szobrai)

kor megrohanta az utcán a pesti polgár, hogy — mit mondott Pistike, amikor a bilire ültették, ezt tessék megírni, mester, mert maga mindig olyan jó hülyeségeket ír. És akkor még az sem érv, hogy Bajor is átéli a félreértett humorista helyzetének fonák szomorúságát, és beszámol róla ő is, hogyan tűnődött éppen a boldogságon, amikor reátört Mazsola Béla azzal, hogy — ösmeri, s vallja be, humorista létére biztos megint valami jó marhaságon gondolkodik; neki pedig igazolnia kell a humorista hírnevét, és belemegy, hogy bizony, ilyen az ő „igazi humoros, nagy marha“ esze. Persze, félreértette őt Mazsola Béla, s ez szomorú és fonák ügy, de sajnós, a humornak tett valóságos engedményei miatt érthette félre.

Ez az igényesség rovására tett, de többé-kevésbé önként vállalt engedmény — legfennebb kedves komikumában fonák. Van azonban egy merőben másfajta engedmény is: a kényszerűségnek tett. Az tragikusan fonák. S miként Karinthy (*Cirkusz*), ő is elzokogja ennek a társadalmi méretű félreértettségek a tragikomédiáját (*Éneklő kutya*), és a csillagoknak panaszozza fel az öncsonkítást, ami árán végül elszuttoghatja gondolatai maradékát (*Ének a fürdőkádból*). Az *Éneklő kutya* és az *Ének a fürdőkádból* a koncesszió élményéből született remek. Csak éppen tudnunk kell, hogy nem a napihír-viccelődéseknek tett koncesszió élményéből. A locsolóautó- és a csőrepedés-viccek tehát nem kötelezhetnek hálára azzal, hogy időtlenségükkel a gyönyörűséget váltották meg.

Más kérdés az, hogy a kritikus már nem Mazsola Béla. Neki aligha szabadna félreértenie a humoristát, az igényességnek tett engedményei miatt. Most már az

történhetett, hogy az *Élet és Irodalom* Kelemen Jánosa vagy félreértette Bajort, vagy csak annyit olvasott el belőle, amennyi a félreértéshez elég: a *Főúr, írja a többihez* első ciklusát. Abban ugyanis három íráson kívül, aminek helye a második ciklusba foglalt kis remekművek között lenne (*Náthás a csatár, Recenzió a szakácskönyvről, Majom*), akad még hat igen jó, de nem annyira fajsúlyos (*Káderezem a Bibliát, Levél egy tévelygő ifjúhoz, Na bumm!, Sebészeink önzetlensége, Összevesztem az automatával, Zsemle és Aesculapius*), de a többi csak vice. Attól tartok a recenzens nem olvasta végig recenziója tárgyát, belelapozhatott az első ciklus szövegeibe, s annak alapján „intézte el” Bajort. Ez persze csak feltételezés, de még mindig a recenzens javát szolgálja, mert nem képzelem el, hogy ép ítéletű kritikus érzéketlenül mehetne el a kötet rendkívüli értékei mellett.

Van Bajornak egy kitűnő írása, melyben arról beszél, mennyire becsülik az égi hatalmak a megdicsőült író: dicsfény nem jár neki, de az árát hajlandók végül is felkerékíteni 15 piaszterről 1 arany tálentomra. Talléreként az is csak ár, másképp inkább érték — glóriánál többet érő. Saját szava igazíthatja el tehát legjobban, hogyan sáfárkodják azzal a hatalmas arany tálentomával.

A sóhaj

Hanem a torzok egymás után következő villanásait meg-megszakítja egy váratlanul megszólaló lírai motívum, hogy aztán belemosódjon ismét a folytatódó színképés gondolatugrások sorába.

Ilyenformán: a zöldséges kert tavaszi palántái körül tréfálgozik, a „növésre képes, elhivatott zöldhagymáról”, „káposzta-jelöltekről”, melyeknek haragos, mérgező-zöld színe „fiatalságukkal és fölkészületlenségükkel magyarázható”, a csipős paprikáról, mely „egy félreértett édesalma”, aki bosszúból „megmutatja, hogy ő is tud harapni”, a kusza gondolatokra vitt neve miatt „megrágalmazott salátáról”, majd egyszeriben így: „...a zöldségen egy kicsit a mindenség is értendő”, — s ezzel a váratlan mélyebb lélegzettel belesóhajtja a piros retket a Napba. Másutt felfigyel egy fiú rikkantására, sután összekavarja a rigófüttyel, majd hirtelen vált: „a fény, a rigó és a boldog ember mennyire rokon, s mennyire összeillenek ők, mint szomszédok, testvérek a Mindenségben”, — s ismét felemelt bennünket a sóhaj, és már lebegtet a mindenség felé. Azután az üvegyárban kószál, és azon humorizál, hogy írásának címe „*Üvegyári gondolatok*, félszeg, bizonytalan, mondhatni: logikailag törekeny”, és akkor megint csak megszólal a lírai motívum: „a világ valamelyik régiójában minden hasznos és becsületes emberi alkotás találkozik, s az erkölcs képzeletbeli polcán egymást átölelve ül az igaz gondolat és a hibátlan uborkás-üveg”, s azzal ismét megemelt kissé a földről, és egy magasabb szempont szféráiba fújt bennünket. Ugyanígy a kamasz-fantázia tervezgetése a nagy találmány körül, amihez képest csak semmisség, hogy „az olasz Marconi a rádió esetében föltalálta a hang átvitelét”, és ehhez hasonló kamasz-sutaságok — amikor ismét csendet parancsol a lélegzetvételenyi komolyság: a találmányt Májer Karcsinak „a fászkamrában megmagyaráztam, és fölrajzoltam a deszkafalra krétával a Végtelen”, — s a dolgok értelme egyszeriben ismét túltágul önmagán, Májer Karcsinak, de a fászkamrának is köze lett a végtelenhez.

Ahogy a komikum-teremtés alapegységét egy torzító gondolatugrással jelöltem, úgy jelöljem most a Bajornál szüntelen jelenlévő líra alapegységét az egy sóhaj-tánsnyi reflexióban. Hatareset a gyönyörű *Dinnye halála* (ebből a szempontból kivétel az önvallomások sorában), itt az egész írás kis lírai motívumok láncából épül, s ily módon nőnek fel a föld dolgai a mindenség részeivé, csupa ilyen és ehhez hasonló elem összekapcsolódásából: „...késünkkel elérjük a bolygókat, a Göncöl

szekerét, s abból is lehasíthassunk egy darabot, mert ragyogó, szelíd és tökéletes; akár ez a dinnye“... „A dinnye felsikoltott, s élettelenül feküdt előttem a két félgömb: éppen az egyenlítő mentén szaladt végig a kés.“ Ilyen sóhaj-sorokkal hullámlázik végig az egész írás, míg végül a dinnye maga lesz a mindenség, mert dinnye is, meg földgömb, vízcepp, bolygó, galaktika és gyilkosság tárgya, a bűne szövetkezett tudás áldozata. Ez azonban unikum. A formaépítkezés jellegzetes megoldása Bajornál ezzel szemben az, hogy egységgé nem a sóhajokat, hanem a komikus gondolatugrásokat, a torzokat építi, s ezt a sort szakítja meg egy-egy közbevett sóhajjal.

Míg a torzok többnyire bizarr megérzések (az átvitt jelentések visszazármaztatásai az eredeti érzikire), a sóhajok mindig ad litteram általánosítások, vágy, remény, eszmény sugallta érzelmi-gondolati társítások (a társított tagok természetétől függően lehetnek humorosak is); meg- és megállítanak a nevetésben azzal, hogy magasabb régióba emelik a tárgyat, s noha csak sejtnyi kiterjedésűek, már bennük van az eszme magva: a világ minden elemi dolgát a teljesség, az integritás nevében kell megszámloltatni. Mert ami a világban van, az a Világmindenségnek része, s nemcsak ő nem lenne a Mindenség nélkül, de a Mindenség se lehet el büntetlenül nélküle.

A torzok láncreakciója

Arról volt szó, hogy a Bajor-féle komikum-teremtés alapegysége: egy gondolatugrás egy „torz“. Ahogyan az áramfeszültség: egy volt. Most már, ha a torzlátásra, ami mégiscsak különbözik az előbbtől (amennyiben minőség), helyes egyáltalán mértékegységet alkalmazni, és ezzel mérni robbanó erejét, akkor a Bajor humoreszkjei aszerint fordítják fejére a világot, hány egység torzból sűrűsödött össze bennük a töltet. Mosópor-viceiben a jelentéktelen tárgy csak egyetlen gondolatugrást vált ki, s egyből kimerül. Itt tehát a torzok láncolata látszat csupán: az egymás után ugró gondolatok mindig más-más tárgyból ugranak elő, és nem szervülhetnek egységgé. Ahol azonban az arany tálentom az értékmérő, ott kimeríthetetlen a tárgy, kifogyhatatlan a belőle előugró torz gondolat, és végeérhetetlen a torzok láncreakciója.

Itt van például a *Darutoll egy régi erdőben*. Azt mondja, nem érti, miért kiabálja az igazgató úr azt, hogy „a fejedet!“. Az ő fejének rendben kell lennie. — „A sapkám szabályos volt: oldalt aranystráffal. A címer is szabályos volt“... „A címer mögötti csatornában — az úgynevezett csaperesztékben — pedig ott libeg az igazgató úr által megkívánt darutoll! Hát ez így nem szép, vagy nem elegendő?“ Azután ugraszt egyet a gondolaton: bizonyára nem azért ordít az igazgató úr, mert „a darutollam tyúktoll“, hiszen „minden darutoll tyúktoll — a darutoll nem a darumadár tolla... mert amikor kitalálta, akkor már Afrikában voltak a darvak, és nem lehetett onnét hozatni“. És mindjárt tovább ugrasztja: az igazgató úr végül is darutollként hitelesítette a tyúktollat, „csak Steinmetzet pofozta meg, mert tyúktoll helyett libatoll volt a darutolla“. És ezután ismét ugrik egy tréfásat a gondolat, de el is keveredik egy kis sóhajjal: „Ha valaki darutollat tesz, amikor a többiek tyúktollat tesznek darutollnak, azt is megpofozta volna, igazságosan. Mert ő tulajdonképpen nem a darutollat akarta látni, hanem a szabályos fejet, amelyiken ugyanolyan a toll, mint egy másik fejen.“ És egyszeriben kiderül, miért ordított az igazgató úr, — levált a Bajor címeréről a csapereszték. S most újabb szögbe fordul még mindig ugyanaz a tárgy — a tollász és a fej: „A csapereszték nem volt meg. És benne természetesen a darutoll sem. Nem volt semmi a címer mögött; csak a fejem — nehezen, búsan, szabálytalanul.“ De még mindig rejlik ötlettartalék abban a semmi tollban, és már ugrik is elő: „A darutoll hűtlenül elhagyott, elszállt a

csaperesztékkel ékalakban, délre...“ És azon nyomban megtoldja az egészet egy kis-iskolás konvencióval: „...hideg volt neki időjárásunkban a szélsőséges klíma“. Majd rögtön kiaknáz belőle egy újabb tréfalehetőséget: „Úgy látszik, mégis darutoll volt; a tyúk, amelyikből kihúztam, éppen idegen tollakkal ékeskedett.“ S még mindig nincs teljesen kiaknázva: „Ó, bár a fejem ment volna télire Afrikába!... Most már értem: az igazgató úr csak fejet talált, mikor tyúktollat keresett.“ S akkor elindul a diákcsoport az erdőre fát hordani, ő köztük létszámon kívül, mert aki-nek nincs darutolla, az nem számít embernek; nótaszóval vonulnak, s így érkezik el Bajor a darutoll-variációk végső akkordjaihoz: „Fújtam, hogy jóindulattal pótoljam fejem szabálytalanságát.“ Ott menetel társai között, s valamennyien szomorúak és fáradtak, mintha súlyos terhet cipelnének: „Pedig a fa nem volt nehéz... A nóta volt nehéz, a jókedvünk volt nehéz, meg a sapkánk, azok nyomták a föld felé homlokunkat.“

Egyetlen tárgy: a darutoll. Ebből bont ki minden ötletet, pillanatonként változtatva a szöveget, ahonnan nézi. Majd a cselekmény során beleszó még egy tárgyat: a nótát. S annak is kiaknázza minden lehetőségét. A nóta: éppolyan konvencionális, üres, formális, hivatalos vidámság, mint amilyen konvencionális, üres, formális testületi délcegség a darutoll. Szabályos mindkettő — a hatalom és a rend jelvénye, jelmondata, csak a gondolkodó fej szabálytalan, ha nem akar vagy nem tud alkalmazkodni hozzá. Bajor azonban megjártssa a naivat. Úgy tesz, mint aki elfogadja az államilag hitelesített szabványformák tekintélyét. Ez az ő alapállása. S aztán bekapcsolja agyának gondolatugrasztó szerkezetét — ártatlan gúnyolódással, naiv humorizálással, ugrasztja a tekintélyes formát egyik szögből a másikba, amíg végül is lekopik róla a tekintélye. De addigra az ártatlan gúnyolódás is kesernyés öngúnyvá fanyarodott, a naiv humorizálás is fájdalmas mosollyá szomorodott: a széttörhetetlen szabványformák kalodájából elhalóan száll felénk a szabványosított ember tragikomikus sóhaja.

Aztán itt van a *Recenzió a szakácskönyvről*. Abban minden tovaugró ötlet egy fél fordulatnyi lefelé hatolás az eszme felé. „Fogd a disznó lábát és takarítsd meg“, evvel a szégyenteljes paranccsal kezdődik a Szakácskönyv. Mint egy haragos szultán fermánja.“ Majd: az „öntelt oszmán uralkodó talán nem is sejtí, hogy vannak férfiak, akik nem teljesítik fanatikus elképzeléseit, elutasítják a disznó jobbját“. Csakhogy ebben a tréfában a Szakácskönyv már jelentésváltozáson ment át; a disznó megpucolásra váró csülke a disznó parolája lett, a recept pedig valami furcsa boszorkánykonyhán készült recept. Ekkor ismét kattann egyet a gondolatugrasztó szerkezet, és újabb ötlettel fejti tovább a kódot: még ha megtorlás következik, akkor sem kell „a disznó parolája, melyet nagytakarítás követ, mert nyilván moshatom utána a saját kezemet is“. Hanem a gondolat továbbugrik még egy fél fordulattal: „A szakácskönyv... nem kérelemmel fordul hozzám, hanem reámrivall: »Fogd meg és pucold!« Mintha... pertut ittunk volna az este, egyszerűen letegez... Egyetlen költő, egyetlen filozófus sem gondolta, hogy ezt megteheti gyanútlan olvasóközönségével“.

A tárgy tehát: a Szakácskönyv. Az elsődleges ötlet: a szakácskönyv receptje. A második fokra továbbugró gondolat: a szultán rendelete. S végül harmadik fokon: a költő vagy a filozófus hite. S most már világos: nem véresről-májásról lesz a továbbiakban szó. Ott is hagyja a disznót, és egy közbevetett sóhajjal áttér arra, hogyan készítik a könyv szerint az almalevest: „Hát ez az, amiben nem hihetek. Hogy az valóban igazi almaleves, amit az ember könyvből főz. Az lehet hamis almaleves, de semmi köze a mennyei gyümölcsökhöz, a tudás almájához.“ Itt aztán

hosszan megállapodik. Mert a költő és a filozófus után világos, hogy nem receptről van szó, de már rendeletről sem — elérkeztünk a tanhoz. A jelek szerint: a tévtanhoz, a dogmához. Csakugyan oda, mert a következő gondolatfutam már minden recept, minden tanítás emberi értelméhez vezet: keresésről, kutatásról, kísérletezésről, álmodozásról a szakácskönyvnek „nemcsak hogy fogalma sincs, de ki is zárja lehetőségüket gögös biztonságával. Szalajtat, utasít, még azt is megmondja, hogy találjuk lassú tűzön főtt parancsait, és miképpen együk meg“. Ezért „... a Szakácskönyvvel nem tudok egyetérteni emberileg. Én ugyanis hiszek az emberi ételekben. Ő azonban nem hisz, csak leírja“. S ezután az utolsó fordulat, már nem torz, hanem mély sóhaj: hová veszett ebből a szakácskönyvből a hajdani „Nagy Szakácsok“ hite és kísérletező bátorsága?! Ebből a letegező, parancsoló, fontoskodó, hamis könyvből? Mely csak úgy reánk rivall: „Végy két tojást!“... „én azonban nem veszek két tojást, hanem előveszem álmaimat...“

Itt azonban egy időre megszakítom az idézetet, mert ami ezután következik, már nem a torzok láncába épülő sóhaj, nem sóhajvásznai közbevetett gondolat, hanem valami egyéb, ami Bajor írásművészetének egyik legjellemzőbb jegye, és amitől tragikomikus önvallomásainak jánosbogárka-fényű bágyadt fel-felvillanásai a záró akkordok során tömör sugarú fénypázmává erősödnek.

A szózat

A Recenzió a szakácskönyvről formai felépítése az önvallomások ismert képlete. Egyetlen tárgy — a szakácskönyv, s körülötte a villanó ötletek, a nevettető gondolat-ugrások, az olykor közbeszóló lírai reflexiók áthajlásai: egy gúnyos ugrás, egy tréfás ugrás, majd egy belesimuló sóhaj, egy dühös, egy humoros, egy elkeseredett, ismét egy sóhajvásznai líra, egy öngúnyos, egy kegyetlen, egy tiltakozó, s megint egy sóhaj, ami itt már hosszan kitart, és átmegegy a végső akkordba. S most folytatom a megszakított idézetet:

„Végy két tojást« — írja a Szakácskönyv, én azonban, nem veszek két tojást, hanem előveszem az álmaimat, és azokat ütöm egymáshoz. És fölverem őket fehérre, mint a báránnyelvény, és összekeverem liszttel, látomásnak, hitnek vagy galuskának: egyre megy. Mert nem tesztek különbséget Ég és Föld, gondolat és remegő nokkedli között. Ezek mindig átmennek egymásba, egymást biztatják és erősítik... elmondják, hogy soha sincs készen a világ, a tudás, az almaleves és az idő, mindenik többet rejt magában, mint amennyit az elkészítés receptje elárul. És készíthető tökéletesebb almaleves, mint amelyet a recept megír, s ehhez első-sorban lélek és ember kell, csak másodsorban kell hozzá az alma. És ezért nem fogom a disznólabát, és nem pucolom meg, mert nem hiszek a megpuccolt disznólabában.“

Csak annyi történik, hogy a sóhajok a mondanivaló göca felé közeledőben felszaporodnak, és egymás mögé sorakoznak. (Hiszen az álom, ami liszttel összekeverve hitté válik, vagy a látomás és a galuska együvé tartozása, meg az ég, a gondolat és a nokkedli rokonsága a Mindenségben, voltaképpen ugyanaz, mint az igaz gondolat és a hibátlan uborkásüveg átölelkezve az erkölcs polcán vagy a fűszek kamara falára krétával felrajzolt végtelen, vagy akármelyik más sóhajvásznai fel-emelkedés az eszmény magasabb szférái felé.) Itt azonban összetorlódnak ezek a sóhajok és sorozattá épülve úgy felerősödnek, hogy szózat lesz belőlük. A komikum szinkópás játéka ilyenformán a záró akkordoknál patetikus szólamba mennek át, és abban zengőn, ha úgy tetszik — himnikusan szól a tiszta eszme. A szózat zengéséből hallszik ki igazán, mi is volt a kis humoreszk: életveszélyes játék a veszélyezettett eszmény megmentéséért, és öngyilkos humor a vele együtt pusztulásban, ha mégsem menthető meg.

Az eszmény megmentése más helyütt: egymás után szikráztatja tréfáit arról hogy életében még nem látott majmot, hogyan képzelte el addig, majd miképpen látta meg a ketrec rácsai mögött. S aztán zár, szózat: „Tudtam, milyen a majomság, de a majomról csak annyit sejtettem, hogy közelebb áll hozzám, mint ahogy naivul borotválkozásaim közepette elképzeltem. Ő talán a láncok, a rácsok, képtelenségek ellen küzdő emberiség egyik félresikeredett és csüggedő rokona“ (*Majom*). Másutt eltréfálkozik a plánétával, a szerencsés csillagzatokkal, a verklis bácsival, de legfőképp a cédulák idióta jóslataiban bízó emberekkel. Egyik torz ugrik a másik után, és valahányszor egy-egy naiv halandó felismeri múltját abból, hogy „önnek sok baja volt az életben“, s megőrül jövőjének, amiért „rövidesen el fogja érni a boldogság“, olyankor mindig megtorpan a gondolatugrás, és kicsi sóhaj szárnyán libben a szomorú sors az ég felé, majd belemosódik a tovább ugró tréfák sorába, míg végül húzat a papagájjal ő is egy cédulát. És megtörténik a csoda. Magára ismer. S eltölti a boldog remény a felismeréstől, hogy „amit tesz, ha helyesen teszi, el lesz intézve, és eredményekre vezet“. El kell ismernie: szóról szóra igaz. S akkor a sóhaj (melynek Bajornál mindenütt az a rendeltetése, hogy földit és égit egymáshoz közelítsen) újabb sóhajba torkoll, a sóhajok sora fohásszá hangolódik, és a remény ívét vonja föld és ég közé: „O, ti drága csillagok! Hát nektek én-reám is gondotok van? Ti töröttök velem, Uranus, öreg bölcs, te vágyaim figyelő Neptunus és Pluto, te csöppség, kedveseim? Hát csakugyan lehet hinni és reménykedni, birkózni bajokkal, győzni felettük, embernek lenni a bolygók alatt?“ (*Plánéta*)

Másutt szomorúan, megadó humorral mosolyog magán, amiért az ő dalát senki se érti meg, ezer játékos ötletet kavár az együgyű dalocska körül, és egyre tréfásabb és egyre szomorúbb, amiért nem érti senki, s akkor már csak magának énekel, addig-addig, míg kifogy belőle a humor, ki az öngúny is, és felhangzik a szózat: „És énekeltem a tűznek és víznek, gyermekkori ellenségeimnek és cimboráimnak, akik nemcsak hallgatták, de bátorítóan közbecsobbantak, hozzázümmögtek. Persze ők is a magasságból jöttek, emlékezhettek valamire csillag- és semmi-korukból, amikor én is közöttük kóvályogtam, mint csillag és semmi, az irdatlan család egyik tagja, bátyja minden csillagnak és öccse minden semminek“ (*Ének a fű-áskádból*).

Ha odafigyelünk, észrevevesszük: mindig akkor zárul a vallomás szózat, amikor a helyét hiába kereső, tragikomikusan bukdácsoló emberséget kell a fonák világból kimentenie. A tragikomikus bukdácsolás rajzának eszköze: a humor. Az eszmény kimentésének eszköze: a pátosz. Patetikus szózataiban már nem modellál szabvány-formákat, mint ott, ahol a dolgok fonákját mutatja fel. A záró szózat az a forma, amit saját nevében módol. A humorista Bajor azért zárja a bizarrságok láncát szózat, mert ez az ő formája, az ő módusa, filozófus-moralista lényegének a megnyilvánítására. S innen való az a sajátos hatás is, amivel vallomásai lenyűgöznek. Mert a teljes forma (a torzok kis sóhajokkal fékezett láncreakciója, a végén szózat), így hat: nevetőhullámba visz, elkomorlyít, ismét nevetőhullámba visz, megszorít, újabb nevetőhullámba visz, addig, míg a végén kicsordítja szemünkből a könnyet.

A GYERMEKKOR ÁLMAI

Amióta őset, az öreg Satöbbit kiűzték a Paradicsomból (*Satöbbi*), őt magát pedig gyermekkorában jogtalanul megfosztották a szertárosi tisztségtől. (*Tücsök és bogár*), azóta ez nála a gyötrellem forrása. Ez a szilárd pont: a kifosztottság. Elveszik a szerepét, kitessékelik a dalárdából, kiállítják a sorból, kifogatják jussá-

ból, megfosztják glóriájától, félreállítják, kiutasítják, lefokozzák. Ez a szinte minden írásában felbukkanó motívum (akárhányszor alapmotívum) egész szemléletének egyik pólusa.

Ő pedig szinte mindig beletörődik. Nem kell neki se szerep, se hivatal, se glória. Csak akkor áll ellen, amikor szellemi jussához nyúlnak: a hivatástól nem engedi megfosztani magát, elsőszülöttségét nem adja. A tál lencséről szó se lehet — ez a motívum éppoly makacsul visszatérő, mint maga a kifosztottság. Ez a második szilárd pont. Ez lenne tehát az ellenpólus.

Bajor Andor írásainak íve e két pólus között feszül: az élet elorozható öröme és vele szemben az elorozhatatlan.

Mostanság, amikor az abszurdum korszakos betegségében szenvedő világ a groteszktség korszak-tüneteiben tárja fel súlyos nyavalyáját. Bajor magatartása bizony ódivatúnak tűnhetik fel. Azoknak a szemében, akikhez a szellem a divat lecsapódásában érkezik el, akik az abszurdban és a groteszkben sem azt értik, ami bennük korszakalkotó, csak éppen viselik, büszkén, mint a csipkezsabós inget. Hallom is ezektől, hogy Bajor konzervatív. Én az ő helyében nem tiltakoznék ellene. Hagyja rájuk. Ha már modernségen eszménytelenséget értenek, vállalja velük szemben nyugodtan, hogy csakugyan konzervatív ő. Ugy is van. Konzerválja, őrizi az eszményeket ebben a furcsa világban azok számára, akik vállalják még manapság is a tragikomikus szerepet, hogy eszményeket mentsenek ki valahonnan, ahol égi és földi hatalmak csak ígérték, de meg nem valósították. Nincs miért tagadni: az érték napjainkban kevésbé felkapott, mint az abszurdum, a tragikomikum kevésbé divatos, mint a groteszk. Vajon kevésbé korszerű is? Ez majd elválílik. Az viszont már el is dőlt, hogy a kristályos tragikomikum Bajornál a fel nem adott eszményből fakad.

Persze meg lehetne kérdezni: miért éppen tragikomikum? Hiszen az eszmény sugárzó erejétől derüssé, fenségessé, tragikussá, heroikussá is színeződhetik körülötte a világ, és általa a mű. Miféle eszmény lehet az, amelynek sugárzó erejéből csupán tragikomikumra telik? Mit lehet rá válaszolni? Amolyan fel nem adott mindennek ellenére megőrzött eszmény: nem megvalósítható. Inkább rögeszme, — reménytelen állhatatosságában szép: nem a világra ható erőt hirdeti, csak az értékekhez ragaszkodó lélek erejét. Bajor az értékeknek ellenálló, meghódíthatatlan világ kellős közepén merészeli hirdetni. Ha nagyon akarná, igazán nem sok erőfeszítésébe kerülne, hogy modernül abszurdá váljék. Csak éppen le kellene mondania az eszmény divatjamúlt hóbortjáról. Egyszeriben azzá válna, és — ahogyan agyának torzító berendezését ismerem, nem kételkedhetem — félelmetesen abszurdá. Nagyobb erőfeszítést kíván már akkor, hogy ragaszkodjék valaki a veszendőbe menő értékekhez, és vállalja oktalan állhatatossága terhét, az „ódivatú“ tragikomikumot. Ezt pedig azért, mert nem akar beletörődni a képtelenség, az abszurdum, az irracionáliszmus uralmába. Nemhogy az uralmába! A létezésébe sem. Mert „a gyémánt a szén igazi állapota, még akkor is, amikor égő városok kormával van tele az ég“.

Gyermekkorában a hit erőit vonultatta fel az ég bekormozása ellen: Istent, a szenteket, a prófétákat, a tizparancsolat szavát. Nem ment. Akkor később felvonultatta ellene a társadalmi meghatározottságot, a történelmi igazságot, a ráció szavát. Azzal sem járt jobban. Mije maradt? Maradt a gyermekkor maga. A csalódások előtti, a tiszta, a makulátlan; emléke annak az időnek, amikor még nem pecsételte meg vérével a „Titkos Okmányt“, hogy tagjává legyen „a felnőtt emberiség bandájának“. Maradnak a gyermekkor emlékei, az iskoláskor társai, csupa törékeny holmi — nem világbíró fegyver. De ha nem kerül egyebe, amit a világ

képtelensége ellen szegezzen, ezekkel küzd gyermekkori álmaiért, maradék hite szerint: az emberiség álmaiért. Suta, fájdalmas és eleve kudarcra ítélt küzdelem — tragikomikus.

Mert Bajort azóta fosztja ki és csapja be szakadatlanul a világ, amióta legelőször „A Csillagos Ég Titkai” című könyv csapta be. „Nem értettem a szerzőt — írja —, mit rendezett a Csillagos Égbolton immár ötödször sajtó alá. Hát nem látta négyszer, hogy nem megy?! Elférhet-e egy ilyen hatalmas, vége-hossza nincs valami a sajtó alatt? Miért a csillagokat rendezte sajtó alá, miért nem a sajtót a csillagok alá, a tökéletlenje?” (*Ördögös kódex*). Valahol itt a kulcsa ennek a humánumért kiáltó lelkiismeretnek, mely a gyermekség naivitását, a folttalan gyermeki értékeket szegi a kíméletlen világgal szembe. A gyermekek lassacskán kinőnek a gyermekkorból. Erkölcsileg is. Megtanulják, mit lehet, mit nem. Álmikat a valósághoz igazítják. Bajor is megpróbált kinőni belőle. Csakhogy ő azt remélte, a valóság igazul majd álmaihoz. Kétszer is elhittették vele, hogy lehetséges az ilyesmi. És rá kellett jönnie: a felnőtt emberiség úgy változtatja a világot, hogy lassúszerrel álmait veti oda neki — kisajtolja a csillagokat. Ez az, amit nem vállalhatott. Így tér vissza az egyetlen megmaradt, bár illuzórikus eszményhez: a gyermekkor álmaihoz.

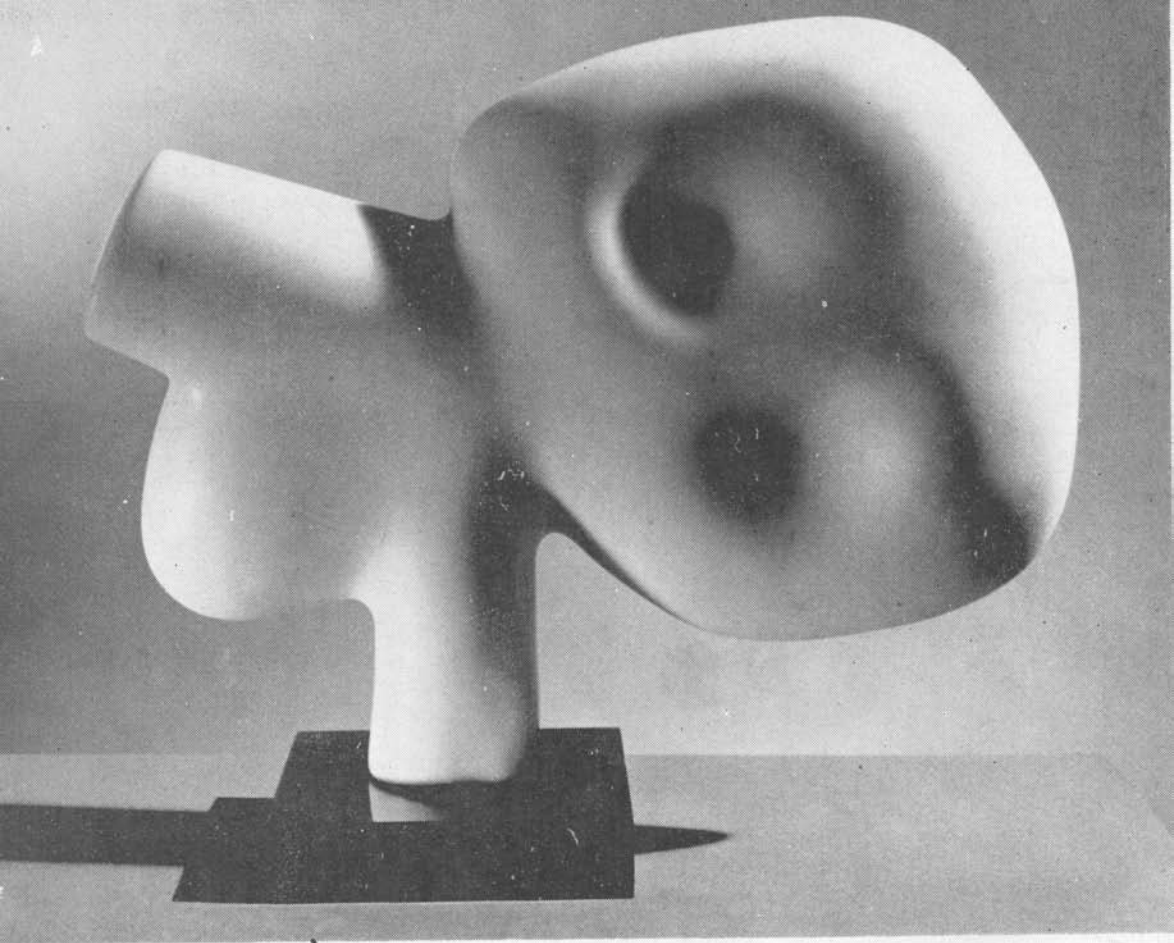
Igy lesz egész írásművészete nosztalgias visszamenekülés a gyermeki képzetekhez, visszavágyódás a gyermekkorba. „Eddig volt egyszer egy gyermekkor, természetesen pillangókkal. A szivárvány is jogosan szerepel a számlán meg a csodálkozás, amikor először megpillantottam, és kézbe akartam venni azt a színes, záporban zizegő óriás pántlikát, melyet önök, vendéglátók, rendkívüli hozzáértéssel szegcselnek fel a mulatóhelyiség elérhetetlen messzeségeire.” (*Főúr, írja a többihez!*) És felírat szép sorjában mindent a „főúr”-ral, mindent, „amit égből és földből eddig elfogyasztott”. Azt, ami a természet ajándéka volt, de azt is, ami az élet ajándéka kellett volna hogy legyen, ha nem orozzák el tőle. Tragikomikus fintorral fordítja meg az élet és a közte lévő valóságos viszonyt, tulajdon terhére iratja tulajdonát, amiből kifosztották. Vállalja a tartozást be nem teljesedett álmaiért, az egész elveszett Paradicsomért.

Ezt szerzi vissza írásaiban, ezt az elveszett Paradicsomot. Ezért szólongatja „gyermekkora csobogó napjait”, amikor „világítótorony-őr szeretett volna lenni vagy mentőexpedíció”, meg feltaláló, aki „egy nagy törési együttthatójú tárgy” segítségével „hullámhosszasítja és azúr kohézióvá tetelezi át a testeket”. És ezért hívja segítségül ma is gyermekkori barátait, derék világítótorony-őr társait, bátor bajtársait a mentőexpedícióban, ügyes segédeit az azúr kohézió feltalálásában. Ezen, végül is ezen múlik, hogy nincs a földön senkinek annyi tanára és nevelője, barátja, osztálytársa, bajtársa és cimborája, mint Bajornak; velük kell benépesítenie új bibliáját szentjeivel, apostolaival, prófétaival és tanítványaival. Hogy a megcsúfolt hit és elpocsékolt tan helyében mondjon valamit, ami gyermeki áhítatával hitnek is jó, gyermeki bizonyosságával tannak is, hisz amúgy sem vihető végbe, csak a lelket erősíti. Ezért hirdet áhítattal bizonyosságot szitakötőről és paradicsommadárról, gyémánthintót vonó kilenc pillangóról, kristálypalotáról, kőtelhágcsón megszöktetett leányról, nagy utazókról, elsüllyedt hajókról, elveszett aranyakról, fjordokról, pálmaligetekről, sárgarigó füttyéről és jégbefagyott orchideákról, szivárványról és a kozmosz daláról; ha már felnőtti rációval csak az abszurdumhoz jutunk, jöjjenek hát a gyermeki képzetek, velük és általuk álmodjunk embernek való életet, ahol nem a csillagokat nyomorítják a világhoz, de a világot rendezik el a csillagos égbolt alatt.

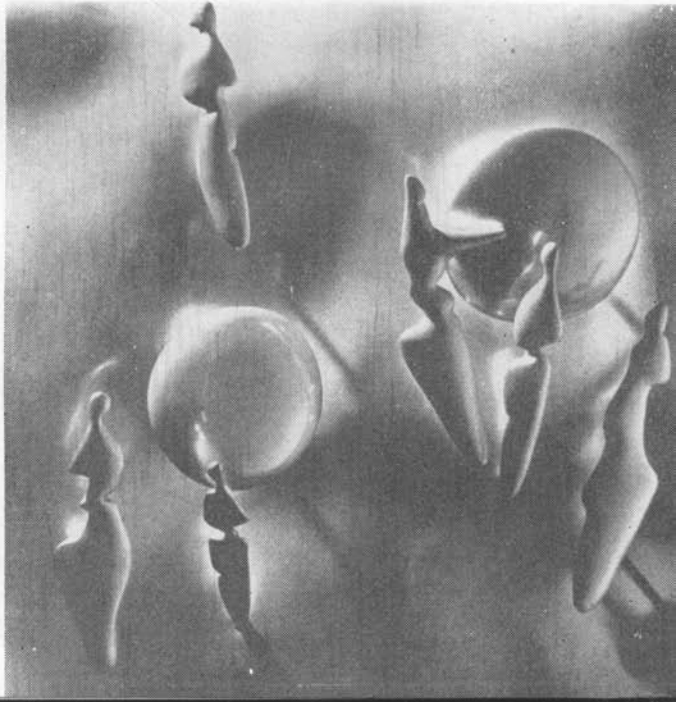
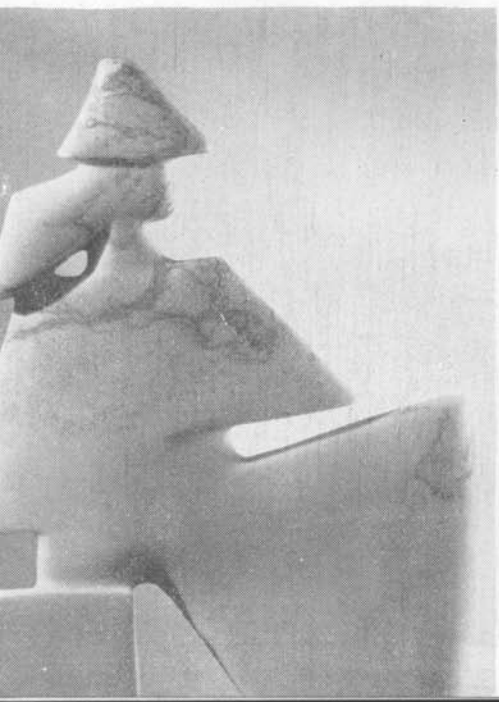
Részlet a Kiűzetés a Paradicsomból című tanulmányból

ÉTIENNE HAJDU SZOBRAI

ÉTIENNE HAJDU SZOBRAI

VETRÓ ARTÜR Étienne Hajdu szobrai

A kor, amelyben élünk, olyan összetett, ellentmondásokkal teli, úgy megtépázza, torkonragadja az embert, hogy legény legyen a talpán, aki komoly testi, még inkább lelki sérülésekkel kibírja a mérkőzést, azt a sokszor kegyetlen kérdés—felelet játékot. Különösen, ha érzékeny művész, aki nemcsak néz, de lát is, akinek nemcsak bőrét csiklandozzák az élmények, de csontjáig hatolnak — még az apróbbak is —, és aki a világ és Őn-je közötti párbeszédet akarja műveivel tisztázni. Nem *magyarázni*, de *meghatározni*, és ha szobrász: a szerkesztett, megépített formán keresztül — a formátlan anyagból, a rendezetlen térben.

Jó ideig úgy vélték az írástudók és műtészek, hogy a festészet volt az, amely a kort hívebben, igazabban és izgalmasabban tükrözte, a szobrászat valahogy lemaradt.

Igen, a szobrászat hangja mélyebbről jön, talán halkabb. A szobor nehezebben szólal meg, mint a kép. És ahhoz, hogy megszólaljon, nem elég lepattintani egy-két szilánkot a tömbről. Ha gesztus-festészet van — egyesek annak tartják a pszichológiai tesztekét is, a kéz ideges reflexrágatózásainak grafikonját a síkon —, gesztus-szobrászat nem születetett. A kötőmb, a diófarönk csak hallgat — a könnyű győzelmek ideges emberének nem hajlandó válaszolni. Hát még dalolni?!

A gipszbe mártott szívacs, az elektrolízissel fémbe burkolt kiégett salak-darab, az összepréselt ócska autó már a legidegbajosabb kortárs snobot sem vidítja és sokkolja a műélvezésig.

Az olyan művészeti írók is, mint például Michel Seuphor, mind sürűbben értekeznek arról, hogy a szobrászat fogja átmenteni a kor művészetét, szobrok fognak korunkról autentikus jelentéseket adni. A jövő a szerkesztőké — a konstruktőröké, az építőké. A piktúra — és még inkább az irodalom — „megfogalmazta“ a ziláltság, a kiáltásig fokozott düh „informal“ és abszurd kísérleteit, annak idején a szép lázadások és pozitív tagadások jelentéseit is! De mind több jelenség igazolja, hogy a kortárs feladata ma az építő tett, a tudatos rend szándéka. A papírlap vagy vászon sokkal könnyebben enged a kaland kedvéért tett kalandozásnak, mint egy súlyosan álló kötőmb vagy a megmunkálásra váró kemény fém. És ezért a szobrászat (talán nem is erénye ez, hiszen belső törvényeiből fakad!) az építő tett, a formák rendje volt mindenkor — s valahogy a belső természetéből fakadóan *klasszikus*.

Hajdu szobrait nézegetem — és megnyugtatóan érzem belőlük kisu-gározni mindezek megerősítését. A jelentékeny ember nem maradhat indulatainak rabszolgája: külső, érzéki önmagát uralva, a legbelső hangra hallgatva, minden dolgok lényegét adja műveiben. A pillanat kielégítésén túl, időnkívüli is kíván lenni, a jelenben az örökérvényűséget kutatja. Szerencsés pillanataiban ez sikerül is. És Hajdu műveiben az eddigi életmű minden lényeges állomásán, még a kutatásaiban is ott vannak ezek a szerencsés pillanatok. Ezért érzem biztosnak, hogy Hajdu klasszikus

alkat — érzelmeit, a lázadásokat, a lázalmokig csapó szenvedélyeket befogta művészetének igájába, s elért az értékes és tartalmas csend és nyugalom mélységéig. És milyen más ez, mint a világból menekülők és megcsömörlöttek süket csendje!

Az elmúlt öt évtized szobrászata sokkal hübb maradt önmagához, mint a piktúra. És ki tudhatja pontosan, hogy mi is irányítja egy fiatalember szándékát, amikor elhatározza: „Én szobrász leszek. Ezen a nyelven adhatom magamat a legteljesebben, maradéktalanul. A formák csendes hangján, az arányok muzsikáján keresztül fogom közölni, mit érzek, hogyan gondolkodom — és önmagamhoz hú akarok maradni.“ Jelentékeny önismeret munkálkodhatott a tordai fiúban, aki már gyerekkorában mintázgatott. Amikor a norvég szobrász, átutazóban Tordán, meglátta Hajdu István első próbálkozásait (felesége, a kis, szellemes, élénkszemű francia asszony ma is „Pistá“-nak nevezi a világhírű, becsületrendes Étienne Hajdut), azonnal rábeszélte a szülőket: a fiút taníttatni kell!

A húszéves Hajdu első állomása a bécsi akadémia. Egy hónap elég, hogy érezze, nem ez a neki való hely.

Párizs, 1927.

Rodin szelleme még parancsolón jelen van, Bourdelle még 1923-ban befejezte a Buenos-Aires-i Alvear lovas szobrot; a nagy izmusok, a kubizmus, fauvizmus, az absztraktok, a dada 1917-es kalandja, a szürrealizmus még erőteljesen visszhangzanak a művészet fővárosában. Alakul az École de Paris, amelynek hatása ma is erőteljesen érződik. És a húszéves Hajdu — szédülés nélkül — tanul.

Három év a Beaux-Arts-on Niclausse osztályán, majd a Grande Chaumière-en a nagy Antoine Bourdelle korrektúráit hallgatja.

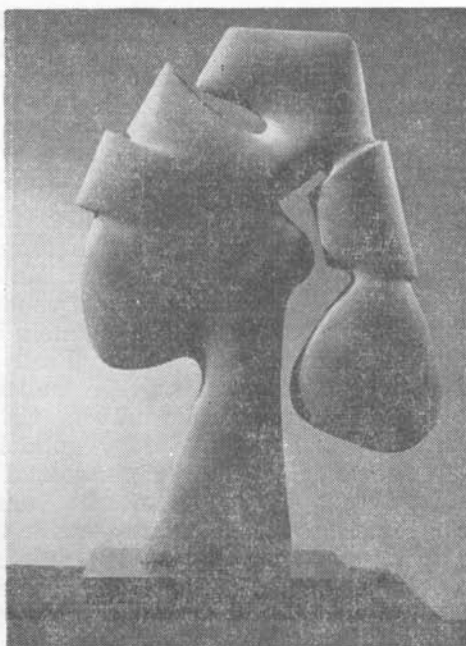
Az abc-hez mindez elég — az út saját magához csak ezek után kezdődött. Ez az alap elég erőteljesnek bizonyult, hogy a sajátos mondani-
való eredeti kifejezéséig segítse Hajdut.

Az erős egyéniség annyit vesz fel és emészt meg a hatásokból, amennyire éppen szüksége van saját hangja kialakításához. Mi maradt a rodini hatásból? Nem az érzéki, romantikus, impresszionisztikus formalítás, hanem a határtalan munkaszeretet, az állandó tevékenység parancsa. Bourdelle-ből? A „coeur mathématique“ szép törvénye az építés, az arány, a mérték tisztelete. És egy sorozat becsületesen és elmélyülten mintázott fej és figura. A fiatal Hajdu jó művészösztönrel választott. Ez a választás az akkori lázas kutatások Párizsában olyan erőpróba volt, amelyet kevesen álltak ki. 1930-ban megszerezte a francia állampolgárságot. Sok éven át csak esti óráit szentelheti a művészetnek, különböző elfoglaltságokat kellett vállalnia, hogy fenntarthassa magát. (Az egyensúlyt és derút nem ingyen adják.) Franciaország székesegyházai, az emberi kultúra remekei — a plasztika nagy iskolái; íme a harmadik és talán a leglényegesebb tanítások iskolája Hajdu számára. Moissac, Vézelay és a többi, a középkori katedrálisok sora; az ismeretlen nagy mesterek tanítását szomjasan szívta magába a fiatal kerékpáros zarándok.

És vajon véletlen vitte-e Görögországba, Kréta szigetére és Hollandiába? Vagy inkább a jó ösztönrel megérezett szellemi rokonság vonzására hallgatott?!

1939-ben együtt állít ki Vieira da Silvával és Szenes Árpáddal a párizsi Jeanne Bucher galériában.

A háború alatt részt vesz az ellenállási mozgalomban. Mint kőfaragó a Pireneusokban dolgozik. És a magányban, a vésőt verő kalapács ütéseinek és szíve dobbanásának ritmusában, az ember és a kő birkózásában, ebben a negyedik nagy iskolában érlelődött ki teljesen művésze és egyénisége. Megszületnek az első lapos domborművek és a bogárvilág sugalmazta plasztikák. A mikrokozmosz, a kis világ, amelyben már ott szunnyad a kozmikus terek igézete is. (Érti és szereti Bartókot, van egy műve, *Hommage à Béla Bartók*.)

Étienne Hajdu: *Női fej* (1965)

A háború után ismét Párizs. Több éven át nagyméretű gipszdomborműveken folytatja kutatásait. És csak miután kialakította formanyelvét, saját stílusát, vitte át kísérleteinek eredményét ólomba, rézbe és alumíniumba. Ez a szobrász híven követi nagy tanítóinak szavát: ő maga végzi szobrai minden fázisának munkálatait. A váz megépítésétől, a gipszöntéstől a végső cizellálásig. Mint a krétai mester, mint a katedrálisok ismeretlen mesterei. Azért *élnék* csiszolt vagy patinázott fémszobrai, márványba vagy más nemes kőbe faragott plasztikái is. És hogy a szobrászat lehet költészet és zene — íme, amit ez a mester bizonyít. És csak ha valaki olyan szervesen ura mesterségének és anyagának, az mondhatja joggal, hogy „a művészet ott kezdődik, ahol az anyag megszűnik“.

Mint ahogy Fernand Léger az első világháború éveiben. Hajdu is visszatér az absztraktizmus tájaira tett rövid kirándulásáról. Szinte természetesen egy szívósan kutató, mindennek a végére járó egyéniségnél, hogy az elvont forma kifejező erejét is kikísérletezte. Hiszen közel is álltak hozzá a puristák, Le Corbusier, a filozófus askéta festő Mondrian, a derűs bölcs Bráncuși.

De annál egészségesebb művészösztön, életszeretet, mértéktartás és világszemlélet munkált benne, semhogy az abszolút ráció bűvöletében holmi metafizikai spekuláción keresztül a végletes absztrakció kihalt és sivár világába kalandozzék. (A „plastique pure“ már nem plasztika, mint ahogy „ami csak költészet akar lenni, az már nem költészet“ — és ezt Paul Valéry mondta, aki valóban jól ismerte a *poésie pure* kérdését.) Hajdu elvontsága nem az az absztraktizmus, amely ma egy bizonyos művészeti kategóriát határoz meg: a Kandinszkij-, Malevics-, Mondrian-féle absztraktizmust. A Hajdu-féle egyéniség amúgy is külön kategóriát igényel, nehezen osztályozható. Ha a sumér, egyiptomi, krétai plasztika, az archaikus görög, a román katedrálisok figurái, Vermeer van Delft vagy

Georges Braque absztraktok — akkor absztrakt a Hajdu művészete is. De csak akkor! Azt hiszem, a gondolkodó Hajdu nem dualista metafizikus, de monista és dialektikus. Brâncuși-ról szólva mondta: „... meg-támadhatatlan tisztaság, elsődleges esszencia... a »Tojás« — minden-nek a kezdete, az erő kitörni vágyása... tudom, hogy a tisztaság nem lehet öncél... a tojánhéjat fel kell törni, mert az élet osztódásból szü-letik, sokszorozódásból... vágyunk az abszolútra, az oszthatatlanra, de ugyanakkor a mozgásra, az életre is. E két erő irányának metszőpontjá-ban áll Brâncuși művészete, a Minden szerencsés egyensúlyában.“

Amikor legutóbb itt járt Kolozsvárt — a Brâncuși-kollokviumra volt hivatalos, mint országunk vendége —, arra is adódott alkalom, hogy filozófiáról beszéljünk. Remek bőrkötésű album, különleges papírra nyomott francia—görög nyelvű szöveg; a nagy varázsló Hérakleitosz gondolatai — és minden szövege mellett dombornyomású lap, mint finoman mintázott lapos domborművek. Ezt lapozgatva mire is lehet gondolni? Nem véletlen, ha egy nagy gondolkodó vonzására egy szellemi rokona így reagál. Hérakleitosz gondolatai egy szobrászban ezeket a formákat ébresztették életre, és íme, itt vannak! Ehhez az kell, hogy megértsem és szeressem Hérakleitoszt, értsek egyet vele a nagy kérdésekben. Aho-gyan Hajdu Brâncuși-sal kapcsolatban beszélt, különösen ahogyan meg-oldotta a Hérakleitosz-szöveget kísérő plasztikus lapokat — ez mindent bizonyít. Ezek a papírba nyomott domborművek ugyanis nem illusztrá-ciók — mint önálló kompozíciók szervesen beilleszkednek a Hajdu-élet-műbe: a kőfaragó, fémét domborító és gondolkodó Hajdu életébe.

1949 óta állandó kiállító művésze a „Salon de la Jeune Sculpture“-nek. Az antwerpen-middelheimi szabadtéri biennálén 1951 óta állítja ki szobrait. Több egyéni kiállítása volt a párizsi Jeanne Bucher galériában. 1958—59-ben a Knoedler Galerie-ben, 1956-ban a baseli Galerie Feigel-ben, 1957-ben a Kunsthalle Bernben, a 60-as évek folyamán a New York-i Museum of Modern Art-ban (The New Decade) állított ki.

Több munkája van magángyűjteményekben, múzeumokban. Minden jelentékeny művészeti kiadványban, mely korunk plasztikáját tárgyalja, ott szerepel rangosan.

Fernand Léger sok évvel ezelőtt kimondta: Hajdu szobrai teret kí-vánnak — és 1966-ban megszületett az első monumentális mű: a gre-noble-i városháza előtti teret Hajdu monumentális térplasztikája díszíti. Legújabb műveit 1968 őszén láthatta a párizsi közönség a Knoedler Galerie-ben. És ez a kiállítás a kritikusok egyöntetű véleménye szerint Párizs nagy művészeti eseménye volt. „Mintha kozmikus új világok léte-zéséről érkezének jelentések Hajdu legújabb művein át“ — írja egyik kritikusa. Figurái, portrékompozíciói szinte kétsíkúak, a plasztika egy ősi törvényét célozzák: a nyugodt egynézetűséget, a reliefhatást, amely-ről Adolf Hildebrandt beszélt.

Derű, nyugalom, harmónia. Egyensúly, tisztaság — és mindez egyéni és korszerű formanyelven. Olyan természetesen, magától értetődő egy-szerűséggel, mint ahogy egy karcsú nyírfá, egy búbajos virág vagy gyü-mölcs terem. Mint egy négy soros remekmű Li Taj-po mester tollából vagy a Mozart-muzsika. És valóban, mintha valamiféle életnedvek kerin-genének a nemesen megmunkált kőben, csiszolt fémbe, kalapált dom-borműben, amely Hajdu keze alól kerül ki.

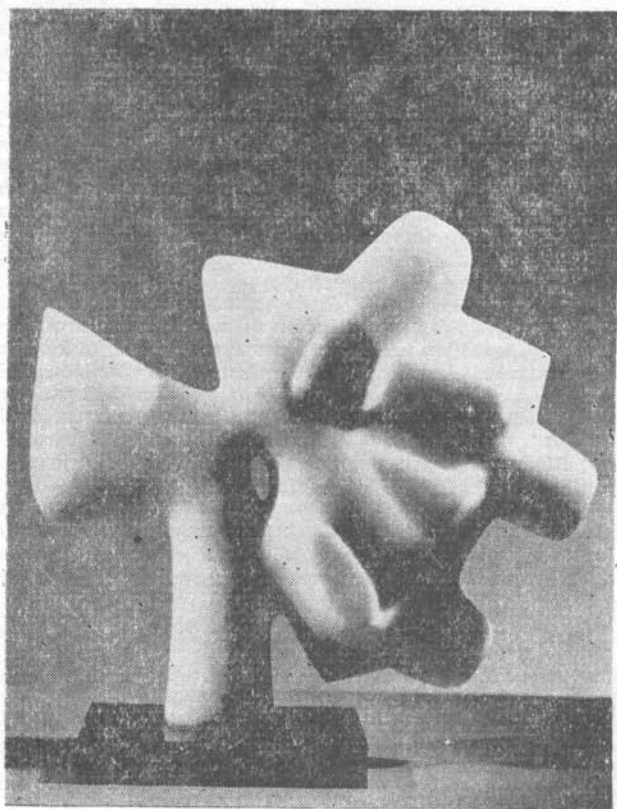
De a bölcsesség derűjét, a belső egyensúlyt nem lehet kiimádkozni, még kevésbé passzívan várni — meg kell dolgozni érte, sokszor keserves, kemény harcok árán lehet csak kiverekedni.

A kubizmus mindent síkba, szögbe záró kristályvilága valahogy idegen maradt Hajdu számára, akihez a racionális, jéggé fagyott tájaknál sokkal közelebb áll az állandó mozgásban levő, dobogó, lélegző élet; számára egy apró bogár, a szerény kúszónövény finom indái ugyanolyan megrendítő élmények, mint a kozmikus távolságok tejútjai.

Művei egyszerű bölcsességet sugároznak, mely a letűnt korok nagy kultúráival köti össze, de ez az érett, „megokosodott, tudatos neolitikus“ az ember által ismert, gondolt és tapasztalt élményeket újrafogalmazza, eredeti szemszögből vizsgálja, sajátos nyelven közli, és ez teszi kortárs művésszé, a modern plasztika egyik nagy egyéniségévé.

Párizs mellett, Bagneux-ben építette fel házát és műhelyét, amelyet nehezen, ritkán hagy el. Nem szívesen szakítja meg munkáját.

*Étienne Hajdu:
Hélène (1960)*

PHILIP BLAIBERG MEMOÁRJA

Közel két éve, hogy a napisajtóban először olvastunk, a rádióban először hallottunk szívatültetésről. A sebészek már régebben próbálkoztak átültetéssel, de csak páros szervek, főleg vese átültetése járt sikerrel, s vezetett a betegek tartós gyógyulásához. Az esetek többségében az adó vérrokona volt a szerv átvevőjének — ezt feltételnek tartották a biológiai összeférhetetlenség fellépésének kizárásához —, és önkéntes hozzájárulás alapján került sor a műtétre.

Amikor bejárta a világot a hír, hogy egy közlekedési balesetből kifolyólag elhunyt nő szívet ültették át egy súlyos szívbajoz menthetetlenül beteg férfi mellkasába, éles vita indult meg a műtét orvostikai vonatkozásairól. Abban teljes volt az egyetértés, hogy súlyos szívbajozokon adott esetben csak szervátültetés segíthet, de eltérő nézetek hangzottak el arról, megállapítható-e teljes bizonyossággal a halál beállta, mert ha nem, akkor a sebészorvos még esetleg életben tartható embert foszt meg „motorjától”. Ha viszont a klinikai halál konstatálása után még órákig várnak, akkor az oszlásnak indult szövetek nem alkalmasak többé átültetésre, hangzott az ellenvélemény. Másrészt ki rendelkezik a halott, vagyis az adó szívével? Közeli rokonának hozzájárulása nélkül nem lehet eltávolítani, hangzott most már a jogászok véleménye.

Christian Barnard professzor végezte a Cape Town-i Groote Schuur kórházban az első és a második szívatültetést is. Első páciense a műtét után tizen-nyolc napig volt életben. Nem a visszautasítás jelensége, hanem tüdőgyulladás okozta halálát. A második „újszives”, dr. Philip Blaiberg, jelenleg is életben van.

Az úttörő műtéteket továbbiak követték, az Egyesült Államokban, Kanadában, Angliában, Franciaországban és másutt vállalkoztak sebészek ilyen operációra. Az újszivesek egy részénél néhány napon vagy héten belül fellépett a visszautasítási folyamat, és halálukat okozta.

Dr. Blaiberg 1968 őszén szintén megbetegedett, mégpedig májgyulladásban. Tüdőkomplikációk is felléptek nála, úgyhogy ismét bevonult a Groote Schuur-ba. Adott pillanatban Barnard professzor már második szívatültetésre gondolt, de a gyógyszeres kezelésre bekövetkezett javulás ezt fölöslegessé tette.

Barnard professzor egyébként mintapáciensnek nevezi Blaiberget, aki „bátorságával és élniakarásával nagymértékben hozzájárult az orvostudomány fejlődéséhez”.

Blaiberg Looking at my heart (Nézem a szívem) címmel könyvet írt. (Heinemann, London, 1969). Ebből közlünk kivonatokat.

Blaiberg nem író, hanem kísérleti alany, tanú. Szenvedéseinek szomorú, kóros érdekessége, az „eset” kétségtelen tudománytörténeti jelentősége indokolja a memoár közlését.

E. L.

Fatalista vagyok

Fogorvos és szájszész vagyok. A háború alatt a dél-afrikai hadseregben szolgáltam. A háborús években persze elvesztettem patientúram egy részét, de azután anyagi helyzetem napról napra javult, és úgy látszott, jövőm biztosítva

van. Negyvenöt éves koromig tökéletesen egészséges voltam. Kitűnően éreztem magam, tele életörömmel.

A tragédia oly váratlanul ért, mint derült égből a villámcsapás.

Egy szombat délután, Cape Town közelében az Oroszlánfej elnevezésű magaslát megmászása közben éles fájdalom

hasított mellembé. Emésztési zavar lehet, gondoltam. Annnyira rosszul éreztem magam, hogy a mázást abba hagytam, és leereszkedtem. A fájdalom elmúlt.

Elhívtam háziorvosunkat. Semmi súlyosat nem észlelt, de fájdalomcsillapító pasztillákat írt elő azzal, hogy újabb roham esetén vegyem be, és azonnal értesítem őt.

Pontosan két hét múlva feleségemmel, Eileennel vacsorázni mentünk a városba. Az este kellemesen telt. Éjjél felé értünk haza, és azonnal lefeküdtem. Éppen újságot kezdtem olvasni, amikor ismét éles fájdalom nyilalt mellembé, karjaimba, és erős szívdobogás fogott el. Arcomról patakozott a verejték. Eleget tudtam ahhoz, hogy felismerjem a szívkoszorú-trombózist.

— Eileen — mondtam csuklás közben —, szívrohamom van! Hívd az orvost.

Háziorvosom egy szívspecialista társaságában érkezett, aki elektrokardiogramot készített. Mindketten igazolták saját diagnózisomat: szívkoszorú-trombózis. Ennek ellenére, jóllehet néhány órával később újabb roham következett, biztosítottak arról, hogy nincs ok a riadalomra.

Eileennel azonban közölték a valóságot. Természetesen nem a jelenlétemben tájékoztatták arról, hogy a hátsófalú koszorúérben heveny trombózis lépett fel. Bátorságra volt szüksége, mert a „legrosszabb” bármely pillanatban bekövetkezhetett. De állapotomra való tekintettel úgy kellett tennie, mintha könnyedén venné a dolgot.

Hat heti előírt pihenésem alatt feleségem mosolyt kényszerített magára, gondosan leplezve aggodalmát. Végül újra dolgozni kezdtem, előbb napi néhány órát, később rendszeren. Annak illúziója, hogy nem fenyeget semmilyen tényleges veszély, ösztönzést adott. Egyébként a fájdalmak nem ismétlődtek.

Mégis, óvatosságból megvizsgáltattam magam Velva Schrire professzorral, a kiváló szívgyógyással, aki azóta nemzetközi hírnévre tett szert. Mint a Cape Town-i Groote Schuur kórház kardiológiai osztályának vezetőjét, a szervültetésekkel foglalkozó sebészcsoporthoz „agyának” tekintik.

Szerinte állapotom kielégítő volt. Kartotékat készített, rávezette adataimat, és azt mondta, hogy évente egyszer jelentkezem, ellenőrző vizsgálatra. „Kellemetlenség” esetén azonnal értesítem.

Előírt véralvadás elleni gyógyszereket, és azt tanácsolta, hogy kéthavonként végeztessek vérvizsgálatot protrombin-kép-

letem ellenőrzésére. Eltiltott a zsíros ételektől, és hetente csak két tojást engedélyezett. Szolidaritásból, fogyókúra ürügyével családom rátért a lefőlőzött tej fogyasztására.

Évenkénti vizsgálatai alkalmával a professzor elégedettnek mutatkozott. Szerinte számottevő volt a javulásom. Én pedig alig gondoltam az 1955-ös krízisekre. Fatalista vagyok, a jelenben élek, nem pedig a múltban. Azt mondtam magamnak, hogy szerencsém volt, mert még idejében figyelmeztetést kaptam.

Napjaim megszámláltattak

1967 januárjában munkám kezdett rettenetesen fárasztani, valóságos kinszenvedéssé változott. Két kezelés között pihenni vágytam. Ebédszünetben ernyedten nyúltam el rendelőm karosszékében, s valósággal emberfeletti erőfeszítésbe került, hogy estig kibírom. Állapotomat a túl sok munkának tulajdonítottam, és persze a kornak, mondván magamban, hogy ötvennyolc éves korában az ember kevésbé ellenállóképes.

Reggelenként egyre nehezebben keltem. Egy elkábított ember sem vándoroghatott volna kinosabban a fürdőszobába, hogy megborotválkozzék és megfürödjék. Szokásom szerint vonaton mentem a városba, és gyalog az állomásig, amely tíz percre volt Rondeboschban, Cape Town e szép peremvárosában levő házamtól. Este újra kis séta következett. Ez a pár lépés most már meghaladta crómet, kénytelen voltam autón megtenni. Oda voltak a week-endek is, a tengerparti fürdés és napozás. Schrire professzort nem tudtam konzultálni, mert éppen előadásorozatot tartott az Egyesült Államokban. Úgy határoztam, hogy visszatérésemig nem változtatok életmódomon.

1967. március 5-én Eileen társaságában egy barátunk lányának esküvőjén vettem részt. Éjjél körül elkísértem néhány preterioriai barátunkat Cape-től mintegy 65 kilométerre, False Bay-ben levő szállodájukig. Későn fekdűnk le, de nem voltam túlzottan fáradt.

Szokatlanul heves köhögési rohamra ébredtem. Fulladoztam, ájulás környékezett.

— Nem bírom tovább — kiáltottam feleségemnek —, végem van!

Néhány pillanat múlva ott volt az orvos, és mentőkocsival a Groote Schuur kórházba szállítottott, ahol megfigyelés alá helyeztek. Schrire professzor néhány nap múlva hazaérkezett, és diagnózisa úgy szólt, hogy egy vagy több aszimptomatikus szívkoszorú-trombózisom van.

Ez a végzés azt jelentette, hogy minden tevékenységtől tartózkodnom kell hosszú ideig, talán örökre. Ezért úgy döntöttem, hogy átengedem a pacientiúrámat. Azt a gondolatot, hogy feleségemnek dolgoznia kell, mialatt én otthon ülök, megalázónak találtam. Eileen az első krízis után félnapi munkát vállalt egy bútort és villamos háztartási cikkek árusító üzletben. De szükség törvényt bont. Eladtuk házunkat, ahol huszonkét évet éltünk, s amely egyébként túl tágas volt két személy számára. Fjünk ugyanis 1961-ben tragikus körülmények között életét veszítette, lányunk, Jill pedig Izraelben él.

A következő hetekben a professzor és munkatársai számtalan vizsgálatnak vetettek alá a részletes diagnózis megállapítása és a leghatékonyabb kezelés kidolgozása végett. Amikor két héttel később távoztam a kórházból, kicsit jobban éreztem magam. Schrire professzor azonban óvakodott a túlzott derűlátástól, csupán azt mondotta, hogy szívemnek számottevő regeneráló képessége van, s hogy egy évi otthoni pihenés után kétségtelenül ismét dolgozhatom — lassított ütemben. Ez biztatóan hatott. Néhány hónap alatt állapotom valóban javult, és bíztam abban, hogy teljesen meggyógyulok, meglepetést szerzek az orvosoknak!

De Eileen tudta, hogy nem így van. — Hagyja a férjét, csináljon amit akar — mondotta neki Schrire professzor. — Vezesse autóját, egyék, igyék, amit és amennyit kedve van. Attól tartok, hogy napjai meg vannak számlálva...

Rendkívüli esemény

Eileen híven őrizte titkát, sohasem gyanítottam halálos ítéletemet az ő gondtalannak látszó mosolya és csevegése mögött. Az üzletből hazatérve minden nap valóságos komédiát játszott.

Pihenés, olvasás, mozi és sétakocsizás a tengerparton, ezzel teltek napjaim. Ez a tétlenség kétségbeejtő hatással volt rám. Anyagi gondjaink is voltak. Rendelém és házam eladása bizonyos összeget hozott, de meddig fog tartani? Képes leszek-e még valaha dolgozni? Mi lesz Eileen és Jill sorsa egy nyomorék terhével?

1967 szeptemberétől kezdve napjaim nagy részét ágyban töltöttem. Rendszeres kilométernyire, Wynbergben béreltünk lakást. Napról napra gyengültem. Fulladoztam, a köhögési rohamok egyre fájdalmasabbá váltak.

December 3-án különösen rosszul éreztem magam, amikor a rádióból rendkívüli hírt hallottam: a Groote Schuur kórházban Christian Barnard professzor átültette Louis Washkansky mellébe egy közlekedési balesetben meghalt fiatal nő, Denise Darvall szívét.

Rettenetesen felizgultam, és Eileent hívtam. Ő az első pillanatban nem mérte fel az esemény jelentőségét. Persze érdekelte a hír, de nem is gondolt arra, hogy én is új szívet kaphatnék.

Délután 4 óra körül azonban állapotom olyan riasztónak látszott, hogy ő maga telefonált, mégpedig közvetlenül a professzornak, amit azelőtt sohasem tett. A professzor azt kérdezte tőle, vajon a kezelőorvosom közölte-e velem, hogy terv szerint a második szívatültetésre engem szemeltek ki?

Amikor megtudta, hogy én második vagyok a listán, nagyon meglepődött, nem talált más kifejezést, mint: „Ez elképesztő!” Nem tudta, hogyan közölje velem a dolgot. A Washkansky végrehajtott műtét okozta felindulástól eltekintve, rendkívül rossz napom volt. Hat óra tájban annyira letört voltam, hogy azt mondtam Eileennek, már nem tartat sokáig.

Feleségem megragadta az alkalmat:

— Mit szólnál, ha új szívet ajánlanának neked, mint Washkanskynek?

Égnek emeltem a karjaim:

— Ó! Én lennék a legboldogabb a világon!

Azonnal megígértettem vele, hogy bármilyen is legyen a Washkansky végrehajtott műtét kimenetele, ő kitart elhárításom mellett.

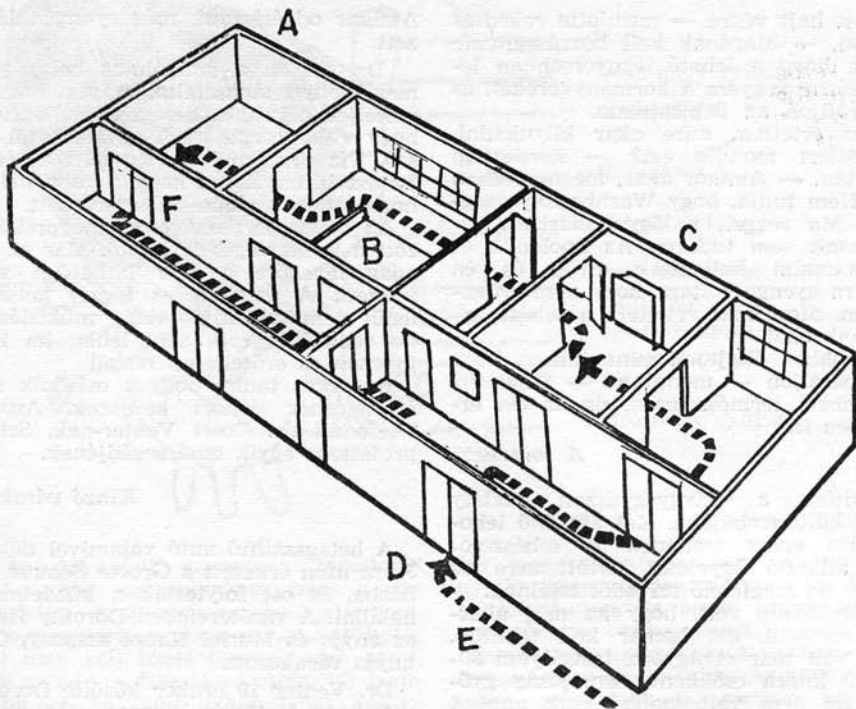
Bólintott, és erre mi, az öreg házaspár, mint valami gyermekek nevetni-sírni kezdtünk.

Mint egy pilóta — szerencsétlenség után

De nem akartam magam illúziókban ringatni. Először is donort kellett találni. Washkansky számára sikerült. De nekem is szerencsém lesz?

Eileen ostrom alá vette Schrire professzort, hogy megtudja, mikor operálnak. Türelemre intették, előbb látni kellett, mi lesz az első operált sorsa.

Végül december 16-ra tűzték ki beutalásomat a kórházba. Ez ünnepnap Dél-Afrikában, és szándékosan választották, arra számítva, hogy bevonulásom a Groote Schuur-ba különösebb hírverés nélkül megy végbe. De a kórház körül szüntelen nyüzsgés-mozgás volt. Washkansky állapota az egész világot érdekelte. Televíziós és rádióriporterek,

A Grootte-Schuur-kórház részlege

külföldi újságírók lestek minden hírt az első újszivesről.

Két nappal a határidő előtt azonban állapotom annyira rosszra fordult, hogy a kihívott orvosok azonnal kórházba vittettek. Oxigénbelélegzést alkalmaztak, nem sok eredménnyel. Az injekciók sem segítettek. Úgy éreztem magam, mint a szárazra vetett hal. A legkisebb fizikai erőfeszítés is nagy kínokat okozott.

A vérkeringési zavarok persze kihatottak értelmi képességeimre is, de nem szüntem meg érdeklődni Washkansky sorsa iránt. A szobatársaimtól hallottak, az elem tett újságok mind azt mutatták, hogy jó úton halad, és van kilátás a gyógyulásra. Örvendtem, rá és feleségére való tekintettel, de kételkedtem abban, elfoglalhatom-e helyét a műtőasztalon: nem érem én azt meg...

Kórházi beutalásom másnapján becsukott szemmel pihentem, amikor éreztem, hogy valaki ott áll ágyam lábánál. Kinyitottam a szemem: természetes fiatalember, vonzó arckifejezéssel és nagyszzerű, igazi sebészkezekkel.

— Nem ismer? — csodálkozott. — Én vagyok Barnard professzor.

— Elnézését kérem, doktor úr — válaszoltam. — Nem ismertem fel. Először látom eleven valóságában, egyáltalán nem hasonlít az újságokban megjelent képekhez.

— Mi a véleménye arról, hogy magán végezzünk szívatültetést? — kérdezte komolyan. — Tudja, hogy magát szemeltük ki?

— Minél előbb, annál jobb — mondtam lelkesen.

A beszélgetés rövid volt, de Chris Barnard személyisége, fellépése és derűlátása teljes bizalmat keltett bennem, ami elengedhetetlen sebész és páciens viszonyában. Habozás nélkül hajlandó voltam rábízni életem.

December 21-én délelőtt fél 10 órakor meglepetésemre bejött a feleségem. Addig csak este, munka után kerestem fel. Néhány másodperc múlva Barnard professzor követte. Olyan volt, mint aki nem aludt az éjszaka. Akkora szomorúság tükröződött szemében, hogy megijedtem. Valami súlyos dolog történhetett, ha ennyire elvesztette vidámságát és áradó derűlátását.

— Olyan vagyok, mint egy pilóta, akit repülőszerencsétlenség ér, és kényszerle-

szállást hajt végre — mondotta rekedtes hangon. — Magának kell hozzásegítenie ahhoz, hogy a lehető leggyorsabban ismét kézbe vegyem a kormánykereket, és helyreálljon az önbizalmam.

Nem értettem mire akar kilyukadni.

— Miért mondja ezt? — kérdeztem zavartan. — Amikor akar, megoperálhat.

— Nem tudja, hogy Washkansky meghalt? Ma reggel, tüdőgyulladásban.

Semmit sem tudtam. Az ápolónők és szobatársaim hallgattak erről, és én annyira gyenge voltam, hogy nem érdeklődtem. Most már értettem a sebész zavarának okát.

— Jobban óhajtom, mint valaha, hogy megoperáljon — mondtam. — Saját érdekemben, természetesen, de az Ön érdekében is.

A sors keze

Átvittek a szívgyógyászati osztály egyik különszobájába. Két ápolónő leborotválta egész testemet. A sebészcsoporthoz állandó ügyeletet tartott arra az esetre ha megfelelő szívdót találnak.

Nyilvánvaló volt, hogy ha meg akar-nak menteni, ezt hamar kell tenniük. Nem volt már étvágyam, testsúlyom 80-ról 70 kilóra csökkent. Szomjúság győzött, de nem volt szabad csak napi 4 pohár vizet vagy más folyadékot innom, mert kímélni kellett a nehezen dolgozó szívet.

A szakadék mélyén voltam már, amikor a Sors döntött: harminc kilométerre a kórháztól, Cape Town végeláthatatlan külvárosain túl, a Vishoek néven ismert szakaszon olyan dráma következett be, melynek én életemet köszönhetem.

1968. január 1-én történt, forró nyári napon. Cape Town minden lakosa ünneplte. A tengerpartot ellepték a napozók, fürdőzők. Ezek között Clive Haupt huszonnégy éves félvér gépgyári munkás és felesége, Dorothy, akivel mindössze néhány hónappal előbb kötött házasságot.

Valaki feldobott egy labdát, Clive is bekapcsolódott a játékba. Majd nevetés közben fejfelé előrebukott, és mozdulatlanul elterült.

— Biztosan elaludt — kacagott a jelenet egyik tanúja.

Mások azt hitték, hogy tetteti magát, mert szerette a tréfát.

De a felesége rögtön tudta, hogy valami szokatlan történt. Odaszaladt, és hátrá fordította. Clive Haupt ájultan, duzzadt ajakkal és nyelvvel feküdt. Szája habzott. Gépkocsin azonnal egyik közeli kórházba vitték, onnan pedig mentőköcsival egy jobban felszerelt intézetbe, a wynbergi Victoria kórházba szállították.

Amikor odaérkezett, még gyengén lélegzett.

Dr. Sacks, a szolgálatos belgyógyász meglepően tapasztalta, milyen fiatal és erőteljes alkatú a beteg. Megállapította, hogy villámcapásszerű agyvérzésről van szó. Tíz perc múlva megszűnt a légzés. Ez azt bizonyította, hogy az agy helyrehozhatatlan sérüléseket szenvedett.

Az orvos természetesen megpróbálkozott a mesterséges légzéssel. Már az első adag levegőre a szív láthatóan verni kezdett. A mesterséges légzés kétségtelenül nem tarthatja sokáig működésben, de rendkívül erős szív lehet, ha ilyen gyorsan és erőteljesen reagál.

Az orvos tudta, hogy a második szívátültetéshez donort keresnek. Azonnal telefonált dr. Coert Venter-nek, Schrire professzor egyik tanársegédjének.

Kínzó várakozás

A betegszállító autó valamivel délután 5 óra után érkezett a Groote Schuur kórházba, és ott folytatták a küzdelmet a halállal. A váróteremben Dorothy Haupt, az anyja és Muriel Haupt asszony, Clive anyja várakozott.

Dr. Venter 19 óraker közölte Dorothyval, hogy férjének állapota válságos. Az orvosok nem hagyták abba a küzdelmet, de sokat nem tehettek: ütőérszakadás történt az agyban. Felteszi a kérdést: beleegyezését adja-e ahhoz, hogy Clive szívét átültessék más emberbe?

Átültetni a szívét? A férje agonizál, amikor dőlben még együtt voltak a tengerparton? Mindez valótlannak tűnt. Dorothy Haupt pillanatokig nem jutott szóhoz.

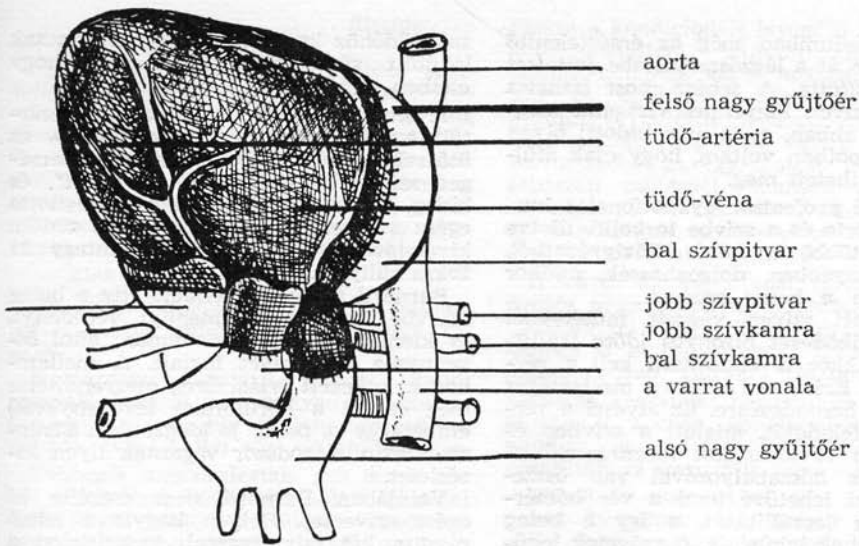
Majd sirva válaszolt:

— Igen, ha ez lehetővé teszi egy élet megmentését, vegyék a szívét.

Dorothy maga ment oda Clive anyjához, hogy megkérdezze, ő is hozzájárul-e fia szívének átadásához egy haladékló megmentése végett. A szerencsétlen anya szintén beleegyezett.

Dr. Botha, a csoport immunológusa vezetésével az orvosok ezután hozzáfogtak a szükséges vizsgálatokhoz, annak megállapítására, hogy az adó szíve alkalmas-e átültetésre. Szívverését elektronikus monitor regisztrálta. Azután egész sorozat vizsgálatot végeztek, hogy meghatározzák, vajon Haupt szöveteinek genetikus jellegzetességei összeférnek-e az enyéekkel.

Egy szív vagy más szövet átültetése nem csupán a sebész ügyességétől és bátorságától függ, bármilyen nagy legyen

is. Az átültetett szervnek „tapadnia” kell, s ehhez az szükséges, hogy a test befogadja az új szövetet, ne jelentkezzen visszautasítási folyamat. Az átültetés előtt meg kell tehát bizonyosodni arról, hogy az adó és fogadó vércsoportja kompatibilis-e, és csak akkor lehet késhez nyúlni, amikor a tesztek siker kilátására biztatnak.

A mi esetünkben a vizsgálatok alapján remélni lehetett, hogy mérsékelhető, talán kiküszöbölhető a visszautasítás jelensége — gyógyszeres és műtét utáni kezeléssel. Így tehát a színpad készen állt, a szerepeket kiosztották, és a színészek csak a függöny felvonására vártak.

Megkezdődik a műtét

Január 1-én este altatót vettem be, másnap reggel idegcsillapítókat adtak, amint azt műtét beavatkozás előtt szokásos. Így elernyedtem állapotba kerültem. Eileen abban a pillanatban érkezett, amikor tolókosztra helyeztek, hogy a műtőbe vigyenek. Látszólagos elérékenyülés nélkül mondtuk: „Viszontlátásra!”, de később megtudtam, hogy miután eltűntem a folyosó végén, zokogásban tört ki.

Clive Haupt, a halál küszöbén, már ott feküdt a műtőasztalon; mechanikus berendezés biztosította légzését. Az altató orvos kis adag atropint fecskendezett erembe. Ez szárító hatással van a szájüregi, a torok- és a hörgő-váladékra,

így megakadályozza, hogy a légutakon nyálka vagy váladék rakódjék le. Azután pentothal-injekciót adott, mire azonnal elvesztettem eszméletemet.

Egyik orrlukamon át a nyelőcsővemig érzéstelenítő készülékhez kapcsolt gumicsövet eresztettek le, melyen keresztül halothan és dinitrogénoxid gázt lélegeztettek velem (utóbbi régen kéjgáz néven ismerték, egyébként gyakran alkalmazták a fogsebészetben). Miután a pentothal hatása gyorsan eloszlik, a két gáz együttesen érzéketlen állapotban tartja a beteget.

Amikor a sebészek megkezdték a tulajdonképpeni műtétet, Clive Haupt már halott volt, jóllehet a mechanikai berendezés még működtette szívét. Mihelyt a szívdobogás megszűnik, a szervet a lehető leggyorsabban kell átültetni, különben a szövetek oszlásnak indulnak. Arra volt tehát szükség, hogy a válságos pillanatban készen legyenek az „oltvány” befogadására.

Barnard professzor szikét vett kesztyűs kezébe, és bemetszett mellembe az ádámcsutkától egészen a köldök föléig. Eltávolította a bőrt és az alatta levő szöveteket, feltárta a szegycsontot.

Különleges szalagfűrésszel teljes hosszában átmetszette a csontot. Kampó alakban görbített távolítók biztosították a mellkas széleinek nyitvatartását. Most láthatóvá vált, hogyan ver a szívem a szívburoknak nevezett hártayzacskóban.

A burok felnyitása után előtűnt a szív, az ütőerek és visszerek. Légzésemet eb-

ben a stádiumban még az érzéstelenítő gázkülöken át a légzőszerveimbe juttatott gáz biztosította. A sebész most láthatta a beteg szívet. Figyelmes vizsgálat megérintette abban, amit már tudott: olyan rossz állapotban voltam, hogy csak átültetés menthetett meg.

Barnard professzor gyapotfonalat hurkolt az aorta és a szívbe torkolló, illetve kiinduló többi ér köré. Elővigyázatból, hogy könnyebben dolgozhassék, amikor leválasztja a beteg szervet.

A nyitott szíven végzett műtéteknél a szív működését bizonyos időre leállítják. De akkor is biztosítani kell a vérkeringést. Ezért van szükség mesterséges szív-tüdő berendezésre. Ez átveszi a vérkeringés feladatát, mialatt a szívben és a tüdőben rövidzárlatot idéznek elő. A berendezés hőszabályozóval van összekötve, ami lehetővé teszi a vér hőmérsékletének leszállítását, s így a beteg szervezetének lehűtését. A szövetek lehűtése csökkenti oxigén-szükségletüket, ezzel növekszik a műtét lefolyásának biztonsága.

A mesterséges szív-tüdőhöz kapcsolt műanyag-katétereket beállították, egyiket a nagy gyűjtőerek bejáratánál, másikat a vastag combcsontverőérben.

Most már minden készen áll az eltávolítás megkezdéséhez.

Feléled az új szív

Hozzávetőleg ebben a pillanatban állapították meg Clive Haupt klinikai halálát. Lélegzése teljesen megszűnt, az elektrokardiográf nem regisztrálta többé a szívizom legkisebb tevékenységét sem. Most az volt a lényeges, hogy ne veszítsenek időt, mert különben a szerv oszlásnak indulhat és átültetés után sem működik majd.

Felnyitották a halott mellkasát, és szívéhez második mesterséges szív-tüdőt kapcsoltak. A főereket elmetszették, és a szívet megszabadították minden tartozékától.

A mesterséges szív-tüdőben tárolt, korábban már lehűtött vért eresztettek belé, így hőmérséklete a normális 37 fokról hozzávetőleg 16 fokra süllyedt. A szívet ekkor kiemelték az adó mellkasából és 10 fokra lehűtött Ringer-oldatba helyezték. Ez olyan sós tápoldat, mely nagyon hasonlít az élő szöveteket állandóan átító szervi folyadékokhoz.

Barnard professzor olyan gyorsan operált, hogy a leírtak mindössze két pervet vettek igénybe. Az adó szívet, a tápoldatban azután abba a műtőbe vitték, ahol én feküdtem. Harmadik mesterséges

szív-tüdőhöz kapcsolták, mely ugyancsak lehűtött vért szivattyúzott belé, hogy életben tartsa.

A sebészek ekkor ércsipeszekkel lezárták az én szívemhez vezető vivő- és ütőereket. Működésbe lépett a mesterséges szív-tüdő. Helyettem „lélegzett“, és hideg, tiszta vér keringését biztosította egész szervezetemben, szívem és tüdőm kivételével. Hőmérsékletem mintegy 21 fokra süllyedt.

Barnard professzor elmetszette a beteg szervbe torkolló valamennyi véredényt, és kiemelte a szívemet onnan, ahol ötvennyolc éve helyet foglalt. A mellemben keletkezett óriási üreg megrendítette még ezeket a körülöttem tevékenykedő embereket is, pedig jó idegzetűek. Elvégre csupán másodszer végeznek ilyen kísérletet.

Valójában Barnard nem cserélte ki egész szívemet. Helyén hagyta a hátsó részt a két szívpitvarral, jobboldalon a nagy gyűjtőerek végét, s baloldalon a tüdőbe vezető ereket. Meghagyta a „csontkokat“.

Az adó szívet kivették a tápoldatból, és betették az üregbe. Lemetszették a szívpitvar egy részét, és gondosan utánaszabták, hogy pontosan illeszkedjék a mellkasomban maradt csontokhoz. Mielőtt új szívemet odavarrták volna, hozzákapcsolták vénáimhoz és a többi nagy véredény végéhez.

Most már minden a helyén volt. Nem maradt más hátra, mint eltávolítani a véredényeket szorító csipeszeket, hogy a vérem ne terelődjék többé a mesterséges szív-tüdőbe, hanem beáradjon az új szívébe.

Ez volt a döntő pillanat. Az átültetett szív átveszi-e vérkeringésem biztosításának feladatát? Feléled-e? Igen, feléledt. Míhelyt a vér beáradt, ismét verni kezdett, és a sebészeknek nem volt szükségük arra, hogy elektromos ütéssel ösztönözzék, amint azt várták. A mesterséges szív-tüdő most már feleslegessé vált. Vérem melege hamarosan normális hőmérsékletre emelte új szívemet.

A műtét azonban még nem fejeződött be. Még hátra volt a szívburok bevarrása, a mellkas bezárása és bőröm összefogása.

Amikor hét óra múltán minden befejeződött, ismét a tolokocsira helyeztek, és elhagytam a műtőt. A csővezetékét légcsővemben hagyták, hogy szükség esetén könnyítse a légzést. Karjaim visszereit szondákkal tűzdelték tele, hogy számolva a rám váró kemény megpróbáltatásokkal elősegítsék a létfolyamatokat, és biztosítsák táplálékomat.

A következő négy napról nincs semmilyen emlékem. Az ötödik napon végre megállapítottam, hogy még mindig ezen a világon vagyok. Ha ez csalódást is okoz azoknak, akik arra számítanak, milyen szép szavakkal köszöntöttem a történelmi jelentőségű eseményt, mely visszaadta életemet, első szavaim igen egyszerűek voltak:

— Élek... jól lélegzem.

De milyen mámoros is volt a valóság, melyet ilyen ügyetlenül igyekeztem kifejezni!

Hamarosan tudatára jöttem állapotomnak. Mellem nem nagyon fájt, tulajdonképpen nagyobb fájdalmaim voltak néhány évvel előbb egy sérvműtét után.

Többször megkérdeztek, mit érzek abból kifolyólag, hogy egy halott szívével élek, hogy vannak-e különös érzéseim, hogy másképpen érzek, megváltozott-e a személyiségem, érzelmeim, véleményem?

Nem, pillanatra sem éreztem semmi furcsát. Egyébként tartozom az igazságnak annak kimondásával, hogy bármit is állítanak a költők, nincsen sem arany szív, sem kő szív, sem könnyű szív, sem nehéz szív. Csupán egy többé-kevésbé szilárd izompumpa. Ugyanaz a Philip Blaiberg vagyok, aki a műtét előtt. Úgy gondolom: eltávolították a szívemet... mintha a vakbelemet vették volna ki.

Eileen számára ezek az első napok kínosak, aggodalommal telítettek voltak. Minden félórában telefonált a kórházba, hogy tájékozódjék állapotomról. Az orvosok derülátása nem feleltette el, hogy még távolról sem úsztam meg a dolgot. Elárastották téviritokkal, tengerentúli telefonhívásokkal, szenzációt hajhászó rádió, televízió és sajtó ostromlata, „kizárólagos” nyilatkozatokat sürgetett. Valósággal a telefonhoz kötötték, csak hajszál választotta el az idegösszeroppanástól.

Amikor megtudta az adó nevét, és azt, hogy az átültetésre Clive Haupt édesanyja és fiatal felesége hozzájárulásával kerül sor, nem mulasztotta el kifejezni mélyeség háláját. Húszezer emberrel egyetemben vett részt a fiatalember temetésén. A szívélyes fogadtatás, melyben a feketebőrű lakosság részesítette, szívbemarkoló volt. Én is felhasználom az alkalmat, hogy kifejezzem hálám a két nőnek, akit rettenetes fájdalommal nem akadályozott meg abban, hogy szánalmat érezzen egy ismeretlen iránt. Nekik köszönhetem az életem.

A fertőzés minden kockázatának kizá-

rására a kondicionált levegőjű kórtermet, ahol feküdtem, teljesen elszigetelték. Mielőtt beléptek volna hozzám, az orvosok és ápolónők „ütköző övezetben” kezdtek levetkőzni, teljesen steril maszkot, sapkát, papucsot vettek fel. Egy másik szobában úgy mostak kezet, mint sebészeti műtétnél szokásos, majd steril köpenyt és kesztyűt vettek fel. Aki egyszer kiment az én szobámból, az csak újabb rituálé után jöhetett vissza.

A steril bűtort, orvosi eszközöket és padlót négy óránként lemosták fertőtlenítő szerrel. Állandóan ügyeltek arra, nehogy a levegő, vagy a műszerek betegség-hordozó csírákat tartalmazzanak.

Diétás kosztomat hermetikusan edényben hozták a kórház konyhájából — szobámban melegítették fel. Hetekig csak desztillált és sterilizált vizet ihattam.

Eileen is csak akkor jött rá, milyen nehéz megközelíteni, amikor a műtét utáni ötödik napon beengedték hozzám. Igazolnia kellett magát a kórház bejáratánál, és minden látogatásnál végigcsinálni a fertőtlenítési eljárást. S még akkor is csak egy üveg falon keresztül beszélgethettünk.

Minden óvintézkedés két veszély elhárítását célozta: a visszautasítását és a fertőzését. Mindkettő jelei nagyrészt azonosak, mindkettő hőemelkedéssel, a fehér vérszéklet számának növekedésével és az átültetett szerv működési zavarával jár. Ha ilyen tünetek jelentkeznek, az orvosoknak gyorsan el kell készíteni a diagnózist, mert a két esetben a kezelés már teljesen különböző.

Különbőfele proteinek tömegét juttatták szervezetembe, hogy annak minden erejét mozgósítsák a betolakodó ellenében.

Kedvező jelek

Lassú gyógyulásom első időszakában olyan tehetetlen voltam, mint egy csecsemő. Kanállal kellett etetni, és meg kellett mozdítani az ágyban. De akármilyen gyenge voltam is, késedelem nélkül hozzáláttak testem regenerálásához. Marilyn Sternweiler fizioterapeuta állandóan segített a légző gyakorlatokban, később ő felügyelt lábaim erőfelkeltésénél; végtagjaim valóságos gyufaszálaknak tűntek, az izmok annyira elsenyvedtek.

Kezdetben naponta háromszor végeztem gyakorlatokat, az utolsókat éjjelkor, de sem az orvosnő, sem én nem panaszkodtunk a késői óra miatt, mert a gyakorlatokra feltétlen szükség volt. Tudva azt, milyen döntő szerepe van

gyógyulásomban a fizioterápiának, mindig több gyakorlatot végeztem az előírt-nál. Ez keserves, néha kimerítő volt, de eredményre vezetett.

Kezdetben az ápolónők félóránként mérték a lázám és vérnyomásom. Bizonyos idő után látogatásaik meggritkultak. Négy vagy hat óránként megszámlálhatatlan pasztillát vettem be. Éjjel-nappal felébresztettek, de elég hamar hozzászoktam ehhez az életmódhoz. Amíg nem tudtam a karom emelni, egy ápolónő minden reggel 7 órakor megmosdatott és megborotvált. Azután négy orvos jött vizitre. Vért vettek az orromból, a fülemből és az ágyéktájékról, bakteriológiai próbát készítettek esetleges fertőzés felderítésére. Az észleltekről készült grafikonokat állandóan tanulmányozták. Vérkeringésem, vérnyomásom és pulzusom nem adott okot aggodalomra, és szívem normálisan működött. Tüdőm megkönnyebbült, és ha fáradtnak éreztem is magam, és sokat aludtam, szellemi képességeim mégis megélnékültek.

Kétségtelenül elbizakodottság lett volna azt remélni, hogy minden zökkenőmentesen megy. Egy nap torokfájdalmak jelentkeztek, ami engem nagyon zavart, és aggodalomra adott okot az orvosoknak. Lázám ugyan nem volt, de minden kockázat kizárása végett éjjel-nappal megfigyelés alatt tartottak. Antibiotikumok és antiszeptikus anyaggal végzett szájmosások néhány nap alatt leküzdöttek a gyulladást. Azt hiszem, orvosok még nem könnyebbültek meg ennyire betegük torokfájdalmának elmúltával.

A 18-ik napon feszültséget éreztem a levegőben, Louis Washkansky a műtét utáni 18. napon halt meg. Igazat mondva, olyan jól éreztem magam, hogy nem tartottam már sem a visszautasítástól, sem valami balesettől. A fatális dátum után önbizalmam megkétszereződött.

Január 20-án bonyolítják le Cape Town-ban a Metropolitan Handicapot, az új idény első löversenyét. Azt mondtam Eileennek, tegyen kedvére való lóra. Aznap két pizsama volt rajtam, szemem színéhez illő. A startnál ott volt a Blue Tavianer és Blue Marlin. Feleségem előbbire tett, a ló negyediknek futott be, és valamicske nyereséget hozott nekünk.

Ezt annyira jó jelnek tekintettem, hogy arra kértem Eileent, újítsa meg hajtási igazolványom, és fizesse ki a kocsi esedékes biztosítási díját. Meg voltam győződve, hogy egy napon odaülök a volánhoz.

Egy titokzatos doboz

A gyakorlatok eredményeképpen izmaim lassan visszanyerték erejüket, így az éjfél sziesz felelegessé vált. De nem voltam elégedett, és többet akartam. Minden szombatra bizonyos célt tűztem ki magam elé. Általában már csütörtökre-péntekre el is értem.

A műtét után bizonyos ideig segíteni kellett a felállásban, amikor karosszékben ülve étkeztem. De igyekeztem mind kevesebbet támaszkodni az ápolónőkre, és egy szép napon sikerült teljesen egyedül felállnom. Egy héttel a löverseny után minden segítség nélkül felkeltem az ágyból, megmosdottam, megborotvákoztam, zoknit húztam, majd felvettem a félcipőm, és kétszer körbejártam a szobát.

Erőm fokozatosan visszatért és új szívem az óramű pontosságával vert. Minél többet járkáltam, annál több erőre kaptak izmaim, végül már naponta ötször, majd tízszer körbejártam a szobám és a szomszédost is. Örömmöm teljes volt, mikor az orvosok engedtek kérésemnek, és hozzájárultak ahhoz, hogy közönséges vizet igyam. Nektár íze volt.

A sebészcsoport egyik tagja, aki halott ismételt hőstetteimről, saját szemével akarta ezeket látni. Úgy határozta, hogy meglepem. Ezért kezdtem le és fel járkálni a szobában, amennyire csak lehetséges, kihúztam magam és szélesen mosolyogva néztem rá. Szerencsekívánatait fejezte ki. Akkor újabb meglepetéssel akartam szolgálni. Ökölvívó állásba helyezkedtem, és kis lábmunka-bemutatót rendeztem, megfeledkezve arról, hogy a boksz mégis meghaladja az erőmet. Elterültem a padlón.

Az orvos és az ápolónők rémülten nézték, nem sérült-e meg a világ legdrágább kísérleti nyula? Nem volt okuk nyugtalanságra. Segítettek felállni, megköszöntem, és saját lábamon távoztam.

— Úgy megrémültem! — mondta az orvos. — Pillanatig úgy érztem, hogy megállott a szívverésem!

Mindennél többre értékeltém Barnard professzor látogatását, akire mély benyomást tett gyógyulásom. Amikor külföldön volt, telefonon érdeklődött felőlem, és hazaérkezése után lakása előtt mindig a Groote Schuur-ba hajtattott.

Egy este a szokott sterilizált öltözékben, műanyag dobozzal a hóna alatt jelent meg. Régi szívem volt benne. A professzor leült mellém az ágy szélére, és hideg szakmaisággal megmutatta, hogy a szívizom kilencven százaléka

már csak használhatatlan rostos szövet volt. Csoda, hogy kibírtam a műtétig.

— Tudja-e — kérdezte Barnard —, hogy maga az első ember, aki saját holt szívét nézheti?

Csodálatos a világ

Még egy fényűzően berendezett szobában is egyhangúvá válhat az élet. Hetek, majd hónapok múltán mindinkább égett bennem a vágy, hogy ismét ott legyek napsütötte lakásomban, kitekintsek az ablakon, kedvelt karosszékemben üljek, kezem ügyében egy pohár sörrel.

Megjegyeztem, hogy már rengeteg pénzbe kerültem a kórháznak, és jó volna, ha minél előbb megszabadulnának tőlem. Az orvosok és ápolónők türelmem sem meghallgattak. Eléggé feljavultam már ahhoz, hogy hazamehessek, de azt akarták, hogy az akkor külföldön tartózkodó Barnard professzor is jelen legyen távozásomnál. Nem foszthattam meg ettől. Hazatérése után a repülőtérről egyenesen a Groote Schuur-ba jött, átnézte az orvosi jelentéseket, és beleegyezett. Március 16-ra, szombatra tűzték ki a távozásom.

Eileen idejekorán érkezett. Annyira izgatott volt, hogy megfedkezett néhány holmi összecsomagolásáról. Amikor behívták a szobámba, hogy segítsen felöltözni, az örömtől tátott szájjal nézett rám.

Barnard professzor és a fényképészek szintén ott voltak a találkán. Nem volt rajtuk sem maszk, sem köpeny. Csupán az ápolónők tartottak ki sterilizált öltözetük mellett.

— Miért nem veszik le a maszkot? — tréfált a sebész. — Dr. Blaiberg mikrobákkal telített világba tér vissza.

A maszkok lehullottak, és megláttam ezeket a nőket, akiknek eddig csak a szemét láttam. Még szebbek voltak, mint gondoltam. Még egy pillantás a szobára, és elkerülhetetlenül nosztalgia fogott el. Itt mindenki olyan odaadással, olyan jószággal és önmegtagadással kezelt. Orvosok és ápolónők iránt akkora adósságot

gyűlt össze, melyet soha le nem törleszthetek.

Azután akár egy rokkantat, kerekés karosszékbe ültettek, a fényes folyosón a felvonóig toltak, és a bejáráshoz vittek. Előzetesen figyelmeztettek, hogy a lapok és tv-társaságok küldöttei várnak rám több száz főnyi ismerőssel-ismeretlennel egyetemben, akik eljöttek, hogy rokonszenvüket nyilvánítsák irántam. Szóba sem jöhetett, hogy a világ úgy lássa: Barnard professzor páciense toloszéken hagyja el a kórházat! Adott pillanatban felemelkedtem és határozott léptekkel léptem ki a kapun. Új erőt éreztem ereimben áradni, amikor átléptem a küszöböt, és első lépéseimet megtettem az annyira nélkülözött külvilágban.

A tömegben csak mosolyt és integetést láttam. „Valamennyien barátaim“, gondoltam. Emlékszem egy fiatal újságíróra, aki széles mosollyal kérdezte: „Mít érez, hogy ismét fertőzött levegőt szív?“

— Fertőzött? — jegyeztem meg. — Inkább mondja azt, hogy ez a paradicsom!

Hatalmas kocsi várt rám. Motorkerékpárosok vágtak neki utat. Az emberek ezt kiabálták: „Jó szerencsét!“, „Jó egészséget!“ Felemeltem szemem, és láttam, hogy a kórház ablakaiban orvosok, ápolónők tucatjai integetnek.

Jólismert utcákon haladtunk. Olyan színek, olyan illatok, melyektől — azt hittem — örökre meg vagyok fosztva. Mintha a házakat frissen festették, a kerteket pedig éppen most öntözték volna.

Itt vagyunk Highburyben. Végre abban a környezetben, melyet Eileen és én hoztunk össze annyi év alatt: néhány kedvelt festmény, könyvek, számunkra becses tárgyak, melyek nélkül nem lakás a lakás. S aztán az ebéd, valóban a legfinomabb életemben. Majd elnyúlni az ágyon, saját ágyamon. Jóleső fáradtság lepett el.

— Tudod, Eileen, mégiscsak nagy dolog az élet!

Két perccel később már aludtam.

Állattenyésztés korszerűen

Egy agrármérnök tapasztalataiból

Az állati eredetű termékek iránt egyre növekvő keresletnek úgy lehet eleget tenni, ha a haszonállatok létszámemelésével párhuzamosan az árutermelést is fokozzuk. A számszerű növelés az irányított reprodukció útján könnyebben megoldható, de az árutermelés már nehéz feladatok elé állítja az állattenyésztőket, mert különleges intézkedéseket kell foganatosítani az állomány hozamának mennyiségi növekedésére és minőségi javítására. Nagyon időszerű tehát a kérdés: *hogyan növeljük számottevően a közös és háztáji gazdaságok hozamát?*

Egyesek véleménye szerint sok helyen meg kellene változtatni a fajtákat, mert ezzel sokat javíthatnánk a hozamok minőségén is. Esetenként valóban szükség van erre, de ugyanakkor a takarmányozási feltételeken is javítani kell, mert másképp többet ártunk, mint amennyit használunk. Példa erre egyes mtsz-ekben a Landrace sertés tenyésztésének kudarca. Úgy vélem, a fajtacserével való érvelés inkább csak indok a nem kielégítő termelés igazolására. Itt említem meg, hogy nálunk Tordaharaszton 1961—1963-ban rosszul álltunk a sertésenyésztéssel. Mindenki a fajtát hibáztatta, de miután a fejadagon s a takarmányozás technikáján változtattunk, ugyanazzal a fajtaival 1965-ben az országos sertéshizlalási versenyen megnyertük az első díjat, és 1966-ban pedig (7,5 hónapos átlagos életkorban 115 kg átlagos vágósúllyal) a harmadik helyezést értük el.

Senki nem vonja kétségbe, hogy a termelés növekedése és az *anyagi érdekelttség* között szoros az összefüggés. A felvásárlási árak határozottan befolyásolják az állati termelést, de a termelőszövetkezetekben a gondozók munkaegységeken alapuló javadalmazásával is számolni kell. Az elért eredményekhez kötött jövedelem serkenti a gondozót a több termelésre, de ennek fő feltétele a *takarmány biztosítása*.

Nem volnánk tárgyilagosak, ha azt állítanók, hogy a termelés azért nem kielégítő, mert egyes felvásárlási árak nem eléggé ösztönzőek. A megfelelően felhizlalt szarvasmarhákat jó áron veszik az állami felvásárlók. A növendék szarvasmarhák hizlalása tehát jövedelmező, s ezért mtsz-tagok is ragaszkodnak a szerződéskötéshez. Az exportra leszállított fiatal növendékekért igen jó árat fizetnek. Ennek ellenkezőjét tapasztaljuk például a hizósertések leszerződésekor, amikor az mtsz még eleget tesz a vállalt kötelezettségeknek, de a tagok vonakodnak ettől, hiszen a szabad piacon jobb értékesítési lehetőségeket találnak. Igaz, hogy az év egyes időszakában a felvásárló vállalatok külön felárat fizetnek az élősertés kilogrammjáért, de az eredmények azt igazolják, hogy mégsem elég ösztönző ez az árrendszer.

Az elmondottak alapján jogosan kérdezhetik, hogy miért nincs elég vagy több növendékhus, ha az árak valóban érdekeltté teszik a tenyésztőket? Sajnos azért, mert *hiányzik a takarmányalap*, különösen a jó minőségű megfelelő összetételű szálás- és abraktakarmány.

Sokan azt állítják, hogy a háztáji állattenyésztés nagyobb méretű felkarolásával sokat lehetne könnyíteni gondjainkon. Tökéletesen igazuk van. Idevágóan az állam, valamint a termelészövetkezetek alapszabálya lehetőségeket biztosít. Érdekes ezeket alaposan megfontolni, hogy ésszerű megoldást találhassunk. Nagy előnyt jelent ugyanis, hogy a személyi tulajdonban lévő állatok részére nem szükséges új szálláshelyeket építeni, mert sok helyen még a régiak is kihasználatlanul állnak. Nem lebecsülendő az sem, hogy a parasztság tudatában annyira gyökeret vert az állattenyésztés, hogy túlnyomó többségük nyugtalan, ha nem tarthat állatot. Igaz ugyan, hogy a nagyüzemi feltételek között szükséges a nagyobb hozamokat és olcsóbb termelést biztosító belterjes állattenyésztés megalapozása és kifejlesztése (ennek van jövője), de ne feledjük, hogy a külterjes háztáji állattenyésztés ma még sokkal gazdaságosabban értékesíti a növénytermesztés melléktermékeit. Példa erre több falu, ahol az mtsz a széna össztermésnek alig 15—30%-át osztja ki tagjainak, s ezek mégis több gyapjút, tejet, húst termelnek. Sokat javulna a helyzet, ha a *tagság takarmányrészesedése* nagyobb arányú volna.

Nem szükséges a tenyésztéstechnika fejlesztésének, a gépesítés kiszélesítésének, a keveréktakarmányok széles körű felhasználásának, a tudományos gazdaság-szervezés szükségességének igazolása. Mindez nem jelent mást, mint azt, hogy a külterjes állattenyésztést felcseréljük az intenzívvel. Sok mtsz-ben a jelen pillanatban mégsem ezeknek a tényezőknek a be nem vezetése fékezi az állati eredetű élelmiszerek nagyobb mennyiségű előállítását. S itt máris elérkeztünk ahhoz a tényezőhöz, amittől elsősorban függ az állattenyésztés sikere, ez pedig nem más, mint a takarmány. Az állati termelés alapja a takarmánybiztosítás. Ha ez az alap megvan, eredményesen építhetjük rá állattenyésztésünket.

Miért olyan nehéz ennek az alapnak az elkészítése? Először is a vetőmaghiány okozta a legnagyobb nehézséget. Ez úgy küszöbölhető ki, ha minden gazdaság vetőmagtermesztő parcellát létesít, s alkalmazza a korszerű agrotechnikai eljárásokat, és a mezőgazdasági gépállomások révén idejében gondoskodik a magcsepléshez szükséges felszerelésekről.

A takarmánynövények magtermesztésének igazi jelentőségét még a szakemberek nagy része sem ismerte fel idejében, mert sokan a meglepetésszerű kihelyezéskor (1962) hiányos gyakorlati szaktudással kerültek az mtsz-ekbe. A jobb vetőmagellátást megnehezítette egyes évek gyenge magtermése és a kereskedelmi kötelezettségek kielégítése is. Jó jel, hogy 1967-től kezdve öröndetes változás állt be e téren.

Gyakran bírálják több termelészövetkezet vezető tanácsát és szakemberét, hogy nem biztosítják a közös állatállomány takarmány szükségletét, sem mennyiségileg, sem minőségileg. A vezető tanácsok pedig a tervel osztó szervekre hárítják a felelősséget, mondván, hogy kötelező módon előírták az ipari, élelmezési és gabonánövények vetésterületét, s ezért kevés föld maradt a takarmánynövények termesztésére. A valóság az, hogy sohasem írták és most sem írják elő, hogy mekkora területen termesszünk évelő takarmánynövényt. Így lehetőség van arra, hogy a következő év szálastakarmány- (lucerna, lóhere, baltacim) szükségletét az évi vetéssel biztosíthassuk. Erre a célra sem kell külön terület, hiszen ezeket a takarmányokat védőnövény alá is lehet vetni. Ha van vetőmag, könnyű a megoldás, de ha

nincs, a tervelosztó szervek sem tehetnek egyebet, mint hogy levonják az összszántóterületből az évelő takarmánnyal bevetett területet, s a különbséget a többi növényre osztják el. Több termelőszövetkezet kihasználta az adott lehetőségeket, és megteremtette a szükséges takarmányalapot mind a közös, mind pedig a személyi tulajdonban levő állatok részére. Meggyőződésem, hogy ha csak 19%-kal növelték volna (az összszántóterületből) az évelő pillangósvirágú takarmánynövények vetésterületét, az állattenyésztésből származó jövedelmet meg lehetett volna kétszerezni a növénytermesztésből származó pénzjövedelem csökkenése nélkül. Ennek igazolására szolgáljon a következő táblázat.

*A pénzjövedelem és a globális termelés dinamikája
a tordaharasztsói mtsz-ben*

	1964	1965	1966	1967	1968
A pénzbevétel alakulása millió lejben					
Növénytermesztés	1,36	1,66	1,71	1,73	2,04
Állattenyésztés	0,91	1,12	1,54	1,75	1,81
Az össztermelés értéke millió lejben					
Növénytermesztés	4,97	6,11	6,60	7,01	6,55
Állattenyésztés	1,24	1,41	1,95	2,50	2,65

Megjegyzem, hogy a termesztett takarmányok területe az 1963-as évhez viszonyítva 18%-ról fokozatosan 33%-ra emelkedett 1968-ig, s párhuzamosan az állattenyésztés pénzjövedelmével a növénytermesztésből származó jövedelem is jelentősen növekedett.

Sokan kifogásolják, hogy az mtsz-ekben termelt szalastakarmányok minősége nem kielégítő. Erre lehetett panasz a múltban, de az utóbbi években olyan ösztönző módszereket vezettek be, amelyek nyomán a termelt takarmányok minősége jó és nagyon jó. Az már más kérdés, hogy az mtsz-ekben kevés a szalastakarmány vetésterülete, s ennek következtében hiányos a takarmányalap.

Milyen tényezőkből indultunk ki Tordaharasztsón, és mi határozta meg, hogy az állattenyésztésre különös hangsúlyt helyezünk? A következőkben egy számításon alapuló meggyőző példát ismertetek; ez jelentősen befolyásolta az állattenyésztéssel kapcsolatos felfogásunkat.

Az állattenyésztési kísérletek eredményei igazolják, hogy napi egy kg-os súlygyarapodásra takarmányozott növendék szarvasmarhák 8,7 hónapos korra 1248 takarmányegység (te.) elfogyasztása után érték el az átlagos 300 kg élőszúlyt. Viszont ugyanennek a súlynak elérésére napi 0,5 kg-os gyarapodással már 17,3 hónap, azaz kétszer annyi idő és 2012 takarmányegység szükséges.¹ E takarmányegységekben benne van a létfenntartó és termelőtakarmányok² összértéke. Ebből kiténik tehát, hogy a kétféle napi súlygyarapodás esetén a takarmányegység-különbség 764

¹ A takarmányegység olyan egyezményes mértékegység, amely magába foglalja valamely takarmány összértékét egy másik takarmány tápértékéhez képest. Például 1 kg zab takarmányértékének egysége 1, a szénáé 0,5, a silókukoricáé 0,25, ami azt jelenti, hogy 1 kg zab egyenértékű 2 kg szénával vagy 4 kg silókukoricával.

² Létfenntartó takarmány az az élelemmennyiség, amely valamely egyed életben tartásához szükséges, anélkül, hogy az fizikai energiát termelne és súlygyarapodás vagy csökkenés állna elő. Termelőtakarmány az a többletben elfogyasztott élelem, amely súlygyarapodást eredményez (hús, zsír), állati terméket (tej, tojás, gyapjú) vagy fizikai energiát (igaerő) termel.

(2012—1248=764), ami nem egyéb, mint a napi félkilogrammos súlygyarapodással (megduplázott hizlalási idő alatt) pluszban elfogyasztott létfenntartó takarmány. Ha 100 növendékre vonatkoztatjuk ezt a 764 te. veszteséget, akkor a különbség 76 400 te. lesz, amivel mind elméletileg, mind gyakorlatilag napi 1 kg-os súlygyarapodásra számítva 61 növendék lehetne felnevelni 40 kg-os születési súlyról 300 kg vágósúlyra (76 400 : 1248=61). Ha mindezt pénzben fejezzük ki, a számítás a következőképpen alakul: 61 átlagosan 300 kg-os növendék összsúlya 18 300 kg, amiért ha 9,50 lej/kg felvásárlási árat fizetnek, akkor 173 850 lejt kapnánk. Tehát ebből az a tanulság, hogy a mostohább körülmények között takarmányozott 100 borjú esetében a létfenntartáson elveszett összeg 173 850 lej. De hol van még egy sor egyéb kiadás, ami még kb. 30%-kal növeli a többletben ráfordított költségeket. Az előzőkből meggyőződhetünk, hogy a hosszabb ideig elhúzódó hizlalás, szemben a bőségesebb takarmányozással, nagyon megdrágítja a hús előállítását.

E gyakorlatban bevált számítások alapján határozottan állítom, hogy azok a gazdaságok, amelyek főleg takarmányhiány miatt gyenge állattenyésztési eredményeket érnek el, akarva-akaratlan egy helyben topogásra ítétek, *mert felemészítik a növénytermesztésből származó jövedelem jelentős hányadát*. Szerintem ez az egyik fő oka annak, hogy nem egy mtsz nehézségekkel küzd, mert akár tetszik, akár nem, az állattenyésztés a növénytermesztés parazitájává vált.

Igaz, hogy a bőséges takarmányalap biztosítása nem könnyű dolog, de lehet rendezkedni rá. E nagy horderejű kérdés megoldását mi Tordaharaszton a lucerna, lóhere és a baltacím termesztésére (kevés a természetes rét) s a leromlott legelők radikális feljavítására alapozzuk.

A pillangósvirágú szalastakarmány-szükségletet, a hagyományos tervezéstől eltérően, nemcsak a folyó évre, hanem a következőre is mindig kiszámítjuk, és a szükséges területet védőnövény alá lucernával, lóherével és baltacímvel bevetjük. Ez több irányban segített rajtunk: a) fehérjében gazdag jó minőségű bőséges szalastakarmányt biztosítottunk mind a közös, mind pedig a háztáji gazdaságok állatainak; b) nagyrészt e kitűnő előveteményeknek köszönhető az is, hogy búza-termésünk hektárhozama az 1961. évi 1570 kg-ról fokozatosan 2581 kg-ra emelkedett (1967-ben); c) a nagyobb mennyiségben termelt vetőmag egyik pénzforrásunk; d) megkönnyítette a munkaerő ésszerűbb felhasználását, és így a felszabadult munkaerőt az intenzív szőlő- és gyümölcsstermesztésben eredményesebben foglalkoztathatjuk.

Joggal vélem, hogy fejlődésünk mai feltételei között a termelőszövetkezetek jó részében először is a pillangósvirágú szalastakarmányok nagybani termesztésével lehet gazdaságosabb és eredményes állati termelést megvalósítani (kivételt alkotnak a nagykiterjedésű kaszálókkal rendelkező gazdaságok). Egyelőre minden más okoskodás csak mint ideiglenes megoldás játszhat szerepet, de nem biztosítéka az állati termelés fokozásának. Jelenleg a gazdálkodást a gyakorlati lehetőségek szemszögéből kell vizsgálnunk és a realitásokra kell építenünk.

Sokat könnyített gondjainkon annak a 250 ha-os legelő területnek a műterése, amely a gyökeres feljavítás előtt alig termelt 2—3000 kg/ha zöldtömeget. De ma már 14—20 000 kg/ha rajta a hozam. A legelők feljavítására sem adnak tervszámokat, de egy gazdaságot sem akadályoz senki abban, hogy e téren is javítson helyzetén. Nem vehető figyelembe azok érvelése, akik a legelők feljavításának akadályait a fűmagvak hiányára vagy pénzügyi nehézségekre próbálják hárítani. Ezért nem hallgatható el, hogy hazánkban a *takarmánybiztosítás legelhenyagoltabb ága a legelőgazdálkodás*. Gyakran hangoztatjuk, hogy a legelők fűve a legolcsóbb nyári takarmány, de elfelejtjük hozzátenni: csak akkor, ha nagy mennyiségű zöldtömeget

ad. A 3—5000 kg/ha füvet termő legelő már nagyon drága, mert ugyanakkor az előregedett, kiritkult vegetációjú terület potenciális termőképessége a feljavítás után három-négyszeres hozamot is ad. Nyilvánvaló tehát, hogyha az mtsz-ek szakembereit és egynéhány tagot a legelők gyökeres feljavításában anyagilag érdekeltébbé tesszük, rövid idő alatt számottevő változás állna be ezen a téren is anélkül, hogy az államot vagy a gazdaságot jelentősebb pénzkidadásba sodornók.

Nálunk Tordaharaszton a 250 hektár leromlott legelő feljavítása hivatalos számítások szerint 500 000 lejbe került volna, de minthogy mi termeltük meg a magot, a ráfordítások összértéke 75 000 lejre csökkent. A saját vetőmagtermesztés lényeges megtakarítást jelentett. A vetőmag beszerzési ára ugyanis 30—40 lej kg-ként, s egy hektár területre legalább 35—40 kg szükséges.

Az említett intézkedések eredményeként Tordaharaszti szarvasmarha-állománya 20%-kal haladja meg az 1938. évi létszámot. A közös állomány létszám-emelése párhuzamosan haladt a tagság személyes tulajdonában levő állatok szaporodásával. De mindezekhez még tegyük hozzá, hogy a háború előtt a szarvasmarha-állomány 70%-át igaerőként is igénybe vették, jelenleg azonban már csupán 2%-át használják ilyen célra, a többi húst és tejet termel.

Nem szorul igazolásra az abraktakarmányok jelentősége, hiszen ezek alkotják a sertések és baromfiak alaptakarmányát, de sajnos, sok helyen ez is deficités. Itt már nem lehet arra hivatkozni, hogy kevés területet biztosítottak például kukorica-termesztésre, és mégis hiányt mutat a takarmánymérleg, mert az mtsz-tagok nem eléggé érdekeltek e kultúrnövény termesztésében, s ezért alacsony a termésátlag.

A növénytermesztés melléktermékei (kukoricaszár, szalma, pelyva) fontos helyet foglalnak el a takarmányalap kiegészítésében, de nem lehet ezekre alapozni az állattenyésztést. Ahol a hangsúlyt ezekre helyezik vagy ezekre szorítkoznak, gyengék az eredmények. Ideje volna száműzni felfogásunkból azt a tervezett beletnyugvást, hogy a gazdaságok csak az állatok eltartására biztosítsák a takarmányt. Hol van még az állati termeléshez szükséges *plusz takarmány*, hiszen ettől függ a tenyésztők jövedelme s a lakosság ellátása állati eredetű élelmiszerekkel.

Már említettem, hogy a háztáji gazdaságok jóval gazdaságosabban értékesítik a növénytermesztés melléktermékeit, mint a közös gazdaságok. Ez nyilvánvaló is, mert e kis gazdaságok már régen berendezkedtek e takarmányok előkészítésére (szecsakázás, erjesztés) és így jobb határfokkal értékesítik őket. A nagy tenyészetekben is ugyanezt kellene tenni — de nagyban. Az a benyomásunk, hogy ezzel a kérdéssel sem sokat törődnek sem azok, kik hivatottak rá, sem azok, kiknek anyagi érdekük is ezt kíváná.

E cikkben felvetett problémák érdemi vitára is adhatnak alkalmat, mert nem egyforma felfogással ítéljük meg a dolgokat, de meg kell értenünk, hogy csak a jelen feltételeiből és lehetőségeiből kell kiindulni, mert egyelőre nem lehet ultramodern alapokra helyezni a termelészövetkezetek állattenyésztését. A tények azt igazolják, hogy a vázolt megoldással sok gazdaságnak sikerült talpra állítania állattenyésztését.

Balázs Béla

Egy irodalmi díj kapcsán

„A nagyszalontai Csonkatorony a mi pénzverdénk, ahonnét való az Arany- valutánk“ — ezzel a szójátékba rejtett regionális büszkeséggel szögezi le a romániai magyar irodalmi közvélemény álláspontját Molter Károly abban az Arany-vitában, melyet Móricz és Kosztolányi vívott 1932-ben. Nem, a marosvásárhelyi tanár nem ítéli el Móricz kemény Arany-bírálatát, különben is nagyon szereti Móriczot, és az ósdi Arany-tirádák után „vitézi tettek“ érzi támadását, éppen csak a nemzetiségi élet törvényeként mondja ki, hogy „a népnek, az öntudatos munkásnak is, de sőt az osztályöntudatos szellemi munkásnak is kell ez a költő, mert más is ő, mint csupán szabadságra nevelője népének. Anyatej Arany, magyar Kalevala, naiv eposz, mely nem naiv és nem eposz, dajkadal-féle...“ Az Erdélyi Helikon irodalmi publicistája és kritikusja itt ösztönösen ugyanazt a konkrét felelősséget fejezi ki, melynek egykorú tudatos hirdetője a szocializmus eszméjét adott nemzeti-ségi valóság-keretben vállaló Korunk.

Az azonos elkötelezettségben rejlik a népfrontosság, az antifasizmus, a közös humánus gyökere, mindaz, amit ma ásunk ki múltunkból egyre nagyobb hévvel és örömmel Azon az ülésen, ahol egy bírálóbizottság az Igaz Szó 1968-as kritikái és irodalomtörténeti díját az idős Molter Károlynak ítélte, a múltbeli érdemek eltérbe helyezésénél azzal érveltek a javaslattevők, hogy miután közvéleményünk ma párhuzamosan értékeli Gaál Gábor és Kós Károly annak idején egy kérdésben szembenálló irodalmi irányzatainak művészi remekait, s Nagy István vagy Salamon Ernő mellett bevett már és megszeretett újra Kuncz Aladár vagy Dsida Jenő, fel kell tudni újítanunk a Korunk kritikái és irodalomtörténeti vonulatán túl a helikonista irodalompolitika máig értékes kritikai-történeti megnyilatkozásait is. Nos, az a kötet, melyet Irodalmi Könyvkiadónk a múlt esztendőben Molter Károly régi írásaiból kihozott, 1918-tól 1944-ig huszonhat esztendőtfogó válogatásával igazolja szellemi haladásunk múltbeli hasznos pluralizmusát.

Aki a Szellemi beháború összegyűjtött cikkei végiglapozza, elsősorban azon csodálkozhat, hogy a valóságban milyen is volt az a Molter Károly, akit egy balos kritika valamikor „vidéki Marxmórdernek marasztalt el. Az 1918-as és 1919-es forradalmi idők szele csap meg: cikkről cikkekre követhetjük a fiatal irodalomszakos tanár kiállítását a polgári radikalizmus, a béke, a munkás-ság történelmi szerepe, végül a szocializmus mellett, s nem véletlenül követi a középosztály elszegényedésének leleplezését a május elsejei harc és tiltakozás. Még a tanári pálya — felekezeti iskolában — sem akadályozza meg Aradi Viktor A Jövő Társadalma című marxista lapjának üdvözlését 1925-ben, vagy „a rajongó és osztályöntudattal méltán bíró munkás“ kulturális szomjának szembesítését a korrumpált polgárság cinizmusával. Ez 1932-re

már annak dicséretét jelenti, hogy „Páncél és pizsama után a kopott gúnya költészete következik“.

Szándékosan emeltem ki Molter Károly polgári radikalizmusának útját a szocialista emberségig, mert ez a társadalmi alaphang magyarázza meg esztétikájának humánnumát és a felszabadulás óta betöltött szerepének etikáját. Ha a szociológiai vulgarizálások idején megfeledeztünk a régi Molter Károlyról és népi-munkásbarát áramlatáról a helikonista humánumon belül, akkor ne tetézzük hibánkat azzal, hogy ez a háttér ma már talán nem eléggé divatos... Inkább örvendjünk, hogy közös a gyökér, még ha ebből más körülmények közt az értékelések más variánsa született is, mint Gaál Gábor „tisztá osztályvonal“-án. Irodalmi múltunk tanulmányozóinak érdemes lesz bepillantaniok mindabba, amit Molter Károly a maga eszmei posztján Áprily Lajos, Tompa László, Olosz Lajos lírájáról s nemegyszer e líra előzményeiről (így — meglepően — Vajda Jánosnak szerinte Adynál is jelentősebb hatásáról), Dsida Jenő indulásáról, Tamási Áron első drámai sikeréről, Balázs Ferenc „kisemberi eposz“-áról vall, avagy éppenséggel Salamon Ernő haláltáncénekéről, megjegyezve, hogy itt „valami a heinei szikrafényből villan elénk“.

A kitéüntetett a német irodalom szakértője és magyar közvetítője is, és mert ez a szerep Erdélyben sajátosan jelentős és hagyományos, írásaiban nemcsak az első világháborút követő időszak német nagyjait, Thomas Mannt, Ernst Tollert, Iwan Gollt elemzi, vagy az osztrákokat, Franz Werfelt, Arthur Schnitzlert, hanem közvetlen hidat ver a hazai szászság felé is. Ő az, aki Kolozsvárt a Klingsor íróit fogadja. Nem volt ez hálás szerep, mert a szép testvériesülésnek hamar megjött a böjtje: Moltert az előtörő német jobboldaliak veszik pergőtűz alá, mert szerintük mostohán bánik a Hitlerrel együtt uralomra jutott német írói csoporttal... Ama sokat emlegetett transzilvanizmus maradó dokumentuma Molter erkölcsi állásfoglalása ebben a „szellemi beháború“-ban a német irodalom könyvmáglyára itélt örök emberi értékei mellett. S mert irodalmár és közügyi publicista nálunk mindig is szorosan egy, e magatartás hajtása az író-Molter egyik legszebb szimbolikus vallomása is: a Baj van Metániában. A medgyesi szondaégés idézi fel itt Hitler uralomra jutásának embertelen rémét, szinte úgy, ahogyan a veszedelmet Metánia R. T. című regényében maga Molter jelezte előre. A hagyományos erdélyi türelem megtagadóinak üzeni az író 1934-ben: „Hitler halandó, de a magyarság (zsidóستul) és a szászság együttes férőhelye“ itt Romániában halhatatlan.

A transzilvanizmusról, mely a „romániaiság“ tudatalakulásának természetes előjátéka, mintegy logikai láncszeme volt, még sokszor lesz szó, hiszen irodalmi lexikonunk szerkesztése közben valójában ötvenéves irodalomtörténetünket írjuk, de az értelmezéshez mindig figyelembe kell majd vennünk Molter Károly vidéki helytállását, ezt a marosvásárhelyi lokálpatriotizmust, mely nemhogy kizárta volna a nagyvilágot, hanem éppen ellenkezőleg: idevonta. Városában — „Erdély e parányi Weimarjában“ — fogadja Molter Bartók Béla „fáklyás lelké“-t; itt sürgeti (1923-ban) a Bolyaiak szobrát; itt élteti Eminescu magyar megszólaltatásával kapcsolatban a „kültúrcsere“ emberségét; itt hálálkodik „a külsőb alatt maradt költői sejtelmek felbukkantója“-nak, Tessitori Nórának; a Magyar Logikátska eredeti példányára tett kézzel innen hivatkozik Erdély európaiságára; a Kemény Zsigmond Társaság ülésén Sényi Lászlóval együtt restelli, hogy Gaál Gábort még nem hívták

meg (1934-ben); s szívvél-lélekkel vesz részt a romániai magyar értelmiség Vásárhelyi Találkozásán.

Ebből az időből való kettőnk ismerkedése is: most kaptam meg (Varró Jánostól) két Molterhez intézett levelem másolatát 1937-ből, s ezek arra emlékeztetnek, hogy országos kezdeményezésünk támaszpontját köszönhattük az ő Köteles Sámuel utcai házában, melynek telkén egykor éppen a tanár-előd Bolyai Farkas laka állott. Ebben a házban várja vendégül 1942-ben Molter „prózánk Petőfijé“-t, Móricz Zsigmondot, aki a Kelet Népe számára tőle kért cikket Erdély lakóinak román—magyar—zsidó—német—örmény keveredéséről, éppen a fajgyűlölő elméletek baljós elharapózása idején.

Erdemes múltú író-tüntetett ki az Igaz Szó, s valójában mi-magunkat díjazta ebben a műben: mert a Szellemi belháború nem kevesebb, mint mindnyájunk derűs-borús, cselekvő-vágyó, emlékező-álmodó lelkiismerete.

Balogh Edgár

Illúzió vagy távlat?

Bizonyára nem ingerel senkit vitára, ha azt mondom: tudományos meg-alapozottságú társadalomszemléletben, marxista szociológiai vizsgálódásban, publicisztikában, de még gyorsabb futamú zszurnalisztikánkban sincs helye önámításnak, hamis illúziók keltésének.

Miért jut eszembe ez éppen most? Talán azért, mert manapság mind gyakrabban esik szó nálunk a személyiség szabad fejlődéséről, arról, hogy az ember egyéniségének gazdag kibontakozása elől a szocializmusban már el-horodtunk minden akadályt. A túlságosan általánosító megállapítások félre-vezetők, mert a lehetőséget, a csupán távlatilag elérhető célt immár való-ságnak tüntetik fel, s abba a csalóka ábrándba ringatnak, hogy már benne vagyunk a sokréti és magasrendű humanizálódás kellős közepében. Folya-matról van ugyanis szó, amelynek távlati céljai az új és a régi harcának feltételei között valósulnak meg. E tekintetben értékesek mindama mozza-natok, amelyek a szocialista demokrácia szélesedése révén elősegítik szellemi-lelki építkezésünket, a személyiség kiteljesedését össznépi viszonylatban.

A problémakör azonban bonyolult. Erdemes eltűnődni rajta.

Eddig még azt sem mértük fel, hogy a közvélemény mit ért voltaképen a személyiség szabad fejlődésén. Ha megkérdeznék, a legtöbb ember valószínűleg sablonos választ adna. Valahogy így: a szocializmusban min-denki tanulhat, képezheti magát. Mérnök lehet, tanár, orvos, vasesztergályos, akadémikus vagy pilóta lökhajtásos repülőgépén.

Ez nem is vitatható. Valóban a felszabadulás után épülő új rendünkben széles tömegek előtt nyílt meg a tudás kapuja. Horizontális és vertikális társadalmi mozgás tömegjelenségeinek lehetünk tanúi. De ennek alapján beszélhetünk-e már a személyiség szabad fejlődéséről? Ennek feltétele csu-pán az egyetemi vagy főiskolai oklevél, a társadalmi munkamegosztásban el-foglalt előnyösebb hely?

Mi is tulajdonképpen az ember személyisége?

Az értelmező szótár így határozza meg: „Eszmények, erkölcsi normák szolgálatában álló és azokat megközelítő, értékes, tudatos egyéniség.“ E meg-állapítást egy nemzetközileg ismert pszichológus tovább mélyíti, amikor leszögezi, hogy a személyiség az ember és a környező világ kölcsönhatásá-

ban alakul ki. Szerinte az ember azért egyéniség, mert sajátos, egyedi, meg nem ismételt tulajdonságai vannak; azért személyiség, mert tudatosan meghatározza viszonyát ahhoz, ami körülveszi. A lényegre azonban a leginkább ezzel az okfejtésével világít rá: „Az ember akkor maximálisan személyiség, ha a semlegesség, a közömbösség, az érdektelenség minimumával és a »pártosság« maximumával viseltetik minden iránt, ami társadalmi jelentéssel bír.“ S mintegy kiegészítésül még hozzáfűzi, hogy a személyiséget a társadalmi környezethez, más emberekhez való viszonyai határozzák meg.

Már ebből is kitétszik: a személyiség fogalma társadalmi kategória, s a személyiség szerveződésében a külső és belső tényezők kölcsönös összefüggésében a főszerepet a társadalmi feltételek játsszák.

Képes-e a szocializmus — fejlődésének mai szakaszában — saját eszményei szintjén tömegméretekben biztosítani az egyéniség sokrétű kibomlását? Sem a szociológia, sem a társadalomlélektan erre a kérdésre még nem adott igenlő választ. Nem is adhatott, mert társadalmunknak még le kell győznie a munkamegosztás személyiséget csorbitó hatásait, tágítania kell a külső lehetőségek megszabta mozgásteret. Márpedig nem kétséges, hogy az egyén csak tevékenységi formáinak sokoldalúságával teremthet mind mélyebb, szorosabb kapcsolatot szűkebb és tágabb értelemben vett társadalmi környezetével.

De ne feledkezzünk meg arról sem, hogy a műveltségen és a társadalmi aktivitáson kívül a jellem a személyiség egyik legközpontibb megnyilvánulása. Morális tartás, áthumanizálódás nélkül a személyiség torz vagy legalábbis alacsony szinten szervezett. Ma még korántsem állíthatjuk, hogy a szocialista etika áthatja társadalmunk minden pórúsát.

Lássunk csak néhány példát.

Vajon szerveződhet-e magasrendű személyiséggé az, aki éveken át ingázik, s a vesződéses utazgatástól elcsigázottan dől esténként az ágyba? S itt nemcsak fizikai dolgozókra gondolok, hanem falura járó szellemi munkásokra is. De ne hivatkozzam csak a kirívó esetekre. Vannak szokványosabbak is. Szeretném, ha valaki felvilágosítana arról, hogyan fejleszti személyiségét az, aki szabad idejének tekintélyes hányadát haszontalanul pazarolja el például végkimerülésig folyó kanasztá-partikkal vagy italozással. Aki soha kezébe nem vesz egy irodalmi vagy szakkönyvet, aki sem mesterségében, sem általánosan nem műveli magát, aki közönyös a társadalom és ember-társai problémáival szemben.

Azt sem tudom elképzelni, miként gyarapodhat emberségben a személyiség kicsinyes, áskálódó, képmutatással, irigységgel, megalkuvással fertőzött légkörben. Vagy ha az rontja az ember társadalmi közérzetét, hogy cselekedetei beleolvadnak a többi egyén cselekedeteinek végtelen láncolatába, s eltűnnek szeme elől a társadalom makrokozmoszában.

Ezt a folyamatot nyomom követni, statisztikailag felmérni, szociológiailag és lélektanilag elemezni tudós munkaközösségek dolga.

Annyi azonban már e röpke jegyzetben is kívánságként elmondható: szocialista rendünk feladata olyan társas formákat, kisközösségeket teremteni, amelyekben az emberek követhetik cselekedeteik útját, következményeit. Ily módon társadalmi tartalommal telíthetik egyéni létüket, s valóban gazdagon kibontakoztathatják személyiségüket. A maguk és embertársaik javára.

Ez azonban kissé már a jövőre is tartozik.

Lázár József

Nyelvöltögetés

Reménytelennek látszik a küzdelem. Hiába a rohamosan fejlődő íráskultúra figyelmeztetése és serkentése, úgy látszik, még mindig túl gyöngéden elnéző a kontármunkával szemben, „hadd éljen szegény X is“, illetve legjobb esetben közönyös: „vállalja ki-ki a saját munkájáért a felelősséget“; hiába a lapok növekvő igényessége, a szerkesztők időnként belefáradnak a folytonos foltozósuszteri munkába, az anyanyelvet írásban hajmeresztő hozzá nem értéssel használó szerzők fésületlen és mosdatlan kéziratainak stilizálásába; hiába a nyelvrontók közé elég gyakran odacserdítő fölháborodás, hiába a türelmes gyom-csipegetés, a gyom újra nő, akik nem tudnak arabusul, nem átallanak mégis arabusul beszélni, miután nem tudnak arabusul.

Magamban megfogadtam, hogy utoljára szóalok föl ebben a kérdésben; most is inkább a saját lelkiismeretem elcsitítására teszem. Ha lemondó borongással is válaszolnom kell valamit a sűrű nyelvöltögetésre (többségük akaratlan, erőtlen, érzéketlen és érzéktelen nyelvi ficam, képtelen kép és stílárís keresztrejtvény). Neveket nem írok ki; a hétfejű sárkány fejének nincs külön nevük — hiába vágjuk le az egyiket (vagy mindet), újra „elharapozik“. Legyen nekik könnyű a következő nyelvi botlás.

„Az örvendetesen megélenkülő vitaszellem torz kinövése ez, mely kezd elharapózni irodalmi berkünkben“ — írja az Utunkban az egyetemi tanárként is működő szépíró-kritikus. (Kiemelés, minden alább előforduló kiemelés tőlem: P. Z.) Valahol itt lehet a baj gyökere: mindnyájunkat egymás kalapja alá vesszük, illetve vesznek egyesek, akik már nem is irodalmi berkekről, hanem egyenesen (még mindig) irodalmi berkünkről beszélnek; valahogy ilyen elképzeléssel: Állami Irodalmi Berek. Miközben irodalmi berkünkből ebben a virágos stílusban veri vissza a szerző az őt ért bírálatot: „Ő — mármint a bírálni merészelő — vagdalkozni akar. Mert élvezi, hogy egyszerre tizenkétfelé szabdal, hogy megbotránkoztat, hogy jönnek a válaszok“. Más szóval: a szelíddé, (ha lehet) mindennél szelídebb jámborítotttnak elképzelt irodalmi berkünkben megbírálni valakit megbotránkoztatás — ám így válaszolni rá, az már nem. „Egyszerre tizenkétfelé szabdal“ — kít? Ja, igen: egyszerre több irányba vág a bíráló; jól teszi, ha egyesek még azután sem tanulnak a figyelmeztetésből, még azután sem tanulnak meg legalább olyan szavakat értelmükön használni, mint a „szabdal“ ige. Engem az ilyesmi jobban megbotránkoztat, mint az, hogy X-nek mi a véleménye Y könyvéről. Aki kikér magánad valamit, legalább akkor emelkedjék a szükséges tisztaságú nyelvi fölháborodás magaslatára, amikor kikér.

De hát ez csak egy példa a sok közül, ami irodalmi berkünk elnaspángoló vesszője után kiált, ha ugyan nem a pellengérral fölváltva alkalmazandó vesszőfutás bevezetéséért. A nagyváradi Fáklya így méltat, illetve marasztal el: „Varga Vilmos magabiztos, hetyke tolvaja ott fenyeget zátonnyal, ahol a megtisztító érzelemnek rést kellene keresnie a hűvös fölényen — így nem eléggé tűnik ki áldozat-volta“. Dehogynem, ne tessék aggódni; egyszerre három áldozata is van ennek a zátonnyal fenyegető hűvös fölénynek: az ilyen értékelés előtt nyilván értetlenül álló színész, a semmibevert értelmű olvasó és a nyelv, amely mindenkié, tehát egyesek szerint nyeglén és felelőtlenül, Csáky szalmájaként kezelhető, úgysem von senki felelősségre bennünket, ha már egyszer mi magunk eltekintünk ettől. Hiszen a Szatmári Hírlap

egyenesen címbe írja: „A tettes ismeretlen.“ Majd így folytatja: „Nem minden esetben! A törvénytörési bejegyzések szerint az ismeretlen tettesek száma azonban sokkal nagyobb, mint az ismerősöké.“ Azaz: ismerőseink között kevesebb a bűnöző, ami engem kimondottan megnyugtat; így képzelem, el is várom tőlük, az alábbi tettesek azonban igen-igen ismerősek, egyedül a számuk ismeretlen.

Van, aki (egyelőre) csak egy árva névelőt csen el — kisstilú tolvaj — egy mondatból, de máris ez sül ki belőle: X „szivessége révén a most először közölt visszaemlékezését kevéssel halála előtt írta“, mármint Y. Kinek a révén írta a szivessége folytán, amit kevéssel a halála előtt közöltek? De ne tréfáljunk; ha a kolozsvári Igazság szerkesztője ebben a kis semmi jegyzetben a megfelelő helyre teszi az elsinkóftalt névelőt, most nem ezen a példán kellene fürkészni, hol kezdődik a nyelv-erkölcsi botlás, ami végül a nyelvgyilkolásiig zülleszt egyeseket. „S körkörös emelvényen — cseveg a csík-szeredai Hargitában egy fiatal költő — a lányok kettős füzére, amely mint két malomkő, ellentétes irányban forog“. Ha már malomkő: a két malomkő közül az egyik mindig áll, csak a másik forog vele nem ellentétes irányban; de hát a lányok, a táncoló lányok füzére ilyen, ugyebár, mivel hasonlatában könnyedén és újszerűen malomkőhöz hasonlítja a cikkíró.

Ugyanabban a lapban ugyanattól a szerzőtől azt is megtudhatjuk, hogyan kell valamit magyarul kifejezni. „Jellemző különben, hogy ilyenkor az átlagnézőben nem alakul ki egységes kép (egy filmrecenzió a szóban forgó írás), magyarul, csak a részletekre, a roppant töredékes cselekményre exponál“ (ha már magyarul, talán: koncentrálni). Meglehet, üde székelly tájszólásban írták ezt a mondatot, azért nem értem. Am nem marad el tőle a temesvári Szabad Szó sem: „Valóságos népi költeménnyé fonódik itt össze a bánáti asszonyok kiapadhatatlan fantáziájának, alkotó készségének, szépérzékének, kezűgyességének gyümölcse.“ Anyám, én nem ilyen lovat akartam, nem így képzelem a stílus-demokratizmust, hogy az mint valaminek a gyümölcse valóságos népi költeménnyé fonódjék (ráadásul) össze. „A tömegjelleg ugyanis mintha sarokba szorította volna a minőséget, az igényt“ — vallja be valaki hiányos nyelvtudása következtében a Szatmári Hírlap hasábjain. Holott talán mindössze annyit akart mondani, hogy ez meg az a háttérbe szorította a műtudoménnt. De mégsem ez lett belőle, mert ugyanazon szerző szerint „a borválasztói agitációs művész-brigád tagjai háromszor is belebotlottak a szövegbe“. Így lesz ez mindaddig, amíg az újságolvasás naponta ilyen megfogalmazásokba botlik; mert „tető s gerenda összefüggnek“.

„Ismét nem tanultad meg a szót“ — mondja, már-már beismerő vallo-másként, egy költő az Új Élet hasábjain. Nota bene: Adyra emlékezik, aki magyarul még csak tudott valamennyire. „Mostanság úgy vagyok vele: állok, keresem a gondolatot, persze, nem találom, vagy ha meg is lelem, olyanná válik, mint a csík, kisiklik a kezem közül, s csak bámulok utána, s a torkomat elszorító vágy markolását érzem: ismét nem tanultad meg a szót.“ Hát ez bizony nagy baj; már ideje lenne megtanulni. Akkor bizonyára nem kellett volna az olvasók ezreinek azt is megtudnia, hogy „az utána (az Ady után) való magyar költészet mind az ő (az Ady) húsát eszi“. „Így adta át a stafétabotot.“ (Nagyon halkán kérдем ezek után: kinek?) „Nem, nem csinállok istent belőle, amiért imádom, hiszen valójában csak félisten volt (ne örvendj, halandó, még nincs vége), de ilyen minőségében igazi és annyira ható, hogy bűneit, hibáit már nem is látom, mert fájdalma és embersége-

mindent eltakar, még félistenségét is. Mezítelen, miként a lélek, mikor partra dobják.“ (Ó, hiányos nyelvi köntös!) És még mindig nincs vége. „Elképesztően nehéz volna ezt — sírás nélkül — így tovább folytatni“ — mondja cikke elején a szerző. Bizony mondom, cikkem végén én, elképesztően nehéz ezt — sírás nélkül — így folytatni.

Ennek okáért nem folytatom, csak csendesen siratom a papírt, amely annyi mindent: mindent elvisel.

Panek Zoltán

Kiment a ház az ablakon

Részletet, minél több részletet!
Csak a részletekben van igazság!

STENDHAL

Hogy több jól megépített és tisztaszándékú novellát olvas manapság az ember, mint évekkal ezelőtt, ez biztos. Az ösztön vak tapogatózásainak a helyén a műveltség pontos arányérzéke méri föl a teret, a spekulatív szemléletet, amely a kismebert vagy legalábbis az átlagembert ostobán tévelygőnek mutatta a csinált igazságok fényében, s amely a novellának mint következetes és drámai műfajnak a széthullását okozta, lassan az egyetemesebb humánnum szorítja vissza.

Megsokasodott az izlésesen, hangulatosan, sejtelmesen, sőt indulatosan felmondott történet, a hagyomány korlátai valósággal recsegnak a ravasz formai próbák rángatásától. Meglepő paradoxonok villannak fel itt is, ott is, szívet melegítő igazságok tündökölnek kétarasznyi karcolatokban, s mély gondolat komorlik még egy-egy mondat alján is. S bár mindez így van, az eredmény, a próza rövidebb műfajaiban, a tehetségek erejéhez és képességéhez viszonyítva nem jelentős.

De vágjunk is mindjárt a dolgok közepébe.

A napokban egy éltebb, parasztszármazású író ideadta nekem kézzel elbeszéléskötetének kéziratát, amely egy tucat régebbi, s majdnem ugyanannyi új történetet foglal magába. Mondanom se kell, hogy engem is megkísértett a gyanakvás ördöge, s már olvasás előtt, látatlanul fogalmazni kezdtem az érveket: hát igen, igen, mindez szép... sőt kedves... de ez a hang ma már nem megy... A szokvány-realizmusnak ez a kitaposott, széles útja már a tekintetet is fárasztja, nemhogy a lábat... Meg aztán az egydimenziós idő... a síkban vonszolódó cselekmény sem éppen korszerű... Az egészret valahogy másként... zaklatottabban, szaggatottabban kéne előadni...

Így rakosgattam egymás mellé a szavakat, de ahelyett, hogy a kötet meggyőzőt volna képzelt igazamról, mi történt? Már az első néhány elbeszélés fölizgatott, s megszegyenülten félre kellett löknöm minden előítéletet. De nem is jól mondom, hogy a szépen, szabályosan, tartós pillérekkel megépített történetek lázba hoztak. Inkább azt éreztem, hogy hovatovább valami kellemes nyugalom tölt el, hogy a tömör és mélyről fénylő bútorok:

szemlélése, a mozdulatok pontossága, a lélekrajz logikája és ráérős higgadt-sága jótéten feledtetni velem a kapkodó világ külső zajait.

S ekkor szégyenemben és zavaromban töprengeni kezdtem: ez az ember, ez a típus, ez a korosztály tud valamit, amit mi nem mindig tudunk. S a párhuzam kedvéért mindjárt meg is kíséreltem felidézni mások néhány novelláját, amely egyszeri olvasás után megkapaszkodott az emlékezetemben, vagyis az utóbbi évek valamennyi kimagasló teljesítményét. Nos, őszintén bevallom, hamar elakadtam a számolásban. Dehát az ördög vigye el, mégse lehet, hogy öt-hat elbeszélésnél több ne jusson eszembe: a közérzetem emlékezete eddig sokkal többet sejtetett velem. Valami nem stímmel!

S megint tovább gondolkoztam.

Bizonyára az a baj, tűnődtem el, hogy nem tudom elővarázsolni azokat a részleteket, amelyekbe belefogózhatók: nem látom azt a fogast, amelyre ráakaszthattam volna a kalapomat, mikor a novella ajtóján beléptem: nem látok egy szekrényt, egy komódot, amelyen örömtelien és szórakozottan elbabrált volna a tekintetem; nem emlékszem a személyek arcára, de még a nevére sem, mert mindahányat Kovácsnak, Szabónak hívták, s a keresztapák képzelőerejének langyos és szürke keresztvíze egybemosta őket.

Arisztotelész valami olyant mond Poétikájában, hogy amit nem érzékelünk részleteiben, és nem fogadunk el, az egészében sem létezik. S íme, ez minden titkok kulcsa, ez a próza tehertétele és próbája rajtunk, ássunk bár le akármilyen mélyre is a tudat külsőbe alá, legyünk realisták vagy akár abszurdok.

Mert hiábavaló bármilyen eredeti lélektani fejtegetés is, ha nincs a valóságnak valamilyen tartós és emlékezetes alakú cövekéhez kipányvázva, mert a legelvontabb gondolatnak is képszerűen kell megjelennie. S hiába leng át bennünk valamely történet hangulata, ha már ez a hangulat sem eléggé varázslatos és erős egyéni színekből, a tapasztalás vérfestékéből kikevert ahhoz, hogy tartósan zsongjon az idegeinkben. Azt pedig csak a legnagyobbak tudják megeselekedni, hogy az érzelem, az emlékező sóvárgás vagy a látomásföldézés izzó víziójában tárgyat, sejtelmet, gondolatot oly lebegővé oldjanak, ahol már nem követelhetjük meg tőlük a valóság dolgainak kézzelfogható megjelenítését: de egy Rezeda Kázmérnak már a nevében is több sajtáság vibrál, mint másoknál féloldalmi leíró portrékban!

Nem tudom, ki hogy van vele, de számomra a legnagyobb irodalmi élményt az orosz klasszikusok jelentették. S ha most belegondolok, s ennek okát fürkészem, már tudom is, miért: talán itt találkoztam a legtöbb káprázatos vagy ahogy Füst Milán mondaná: igéző részlettel! Gogol egyetlen körmondatban négy földesúr arcát rajzolja élénk maradandóan; a fiatal Bolkonszkij néhány sorban átéli egész életét és halálát attól kezdve, hogy a röppenő gránátot megpillantja; a nedves fűmagok, amelyek egy cséza kerék agyára tapadnak, tökéletesen élém idézik Levin birtokát s azt a folyóparti reggelt; soha nem felejttem el Karenin nagy szétálló füleit sem...

Csehovnak nincs olyan novellája, amely ne éppen a remek részletekből állna össze előttem tökéletes és kerek egészzé: ha egy nő fölzikog a zsúfolt tárgyalóteremben, akkor legalább annyi egyénítést kap, hogy a szerző odatűz a mellére egy akkora brosstűt, mint egy ezüsttányér alja; ha valaki egy mozdulatot tesz, és bánatosan elmosolyodik, utána pedig két-három szót közöl, ezt is úgy cselekszi, hogy sosem lehet elfelejteni. (Például Dimov a Kikapós feleségben.) Gorkij munkanélküli Krisztusa beleköp a tengerbe,

kifordítja üres dohányzacskóját, s megereszt egy olyan aforizmát, hogy ma is beléremeg a szívem, ha visszaidézem azt az egyetlen mondatot.

De persze tudom, hogy nem velük kezdődik minden. Othello például már ilyen igéző metaforában kiállt föl a szaporodó bűn láttán: „Mint székekben (mészárszékben) nyáron a légy, amely kikél s már párzik is!” A Coriolanusban pedig ilyesmiket olvashatunk: „Ki kegyetekre épít, ólomkarokkal úszik, s tölgyeket hasít sással.” Vagy: „Mi dolog ez, ti lázongó gazok, kik férges véleményetek vakarva megrühösítitek magatokat?”

De kanyarodjunk vissza a magunk dolgához. Nem azt akarom mondani, hogy a mi prózáinkból kivesszét a részlet. Ennek az ellenkezőjét is bizonyítani lehetne; de vajon mit nyernénk vele? Kinyilatkozhatnánk önmagunk megnyugtatóására, hogy nincs itt semmi baj, épp elég détail tarkítja elbeszéléseinket. Hát persze, hogy így van, de nem a számonkérő hibája, ha a fák miatt valóban nem láthatja az erdőt. A túl sok és azonos értékű részlet ugyanis, amellet, hogy vetekszik egymással, és elmosza a mondandó fő kontúrjait, mint azokon a festményeken, amelyeket tárlatlátogatás után rögtön elfelejtünk, s tetejébe a hétköznapi valóság illúzióját adja, minden spontaneitás nélkül. Arról nem is beszélve, hogy a művészi képnek bizonyos indulatmenetre van szüksége ahhoz, hogy kiteljesedjék, vagy ahogy szaknyelven mondják: kiélje magát, s mi is átszenvedjük, mielőtt még az újabb élményhez pihentek leszünk; erre azonban semmi mód sincs, ha egyik részlet mindjárt a másik sarkára lép.

S az már igazán nem új állítás, hogy a felelős, nagytehetségű író, akinek elsődleges célja, hogy pontosan megvalósítsa célját, minden időnkben a legkönyörtelenebbül földáldozta az önmagukban nagyon is szép részleteket az egész javára; kést emelt rá, mint Jákob Izsákra, mert bármilyen fájó volt is néha, s bármilyen fájdalmas ez mindennap, tudomásul kell venni: a próza elsősorban építkezés és nem dekoráció! André Breton például, a szürrealizmus kiáltványában a fölös és ismétlődő részleteket azokhoz a családi képeskönyvekhez hasonlítja, amelyeket leplezett unalommal, csupán udvariasságból lapozunk át.

Az eszményi eljárás tehát ez volna: sok részlet helyett csak egyet-egyet, de a legigézőbbet, mert az olvasói képzelet maga szereti kiteljesíteni néhány jel alapján azt, amit eléje adunk. S mostmár hogy milyen legyen ez a kevés, de igéző részlet, arról ismét csak külön kellene értekezni. Egy dolog biztos: még a legmodernebb író sem mondhat le róla, aki azzal védekezik, hogy őt nem a valóság külsődleges dolgai érdeklik, hanem a belső törtézés, s hogy ő a lélek felé halad. A korszerűség jelzője nemcsak hogy nem menti fel őt, de talán meg is nehezíti eljárását; ha jelentőset akar adni, hallatlan erőfeszítésre kényszeríti, mert manapság nagyon kevés eszközzel nagyon sokat kell megsejtetnie. S habár a bútorait ultramodern novellájának a szobájában a falba süllyesztette is, egy pillanatig sem szabad éreznünk, hogy valami hiányzik a lakásból, s hogy szükség esetén nincs hova letennünk a kabátunkat, kalapunkat.

De az, hogy mit emelünk ki, és mit hagyunk homályban, immár az elhallgatások praktikájához tartozik, s kifejtése, mégha szubjektív lesz is, talán megéri, hogy visszatérjünk rá néhány gondolatban.

Bálint Tibor

Saját korunk történetírása nemzetközi mérlegen

A jelenkor nemzetközi életének módszeres elemzését, a világpolitikai események rendszeres vizsgálatát mind olvasóink, mind a *Korunk* szerkesztői elvárják a történészekről. Jogos követelményről, de nem könnyen teljesíthető feladatról van szó. Szellemi életünknek ezt a parcelláját jobban is művelhetnők, ahhoz azonban mindenekelőtt őszintén szembe kell néznünk a megmunkálás sajátos problémáival.

A történettudomány jelenkori szakaszának derűlátó és kiváló munkása, R. Palme Dutt a moszkvai egyetemen — díszdoktorrá avatásakor — tartott előadásában mondotta: „Aki arra vállalkozik, hogy újságcikknél időállóbb igénnyel írjon jelenkori történeti kérdésről, önként tartja fejét a hóhér bárdja alá.“ Gyakran idézik Charles Seignobos a kutatókat óvatosságra intő szavait: „Kérdéseket feltenni hasznos, de veszélyes válaszolni rájuk.“ A Marxista Gondolat Hete keretében tartott előadások és viták egyikét, *A történész és a jelenkor* címűt 1962. évi első számában jelentette meg a *La Pensée*. Ebben a közleményben Jean Bruhat szintén sűrűn hangoztatott vélekedésként említette, hogy a „hivatásos“ történész nem érti meg kora történetét, és így az a napisajtó vadászterülete.

1.

A kételyeket indokoltá tevő nehézségek közül elsőként a történeti szubjektivitást szokták emlegetni. Azt állítva, hogy a megismerő alany, a historikus saját létét és az azt kifejező gondolkodási kategóriákat vetíti rá a történeti-társadalmi valóságra vagy vetíti bele a megismerő tudattól függetlenül létezőbe. Felvetik a kérdést: van-e a történeti-társadalmi folyamatnak ontológiai szerkezete, vannak-e belső mozgástörvényei, és a múlt kutatója képes-e a lényeges összefüggések és szükségszerű megjelenési formák reprodukálására? A történeti megismerést borúlátóan szemlélők a pártosságban, az elkötelezettségben, az érdekek, a kor meghatározó erejében látják a torz, inadekvát tükrözés legfőbb okát. (A részletezéstől felment Nagy György cikke: *A történetírói tárgyilagosságról. Korunk, 1968. 1.*) A jelenkor kutatása kapcsán ez a probléma olyan módon is felvetődik, hogy a történész nem írhatja meg kora valóságos történetét, mert ilyen vagy amolyan érdekkeltséggel benne sodródik, és a higgadt szemlélődés, a hűvös tárgyilagosság, az okos pártatlanság fokára sohasem juthat el.

Óvatosságra intenek más, a köztudatban kevesebbszer szereplő meggondolások is. Ilyen az, hogy a társadalmi jelenségek időtartama változó. Lehet tartós folyamat vagy gyorsan zajló eseménysorozat. A minősítés gondot okoz. Hiszen

nemcsak évszázados múltú társadalmi szerkezeti elemek korunkbeli bomlását vagy éppen pusztulását kell helyesen megítélnünk, hanem új, korunkban keletkezett, végső formát még nem öltő jelenség felett is ítélkeznünk kell. A jövőndő különböző alakulási formáinak árnyalt lehetőségeit kell kibontanunk, életterejükről kell véleményt alkotnunk, meg kell tehát állapítanunk: csupán a múltó idővel gyorsan tovatűnő jellegzetességei korunknak, vagy a további fejlődés tartós alapelemei. Példaként a napjainkat forradalmasítónak nevezett tudomány és technika jelenség-csoportjára utalunk, de említhetnők például a neo-kolonializmus kérdését is.

Az időbeli alakulás trend-vonalának, irányulásának valószínű íve egy életterületen és korrelációja más szektorok fejlődés-görbéivel csak úgy állapítható meg, ha képesek vagyunk a jövő mérlegelésére, a prognózis-alkotásra, nemcsak a „tudományos előrelátás” érdekében, hanem a jelenség mai súlyának felmérése miatt is. A történeztől pedig mindez nemcsak tudást, hanem sajátos — rendkívüli egyéniségre jellemző és nem oly gyakori — képességeket is megkíván.

Marx is utalt rá, hogy a legjelentékenyebb elmék sem látnak olyan dolgokat, amelyek az orruk előtt vannak. Jean Fourastié — az említett párizsi vitán — szintén hivatkozott a jelenkor-kutatásnak erre a figyelemre nem méltatott, de igen komolyan minősíthető vonatkozására. A szakosodó történetíró szellemi, fogalmi készlete régi példákön nevelkedett, gondolkodása pedig elsősorban bizonyos történeti tények meglátására specializálódott. Bizonyosan el kell tennie egy kis időnek, míg egy új, különben szembeötölő jelenségre a historikusok is felfigyelnek. Gyakran nem is a történeztárs, hanem a szociológus, a közgazdász, a tömeglélektan kutatója, a politikus vagy éppen az író, a művész jelzése nyomán.

A valóban tudományos jelenkortörténet akadályaként a módszertan kutatói az eddigiek mellé felsorakoztatják a szerintük legfontosabbat, a teljes dokumentáció lehetőségének hiányát. Hiába sarkallja a megismerés vágya a történezt, ha a nemzetközi kapcsolatok forrásanyagát lakat alatt őrzik. Francia és angol kutatók hivatkoznak arra, hogy az utóbbi évtizedekre vonatkozó diplomáciai, de más politikai természetű iratanyag tanulmányozására sincs lehetőségük. Törvények, hatósági rendelkezések tilalmaiba ütköznek, és a magánintézmények levéltárai szintén sokuk előtt bezárják kapuikat. Az pedig hagyomány — és semmit sem szólhatunk elene —, hogy az archívumok a kiszabott határidőig titkosként őrzik a letétbe helyezett levelezési (magán-, családi vonatkozásokat is tartalmazó) anyagot.

Kormánytanácsi, rendőrségi, biztonsági s más állami szervek jegyzőkönyveit, iratait csak kivételesen, és rendszerint az apologetika kiválasztottjainak bocsátják rendelkezésére, s ha közzé is tesznek bizonyos okokból ilyenszerű forrásokat, a szelekció elve is erőteljesen érvényesül. A naplók és az emlékiratok száma — a történezt szemszögéből megítélve — kevés, a megjelentek forrásértékét pedig csökkentő írók önigazoló, önnövelő szándéka, és nem egy ízben az emlékezet fogyatékos volta. A másodlagos források, az újságok sem teljes értékűek. Bizonyos tudósításokat a hírközlő készen kap, másokat ő alakít, formál át napi politikai követelményeknek engedve. A világpolitikai jelentőségű események, eszmecserék, határozatok, véleményközlések egy része meg sem örökítődik. Századunkban ugyanis nemcsak a magánbeszélgetések, hanem a távbeszélőn közölt titkos jellegű utasítások java része is elvész a kutató számára, hiszen ma a sürgősség és a diszkréció nem mindig a levélformát választja.

2.

Nem hisszük, hogy a jelenkor-történetírás jogosultságát, értelmét nekünk kell e tudósításnak szánt jegyzetekben megvédelmeznünk. Mégis, az ismertebb, a lehetőségeket, s nem a gondokat felsorakoztató érveléshez hadd fűzzük hozzá a követke-

zőket: mindenekelőtt azt, hogy a történelmi szubjektivitást, a pártosságot nem csupán akadályként foghatjuk fel, hanem számolva véle, a *történelmi megismerés belső logikájának következményeként* is. Így jár el például G. M. Ivanov, a valóság tükröződési folyamatának sajátosságait a történettudományban elemezve. A történelem tárgyának és alanyának kapcsolatrendszeréről értekezve tagadja az egybeolvadást, de az egybeesést szintén elismeri.

Az a megállapítás, hogy a haladás érdekeivel való azonosulás, az elkötelezettség elősegíti a történelmi folyamatok mélyebb és átfogóbb megértését, ma már közhelynek számít. Mit sem változtatva azonban azon a realitáson, hogy az ezen az úton járók relatív jogosultságú történelmi összképeket alkottak, amelyekben azonban az abszolút elemei is benne rejlenek, és ezeknek a koronként megismételt szembesítése a múltbeli valósággal segítette magasabb szint eléréséhez a történettudományt. Óvakodás és bizakodás egyaránt jogosult tehát, és nem annyira az elkötelezettség, a szenvedélyes állásfoglalás nyílt vállalása a kételyt ébresztő, hanem a pártatlanság látszatát keltő ál-tárgyilagosság.

Az sem vitatható, hogy nem könnyű feladat a mi korszakunk társadalmi jelenségeinek, folyamatainak időtartamát, jellegét megítélni, lényegüket felderíteni. Erre azonban nem egyetlenegy történész hivatott, és nem is csak a történészek. Soha a történelem folyamán nem figyelte ennyire az ember saját korára és a korát meghatározó történeliségre, soha nem igyekezett a társadalmi tudományok minden szakága valóságfelmérő eszközeinek tökéletesítésére oly mértékben, mint napjainkban.

Nem tagadva, sőt a már másutt megjelent munkák elérhetőségére és tanulmányozási lehetőségére is kiterjesztve a dokumentálódás mai nehézségeit, mégis meg kell említenünk, hogy alapjában hasonló gondokkal régmúlt korok kutatóinak is meg kell küzdeniök.

Az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a nehézségeket felmérő emberi szellem nemcsak a megismerés korlátozott vagy éppen lehetetlen voltát bizonyító elméletek megalkotására képes, hanem új módszerekkel is kísérletezik, új módon is törekszik az igazság megragadására. A *Studii* 1968. 2. számában V. Liveanu számol be arról a londoni tanácskozásról, amelynek a következő volt a tárgya: *Új kutatási módszerek a társadalmi tudományokban és alkalmazási területük a jelenkor-történelmi tanulmányozásában*. Történészek, szociológusok, közgazdászok, pszichológusok, antropológusok, a politikai tudományok kutatói vettek részt az értekezleten. Megvitatták itt a kvantitatív és a régebbi történetkutatási módszerek lehetőségeit, szóba került a nemzetközi politikai tényanyag világméretű integrálásának szükségessége, s általában mindaz, ami a társadalomtudományok, a matematika, a technika a számítógépek fejlődése és együttes alkalmazása folytán közelebb viheti a jelenkor történetét a valóság jobb, teljesebb tükrözéséhez.

3.

Végezetül hadd térjünk vissza néhány szóban — és főleg példázatokban — az elkötelezettség kérdéséhez. Abban az értelemben, ahogy újabban felmerül: hasznos-e vagy káros a történész számára a mindennapok szenvedélyes küzdelmeiből való résztvállalás?

A jelenkor-kutató történész klasszikus ideálját Walter Lippman, a nagytekinélyű amerikai közíró így határozta meg: „A világ valahogy tovább halad majd és még több krízis jön. Talán mégis használ valamit, ha lesznek közöttünk emberek, akik félreálltak, akik nem voltak hajlandók túlzottan aggódni vagy bekapcsolódni a dolgok menetébe, akik a hűvös szemlélődés álláspontján maradtak, és

szemüket a távolabbi múltra és a távolabbi jövőre függesztették. Példájukkal emlékeztetni tudnak bennünket arra, hogy a múltó pillanat pillanat csupán; elvhűségükkel olyan értékeket őrizhetnek meg, melyeket csak elfogulatlan szemlélet tud érzékelni.“

A hivatásos polgári történészek között azonban van olyan is, aki részt vett kora küzdelmeiben, nemcsak megírni akarta a históriát, hanem csinálni is. Arthur Schlesingerre, az Egyesült Államok jelentős történészére, a néhai Kennedy elnök tanácsadójára gondolunk. Ő így vall erről a kérdéstről (*Világtörténet*, 1967. 14—15): „Részt venni a közügyekben, megtapasztalni a csata porát és izzadságát, nyilvánvalóan tágitja a történész fantáziáját. Sokszor csodálkoztam azokon, akik nagy történelmi krízisekről, például az amerikai polgárháborúról próbálván írni, a korszak izzó indulatait értékteleneknek minősítették... A történelem jelenébe való bekapcsolódás nem hagy kétséget a történészen, hogy a tömegmegmozdulások olyan realitásokat jelentenek, melyekkel neki éppúgy, mint a politikusnak számolnia kell... A bekapcsolódás közelebb hozza a történezt a gyakorlati problémák megismeréséhez. Az a megfigyelő, aki egyszer már tanúja lehetett nagy nyomás alatti határozatok létrejöttének, nem fog többé hányaveti módon írni Madison 1812-es, Lincoln 1861-es, Wilson 1917-es vagy Rooseveltt 1941-es vívódásairól... Saját legfrissebb tapasztalataim szerint mi sem tanulságosabb, mint egy ilyen behatolási kísérlet a döntések dinamikájába. Ma már kicsit borsózik a hátam, ha visszagondolok arra, micsoda biztonsággal elemeztem valaha döntéseket Jackson vagy Rooseveltt korából, nyomoztam ki befolyásokat, vezettem le okokat, értékeltem szerepeket, osztottam ki felelősségeket — röviden: takaros rendbe szedtem egy zilált és homályos fejlődési folyamatot.“

A már említett párizsi vitán, a marxizmus—leninizmus gondolatvilágának fényénél természetesen úgy látták a résztvevők, hogy: amilyen mértékben ráébred a mai történész a történelem irányának tudatára, olyan mértékben fog maga is a történelem irányában cselekedni.

Ernest Labrousse felvetve a kérdést, megírhatja-e a történész saját kora történetét, azt a feleletet adta: „Nincs választásunk, ez a történet mindenképpen megíródik, és leggyakrabban a történelem ellen íródik meg. Annál inkább a történelem ellen íródik majd, minél jobban tartózkodnak a történészek az ebben való részvételtől.“ Korunk történelme azon melegében való megírásának szükségességét, a napjaink társadalmi harcaiba való bekapcsolódás előnyeit felmérve afőött sem huny szemet, hogy milyen veszélyeket is rejthet a szenvedély okozta torzítás, és ezért az elkötelezettséggel társuló elfogulatlanságot javasolja, igényelve azonban a történész számára a vélemény szabadság, a nézőpontok tiszteletben tartását.

A történészek arra is nemegyszer utalnak, hogy a jelenkor minél átfogóbb és mélyrehatóbb ismerete — s ez csupán a tapasztalás, a részvétel révén érhető el — a régmúlt megismerésében is jó szolgálatot tehet. Hiszen a fejlődés végső eredményét — a jelenben létező formákat és viszonyokat — látva, ismerve, a kevésbé fejlett formákat is értőbben elemezheti a historikus.

Imreh István

Biafrai jelentés

A szerző, a néhai angol miniszterelnök unokája, február folyamán látogatást tett Nigériában, ahol már több mint húsz hónapja véres háború folyik a központi kormány és a szövetségből kiválni akaró Biafra között. Churchill mindkét szembenálló felet meglátogatta, beszélt a központi hatalmat gyakorló Gowon tábornokkal és Biafra vezetőjével, Ojukwu ezredessel.

Nigéria Szövetségi Köztársaság Afrika legnépesebb országa. Lakossága mintegy 40 millió és három fontosabb népcsoportra (haussza, ibo, joruba), valamint számos kisebb törzsre oszlik. Az országban több mint ötven nyelvet beszélnek, a hivatalos nyelv az angol. A hausszák mohamedánok, az ibók és a jorubák keresztények. A lakosság főként földműveléssel foglalkozik. Gazdag szén-, ón- és tantálibányái vannak; az ibók területén jelentős kőolajforrások találhatók.

Nigéria 1914-ig angol protektorátus volt, és két részre, az északi és a déli körzetre oszlott; 1914-ben e körzeteket egyesítették; észak megmaradt az emírek közvetlen uralma alatt. A negyvenes években Dr. Azekiwe vezetésével erős nemzeti és függetlenségi mozgalom bontakozott ki, amelynek következménye 1956-ban az önkormányzat, majd 1960-ban a három fő népcsoport területét magába foglaló független Nigériai Szövetségi Köztársaság megalakulása.

A népi, vallási, gazdasági különbözőségek állandó robbanásokhoz vezetnek, melyeknek legszomorúbb lapja az ibo népcsoport kegyetlen üldözése, majd 1966-ban híhetetlen méretű mézárása. Ilyen körülmények között, miután az ibo törzsből származó, államcsíny útján hatalomra jutott államfőt, Ironst meggyilkolták, az ibók függetlenségük biztosítására törekedtek. Amikor a tárgyalások kudarcot vallottak, az ibók földje kivált a szövetségből; Biafra néven külön államot alapítottak, húsz hónapra át szinte teljesen magukra hagyva hősi küzdelmet vívtak a szövetségi csapatok ellen. Anglia — érdekeinek megfelelően — a szövetség fenntartása mellett foglalt állást.

Churchill cikksorozata megdönti azokat az érveket, amelyek a konfliktus katonai megoldását sürgették. A biafrai területen nem három és fél, hanem nyolcmillió ember él, nem túloznak az éhínségről keringő hírek sem, és a segélyező szervezetek számára fenntartott léghíd sincs biztosítva a nigériai szoldos repülőek támadásai miatt, és üzemenyagot sem szállítanak a biafraiaknak.

Corneliu Vlad a Lumeában (284. sz.) megjelent — jó dokumentációról tanúskodó — cikkének (Problema nigeriană — origine și evoluție; A nigériai kérdés eredete és alakulása) záró fejezete higgadtan összegezi a világpolitikai jelentőségűvé mérgesedett konfliktus megoldását szorgalmazó álláspontokat: „A nigériai események alakulásának súlyossága a különböző fővárosok, a széles közvélemény mind komolyabb figyelmét összpontosította. A helyzet bonyolultsága az okok, felelőségek, megoldási lehetőségek — hivatalos vagy nem hivatalos — megítélésének igen nagy változatosságát eredményezte. Mégis felismerhető egy bizonyos fókusz a különféle nézeteknek, amely felé a vélemények többsége konvergál: törekvés arra, hogy az emberi életek és anyagi javak pusztulása minél hamarabb megszűnjék; a béke helyreállítása; az 1960 október elsején a szabad és független fejlődés útjára lépett népességek együttélése normális kereteinek visszaállítására; a nigériai ügyekbe való külső beavatkozás kizárása. Több kormány, függetlenül a konfliktus részletkérdéseit illető állásfoglalásától, az utóbbi években többször felajánlotta jó szolgálatát, konkrét javaslatokat tett a két félnek a békélésre, hajlandónak mutatkozott megkísérelni a közvetítés misszióját. A nigériai események megítélésében, a konfliktus különféle vonatkozásaival kapcsolatban kialakult konkrét véleményektől függetlenül egyetértés nyilvánul meg mindenkéltől a békés megoldás szükségességét illetően; erre elsősorban éppen azoknak kell törekedniük, akik a pusztító fegyveres összetűzés áldozatai. Széles körű consensus nyilvánul meg a tekintetben, hogy Nigériának megvannak a lehetőségei arra, hogy mielőbb túljusson történelmének e nehéz szakaszán. Hiszen csakis így teljesülhetnek lakosainak arra irányuló törekvései, hogy olyan

légkörben élhessenek, amely biztosítja haladásukat és fejlődésüket."

A szemelvényeket a The Times 57 499—57 502. számaiban megjelent cikksorozatból úgy válogattuk, hogy egyes részletek, megjegyzések kihagyása ellenére is az összefüggő egész benyomását keltsék (az alcímeket mi adtuk).

B. A.

A nigériai háború az utóbbi évek egyik legszörnyűbb emberi tragédiája. Az érintett lakosság arányát tekintve a biafrai nép szenvedése súlyosabb, mint a vietnami népé háborújának hatévi időszaka alatt.

Angliát, Nigéria Szövetségi Kötársaság létrehozóját, és több mint 500 millió font értékű beruházások tulajdonosát, Nigéria sorsa különösképpen érdekli.

Az angolt, aki először érkezik Biafrába, meglepi az ellenséges fogadtatás, amelyben részesítik. Ez az állami hivatalnokok részéről sokkal szembetűnőbb, mint általában a nép soraiban. S feltűnően zord bizonyos európaiak, hollandok, belgák, skandinávok, németek, franciák részéről, akik a segélyező szervezetekben dolgoznak. Nem áttalanak megvetően és gyűlölettel az emberre kiáltani: „Gyilkosok! Hogyan tehetitek ezt ezzel a néppel?”

Az utas azzal a meggyőződéssel érkezik Lagosból, hogy a polgári lakosság bombázása pusztá biafrai propaganda, az éhínségről és az éhhalálról szóló jelentések merő kitalálások, vagy az egyházak és a Vöröskereszt túlzásai. Mindössze néhány napi biafrai tartózkodás megdönti mind e két alapvetően téves felfogást. Egy rövid séta valamelyik kórház romjai között vagy a mindenfelé holtakkal, haldoklókkal meg súlyos polgári sebesültekkel zsúfolt piacon alaptalanná teszi a kitalálásokat, egy rövid kiruccanás vidékre megdönti a túlzásokra való hivatkozást.

Élelmosztás és betegszállítás

Minden hét keddjén egy háromtonnás Bedford tehergépkocsi Mbutu Ngwaból déli irányba indul. Az élénk, beszédes biafrai sofőr, *Railway* (Vasút) Onwunsi büszke nevére. Élelmiszerral rakta meg teherautóját, és elindult a heti járatra, hogy élelmiszert osszon. Ennek során tizenöt pontot lát el. Minden megállónál két-három emberből, rendszerint fiatalasszonyból álló küldöttség, az útszélén várja az autó érkezését. Az élelmiszer-adag mindenütt azonos: 18 darab szárított tőkehal, egy 50 fontos zsák tésztaeművel és egy plasztikzacskó só.

Az első megállónál megkérdeztem az egyik megbízott asszonyt, hogy ebből a mennyiségből hány személyt kell ellátniuk: „Hétszáznyolcvanhármat egy hétig” — hangzott a válasz.

Talán a kívülálló számára az az önfegyelem és méltóság a legszembetűnőbb, amelyet ezek az emberek balsorsukban tanúsítanak. Az anyának, aki maga is éhez, esetleg végig kell néznie, hogyan hal meg iszonyatos módon szeme előtt az éhségtől gyermeke, de az élelmiszerközpontnál mégsem verekszik a sorban, és nincs szükség fegyveres őrésre, amely megakadályozza, hogy valaki többet vegyen a maga vagy a gyermekei számára, mint amennyi megilleti. Lopás és koldulás ritkán fordul elő.

Eberitől délre a kiszállás feladata nemcsak élelmosztás, hanem az is, hogy összegyűjtsék azokat, akik a falusiak között a legbetegebbek, és elvigyék Liddy atya — nemrég még iskolának használt — összetákoltt kórházába. Amikor *Railway*-nek egy beteg asszonyt és gyermekét mutattam, hirtelen rámszólt: „Akik csak ilyen betegek, azokat nem vihettük magunkkal; erre nincs lehetőségünk. Amint közelebb kerülünk a fronthoz, találunk súlyosabb betegeket is.”

Megálltunk az egyik peremfaluban. Itt több mint egy tucat gyermek *kwashiorkor*-ban (trópusi betegség) szenvedett. Állapotuk nagyon előrehaladott volt. Hasuk

megpuffadt, akkora, mint egy terhes asszonyé, végtagjaik pipaszár vastagságúak és egyesek heréje óriásira nőtt. Deszkavékonyágú, csupa csont és bőr öregember négykézláb mászott a jármű irányába, mivel járni már nem tudott. Beemelték a kocsi belsejébe, a nagyon beteg gyermekekkel és a szoptatós anyákkal együtt.

Az egyedüli fehér emberek, akiket ezen a tájon látni lehetett, katolikus szerzetesek voltak. Amint áthajtottunk a falvakon, kis meztelen gyermekek kiáltása hangzott fel az autó mellett: „Atyám! Atyám!” Egy Elberi melletti faluban alig 12 éves gyermek bukkant elő, és ezt kérdezte: „Atyám, mi lesz az én testemmel?” A gyermek egész testét sebek borították, nyilván az éhség és a mocskok okozta őket. Az anyák a teherautó mögött állva feltartották kisgyermeküket, és könnyögték: „Legyen szíve, vigye el gyermekemet a kórházba!” De az autó már tele volt, és Railway haragosan kergette vissza őket. Az egyik falu piacán megnéztem a nigériai légitámadása okozta mézszárlást. Megálltam *A Növekvő Remény*-hez címzett „szálloda és bár” — e kis útszéli sárkunyhó — előtt, s mivel a víz ihatatlan volt, egy pohár pálmabort kértem.

Miután behozta a pálmabort — amelyért semmi fizetséget nem akart elfogadni —, a középkorú vendéglősnő egy tányér húsételt tett elém. Nem kértem belőle, mert tudtam, hogy a hús ritka eledel, sokan több mint hat hónapja nem kóstolták, és láttam, hogy a helybeliek közül ilyesmit senki sem eszik. Azért adta, mert idegen voltam, és mert vendégüknek tekintettek. Az afrikai vendéglátás hagyománya megköveteli, ha maguknak kevesük van vagy semmijük sincs, a látogatót mégis megvendégléjk.

Biafra, a bőség földje — éhezik

A jelenleg biafrai fennhatóság alatt álló terület a háború előtt is Fekete-Afrika legsűrűbben lakott vidéke volt. Élelmiszer tekintetében általában önellátó volt, bár a pálmaolajat és más termékeket izlandi tőkehalra, a Nigér folyó deltájából szállított friss halra és északról származó szarvasmarhára cserélték ki, hogy az ételmezés változatosabb legyen. Ma az éhínség kísérti ezt az egykor gazdag földet. A Vörös-kereszt, az egyházak és az egykori Gyarmatügyi Hivatal irányítása alatt megtartott 1953., 1962. és 1963. évi népszámlálások a bennszülött lakosság számát négy-millióra becsülik. Ehhez most még ugyanannyit hozzá kell adni, vagyis azokat, akik már a háború előtt északról, nyugatról, a Közép-Nyugati Régióból, továbbá Lagosból és Nukka, Enugu, Onitsha, Aba, Owerri, Port Harcourt és a Niger deltája vidékéről, vagyis a szövetségi csapatok által elfoglalt területekről menekültek az Iboföld szívébe.

Ez összesen 8 millió lakost jelent, amelyből csaknem 1 millió — főként az éhség következtében — elpusztult. Maradt tehát 7 millió. A terület a hagyományos művelési módszerekkel nem képes eltartani ezt a lakosságot, még akkor sem, ha a földműves-munkákhoz sok katonát is igénybe vesznek.

Ha az éhínség úgy határozható meg, mint az élelem elégtelensége következtében beálló fokozatos súlyvesztés, akkor a biafrai nép több mint 90 százaléka éhezik. Az éhínség áldozatainak száma állítólag az egymilliót is eléri, egyesek szerint azonban ennél is nagyobb.

A légi úton szállított ételmezési segély, melyet az egyházak és a Vörös-kereszt biztosítanak, éjszakánként átlag 120 tonnára tehető... Ez a mennyiség elegendő ahhoz, hogy gátat vessen a *kwashiokór* terjedésének, és hogy azt nagy területen teljesen kiküszöbölje. Most azonban fehérje hiányában szénhidrátokra van szükség, de a légi szállítás teljesen képtelen megbirkózni a helyzettel. K. H. Jaggi, a Nemzetközi Vörös-kereszt biafrai segélyezési műveletének svájci megbízottja ki-

jelentette: „El kell érünk, hogy minden éjjel legalább ötezer tonna élelmet szállítsunk.“

Az éhínség okozta halálozás aránya lassan, de állandóan növekszik. A helyzet súlyosbodásához egy másik tényező is hozzájárul. Noha Nigéria megváltoztatta papírpénzét, hogy a biafrai kézen levő összegeket elértékellenítse, a pénzérme változatlan maradt. Mivel a szövetséges erők általában csak a Biafrába vezető műutakat és az azok mentén elterülő városokat tartják hatalmukban, a névlegesen szövetségi ellenőrzés alatt álló területekről nagyméretű csempészség indult meg Biafra irányába.

A beérkező élelmet Biafrában a még mindig érvényben levő nigériai fémpénzzel fizették, ami a nehéz napokban bizonyos könnyítést jelentett. Ma azonban már vagy egyáltalán nincsen, vagy nagyon kevés a nigériai fémpénz Biafrában.

Miért nem győztek még a szövetséges csapatok?

A múlt év szeptemberében, amikor a szövetséges csapatok egymás után elfoglalták Abát, Owerrit és Okigwét, úgy látszott, hogy teljes győzelmük küszöbön áll és hódításaik a szörnyű nigériai polgárháború gyors végét jelzik. A nigériai haderő első hadosztályának déli irányú előnyomulása Enuguból és Adekunle ezredes harmadik tengerész hadosztályának előtörése Port Harcourttól észak felé, valamint a két hadosztály közeledése egymáshoz 15 mérföldnyire azt eredményezhette volna, hogy kettévágják azt, ami még Biafrából megmaradt... Mi az oka annak, hogy a szövetséges csapatok, óriási tüzserégi fölényük ellenére, képtelenek voltak a további előnyomulásra? Benjamin Adekunle alezredes, a nigériai haderő déli részlegének fővezére ezzel magyarázza: „Az angolok nem szállították a szükséges fegyvereket. Egymillió töltényt rendeltem náluk, de csak 300 000-et szállítottak le...“

Noha „a meg nem felelő angol támogatás“ ürügyül szolgálhatna, mégis feltételezhető, hogy a szövetséges csapatok előnyomulását inkább a következő két tényező akadályozta meg: saját szervezetlenségük és az a makacs ellenállás, amelybe ütköztek.

Míg a szövetséges haderők, a maguk óriási tüzserégi fölényével (amit elsősorban az angolok által szállított páncélkocsiknak köszönhetnek) birtokukban tartják és ellenőrizhetik az utakat, valamint néhány várost, a környező vidék nagyterjedésű területei, melyek a biafraiak utánpótlása szempontjából életbevágók, az ő ellenőrzésük alatt maradtak, vagy ha nem, akkor az utóbbi öt hónap alatt csapataikkal visszahódították.

Mindkét fél saját erejének kiépítésén fáradozott. A biafraiak az utóbbi időben, feltehetően Franciaország segítségével és saját fegyvergyártásuk révén megnövelték fegyverállományukat. A nigériai győzelem már nem tűnik annyira küszöbön állónak, ha valaki a biafrai oldalt keresi fel. A múlt nyáron mind katonai, mind a küzdőszellem szempontjából csaknem vereséget szenvedtek, főként azért, mert Aba, Owerrit és Okigwe városokból a menekültek áradata előzönlötte Umuahiát. Ezzel szemben ma óvatos derűlátás uralkodik. Reményeiket az a helyzet tartja ébren, amely az utóbbi hetekben Owerrit térségében kialakult. Ogbugo Kalu ezredes, aki katonai kiképzését a Camberley tisztiiskolában meg Nyugat-Németországban nyerte, és ma az Owerrit szektorban a 14. biafrai hadosztály parancsnoka, ezeket mondta nekem: „Három héten át, február 9-ig, sikerrel elváltuk a szövetséges csapatokat Owerritől, és birtokba vettünk másfél mérföldnyi utat az Owerrit-Port Harcourt vonalon.“

Lagosban a látogató talán hajlandó magáévá tenni azt a felfogást, miszerint a szerencsétlen nigériaiaknak nemcsak a fortélyos ibókkal kell harcolniuk, hanem

de Gaulle tábornok és a Vatikán szentnek egyáltalán nem mondható szövetsége ellen is.

Az az érzés alakult ki, hogy Franciaország fegyvereket szállít Biafrának, és szívtelenül semmibe veszi azt a szenvedést, melyet a háború meghosszabbításával okoz. Abban reménykedik, hogy részeire bontja a lényegében angol inspirációra létrejött Nigériai Szövetségi Köztársaságot, mely felé a franciák iránt ellenszenvet tápláló, azt körülvevő kis államok természetyszerűleg gravitálnak; és abban, hogy azon a területen átveheti az angol érdekszférát. Főként a kőolajvidéket, melyről az a felfogás, hogy az 1970-es években 80 millió tonna jó minőségű kőolajat fog termelni évenként — vagyis annyit, amennyi ma Anglia egy évi fogyasztása. Amellett, hogy fegyvereket szállítanak, a franciák jelentős erkölcsi támogatást nyújtanak a biafraiaknak, akárcsak Anglia és más országok vezető katolikusai.

Biafrai előnyomulás

Az egyik vasárnap alkonyán mintegy negyed mérföldre álltam a szövetségesek kezén levő, ostromlott Owerritől. A város nyugati oldalán fekvő katolikus misszió alig egy mérföldnyire volt előttem, és amint a biafrai csapatok megkísérelték a déli irányú előretörést, a szövetségesek állásaiból a tűzéréség zárótüze fogadta őket.

A biafrai katonák jó részét — sok közülük nem volt több 16—17 évesnél — csak valamivel korábban sorozták be a félhivatalos katonai kényszeregyezségek. Kétheti felületes kiképzés után a frontra küldték őket. A legtöbbnek nem volt sem bakancsa, sem egyenruhája, gyakran még fegyvere sem. Halvány fogalmuk sem volt arról, hogy a földhöz lapulva, könyökükön és térdükön kúszva kell előnyomulniuk. Egyesek fegyverükhöz mindössze öt töltényt kaptak. Mások fegyvertelenül, hátul várták, hogy felkaphassák elesett bajtársuk fegyverét, és így nyomuljanak előre. Erős akna- és tűzéréségi tűzben törtek előre a szövetséges vonalak felé, ahol géppisztolyok golyózápora fogadta őket.

Negyven perc leforgása alatt az owerrri frontnak ezen a kis szakaszán több mint húsz biafrai katonát láttam, amint az elsősegélyponthoz szállította a haldoklókat vagy a sebesülteket. Ezt alig egy mérföldnyi távolságra rendezték be. Az első sebesülteket akna-, a későbbieket többnyire golyótalálat érte. A lehangosabb panasz, amely ajkukat elhagyta, egy halk sóhajtás volt, amelyet akkor hallattak, amikor bajtársaik, akiknek harci fegyverük nem volt, hordágy hiányában hátukon cipelték őket. A következő reggel megtárgyaltam a műveletet Kalu ezredessel. Ő azt állította, hogy a támadás során csapatai mintegy 250 méter területet ragadtak el a szövetséges hadseregtől, és ezzel a déli oldalon, két mérföldnyire a várostól, feljutottak az owerrri—Port Harcourt-i aszfaltos útra. Kétségtelen, a biafraiak vesztesége súlyos volt. Am az emberi erő nem probléma számukra; ami számít, az a felszerelés és a lőszer.

Miért harcolnak a biafraiak?

Mi készítenek arra egy olyan népet, amely nyolcmillió létszámából már egymillió veszteséget elszenvedett, és az éhínség miatt soraiból sokan a sír szélén állanak, melyet városaiban és falvaiban nap mint nap bombáznak, hogy tovább folytassa a küzdelmet azzal az ellenséggel, mely tűzfegyverek tekintetében tisztes fölényrel rendelkezik?

A válasz gyakran ez: „Az Ojukwu-klika“, a ravasz kielégíthetetlen politikai ambíciójú és petróleuméhes emberek csoportja folytatja a háborút népe akarata

ellenére. Persze ez a válasz nem fedi az igazságot. Nép még alig szenvedett annyit vagy került olyan szörnyű körülmények közé, mint amilyenben ma a biafraiak vannak. Mégis e nép nemcsak belenyugszik Ojukwu ezredes vezetésébe, hanem egységesen igényli is.

Tíz napon át, amíg Biafrában tartózkodtam, megpróbáltam kipuhatolni az emberek vélekedését vezérükről. De a katonákkal, falusiakkal vagy egyszerű polgárokkal a pálmabor-kocsmában folytatott magánbeszélgetéseken egyetlen hűtlen vagy bíráló véleményt sem tudtam kicsikarni belőlük.

„Ő a mi megváltónk“ — mondták egyesek. „Ha Ojukwu azt mondaná, »Egységes Nigéria«, másnap felkötnék“ — kapcsolódott be a társalgásba egy másik ember. Ezek a vélemények arról a személyről, aki sok szenvedésen és nélkülözésen át vezette őket, figyelemre méltó kifejezései annak a biafraiak között kialakult általános felfogásnak, hogy más lehetőségük nincsen, csakis a harc.

Megkérdeztem Ojukwu ezredest, ezt az Oxfordban nevelkedett 35 éves biafrai vezetőt, miért akarja mindenáron folytatni a harcot, amikor a nép olyan rettentően szenved. Nagy, szomorú szemmel, halk hangon és méltóságteljesen így válaszolt: „Gondolom, mint angolt, mélyen elszomorította, amit itt látott. Népünk éhez, asszonyainkat és gyermekeinket a bombák pusztítják. De a brit kormány magáévá teszi Nigériának azt a politikáját, melynek célja az ostromtaktika és a katonai győzelem. Nem hiszem, hogy bármilyen háború megoldja a kérdéseket. Ha Anglia és az Egyesült Államok békefelhívással állana elő, maguk mögött találnák egész Afrikát. De addig nincs más választásunk, csak a harc. Soha többé nem engedhetjük meg, hogy függetlenségünk és életünk a lagosi kormánytól függjön. Mindezen már túl vagyunk.“

A népirtás nyilvánvalóan sem Gowon tábornoknak, sem a nigériai kormánynak nem szándéka. A biafrai nép viszont meg van győződve, hogy igenis van ilyen szándék. Állítólag csupán Ojukwu ezredes egyes propagandája, valamint a biafraiak teljes elzárkózása a külső világtól **alakította** ki bennük ezt a téveszmét. Ám nincsen propaganda-gépezet, amely felérne azzal a tapasztalattal, amelyben nekik részük volt.

Alig van olyan család, amelynek ne lett volna vesztesége az 1966-os mézszárlásokban, a frontharcokban, a városok és a piacok bombázásakor vagy az éhínség miatt, amely a legtöbb áldozatot szedte. A polgári lakosság naponként ismétlődő bombázása folyamatosan, visszavonhatatlanul erősítette meg mély meggyőződésüket, hogy tovább kell harcolniok, ha szükséges — az utolsó esepp vérükig.

Különös fatalizmus áradt ezekből az emberekből. Eziudo faluban, ahol január 28-án, amikor lebombázták az elemi iskolát, és ketten meghaltak, egy öregember családja körében ülve ezeket mondta: „Ha az Isten úgy akarja, hogy meghaljunk, ám legyen; de ha ő azt akarja, hogy életben maradjunk, és szabadok legyünk, akkor egyszer még boldogabbak leszünk.“

Fatalizmusuk azonban egyáltalán nem vezetett téletlenségre vagy tehetetlenségre. Távolról sem. A biafraiak mindent mozgósítottak, tanulékonyágukat, szellemi erejüket, találékonyágukat avégett, ami megítélésük szerint fennmaradásukat biztosítja.

Házi készítésű kőolajfinomító

A biafrai hadsereg egyik hadosztályának főhadiszállásán láttam egy háziké-szítményű kőolajfinomító működését. Irányítója, a durhami egyetem végzettje, a 31 éves Nwofili Adibuah mondta: „Az általunk használt eljárás a frakcionált

lepárlás, amelyhez kezdetleges kivitelezésű edényeket használunk. Ezek a mi mini-kőolajfinomítóink.”

A főzőfazekak 50 gallonos benzinhordók, amelyeket vízszintesen mintegy 60 cm magasságban támasztékokon helyeznek el. A nyers kőolajat felülről öntik beléjük, és a hordók alá tüzet gyújtanak. A hordóból cső vezet ki, ez előbb vízszintesen halad, majd lefelé fordul: a végét egy hűtőbe erősítették. A hűtőt alacsony toronyba elhelyezett vizes hordó működteti. Egy salakcső a hordó aljából gödörbe torkollik; a hűtőből a cső — ellenkező irányban, mintegy három méterre a föld alatt — a megtisztított üzemanyagot vödörbe vezeti.

Adibuah a következő felvilágosítást adta: „Először a benzin folyik le, azután a keroszin, végül a diesel-olaj. Hogy emeljük a benzin oktánszámát, ólom-tetraetil adunk hozzá.” Majd, mintegy mentegetőzve hozzátette: „Valóban az egész nagyon kezdetleges.” Ez a három „főzőfazékból” álló olajfinomító naponta 280 gallon benzint, 100 gallon keroszint és 250 gallon diesel-olajat termel. „Csakhamar, még két főzőfazék beiktatásával, kétszeresére növeljük ezeket a mennyiségeket” — tette hozzá Adibuah.

A 14. hadosztály jelszava: „A fegyverek ereje nem győzheti le egy elszánt nép küzdeni akarását.” Ez volt az első katonai egység, amely maga állította elő az üzemanyagot, de azóta több más követte, mind a hadosztályok, mind a dandárok szintjén. Ma már magánszemélyeknek is vannak kőolajfinomítóik a hátsóudvarban. Így biztosítják gépkocsijuk üzemanyagellátását. Ezeknek a kőolajfinomítóknak a szétszórása a katonai központok szerint hozzátartozik a biafrai decentralizációs politikához.

Ilyen módon kőolajfinomítóik nem semmisíthetők meg egyetlen légitámadással.

Ben Nwosu, jeles biafrai atomfizikus, aki Londonban és az Egyesült Államokban tanult, és nemrégén még a bécsi Nemzetközi Atomenergia-ügynökségnél dolgozott, vezeti a biafrai tudományos kutatási és termelési ügysztyát. Ezeket mondotta nekem: „A mi fő kőolajfinomítóink sokkal bonyolultabb annál, amelyet Ön látott. Naponta 25 000 gallon üzemanyagot termel, és most keressük a lehetőséget, hogyan termelhetnők mi magunk a repülőgépekhez szükséges üzemanyagot...”

A biafrai kérdés megoldása

Mintegy hétmillió ember zsúfolódott össze erre az igen-igen kis területre. Minden oldalról körül vannak véve. Hátukat mintegy a falnak támasztva, nincs többé hova menekülniük. A legfegyvermezettebb csapatok sem arathatnának katonai győzelmet a polgári lakosság nagy vesztesége nélkül. Erdemeit nem akarjuk csökkenteni, ha azt állítjuk, hogy a nigériai hadsereg, amelynek létszáma 18 hónap alatt nyolcezerről nyolcvanezerre emelkedett, nem elég fegyvermezett, legalábbis a harc hevében nem az.

Ahogy a szövetséges kormánynak fogalma sem lehet arról, hogy a zsoldos pilóták mit művelnek, vagy legalábbis nem áll módjában ellenőrizni őket, ugyanúgy a tiszteknek is igen nehéz a fronton szigorúan ellenőrizni embereiket. A kormány, bármilyen becsületesekek legyenek is szándékai, erre képtelen. A nigériai tengeri haderő főparancsnoka, Benjamin Adekunle ezredes így kiáltott fel, amikor egy újságíró elismerően nyilatkozott csapatainak fegyelméről: „Fegyelem? Embereim a szigorú fegyelmet nem ismerik. Ma délután kint voltam a Port Harcourt-i repülőtéren, és egyszer csak, amint az egyik teherszállító gépünk leszállt, azt haldom, hogy a léghárító üteg megszólal. Lerohantam a léghárító állásokhoz, és

gallérjánál fogva megragadtam a katonát: »Mi az ördögöt csinálisz?« — kérdeztem tőle. — »Ó, ezredes — felelte —, tudtam, hogy maga a repülőtéren van, és azt gondoltam, azért jöttek, hogy bombát dobjanak önre«. »Harminchat korbácsot rája« — adtam ki a parancsot. Egy félórával később a katona ezekkel a szavakkal tett jelentést: »Köszönöm, ezredes!«

A szövetséges tisztek, akik közül sokat Sandhurstban képeztek ki (például Adekunle ezredest), minden tőlük telhetőt megtesznek, hogy biztosítsák a fegyelmet. A fegyelemszegésért járó büntetést találomra szabják ki ugyan, de gyakran kegyetlen. A szövetséges csapatok fegyelme az utóbbi hónapokban valóban sokat javult. Mégis nehéz fel nem fogni, hogy „a végső előtörés“ az Ibo-terület szívében mással nem járhat, csupán vérfürdővel. Nem hiszem, hogy a szövetséges kormány szándékai között a népirtás szerepelne, és elfogadom Gowon tábornok biztosítékait, miszerint törődik azzal, hogy a civil veszteségek a lehető legkisebbek legyenek. De ha a szövetséges katonái győzelem meg is valósul, ezzel a nigériai kérdések távolról sem oldódnak meg.

A biafraiak elkeseredése határtalan; jámbor óhaj azt gondolni, hogy ez a beállítottságuk máról holnapra megváltozik. Az olyan bizonytalan hatalmi helyzetben levő kormányzat nehézségei, mint amilyen a lagosi, egy olyan nagyszámú, szorosan összeforrott népcsoport ellenőrzése, mint amilyen az ibo (Afrika legműveltebb, legnagyobbavagyóbb és legbüszkébb népcsoportjai közé tartozik), roppant nehéz problémák. Annak feltételezése, hogy az elmúlt húsz hónap eseményei feledésbe merülnek, és a dolgok ott folytatódnak, ahol három évvel ezelőtt félbeszakadtak, nem tűnik reálisnak.

A sok sötét kilátás közül az a legsötétebb, hogy amennyiben a katonai döntés nem következik be — mint ahogy elmaradt az utóbbi öt hónapban is —, az éhínség a biafrai nép körében tömeges méreteket ölthet, hacsak meg nem indítanak valamilyen kormányszinten folyó nemzetközileg támogatott akciót az élelmiszerbehozatal mennyiségének különlegesen nagymérvű gyarapítására. Nigéria jövője szempontjából, a további vérontás, az éhínség és a szörnyű méreteket öltő halálesetek megakadályozása végett legtöbbit ígérő reménység csupán a tűzszünet és a politikai megegyezés lehet.

Megvalósítani egyiket sem könnyű, mégis ez a lehetőség jogosít fel a legtöbb reményre. A nigériaiak még mindig az egyesült Nigéria mellett foglalnak állást. A biafraiak szembehelyezkednek ezzel, és független Biafrát követelnek. Látszólag nincs közös alap e két javaslat összehangolására. De aki ismeri Afrikát vagy a Közép-Keletet, az tudja, hogy a „kért ár“ gyakran különbözik „az utolsó, a legutolsó ártól“.

Mindkét javaslat ellen lehet érveket felhozni. Ami a független Biafrát illeti, az a tény, hogy a biafraiak nem veték birtokba egyötödét sem annak a területnek, amit Biafrának tekintenek, nincs hatalmukban Enugu, Port Harcourt, a kőolaj, továbbá a kijárat a tengerre — nagy súlyt nyom a latban ellenük. Ehhez járul az is, hogy a korábbi keleti területek kisebbségi törzseinek jó része nem akar ibo-uralom alá kerülni. A polgárháború kezdetétől megerősödött egységes Nigéria ellen az az érv szól, hogy — miután a háború folyamán annyit szenvedett —, nehéz Biafrát a szövetséges állam alkotórészének tekinteni.

Winston S. Churchill

Az újkori természettudományos világszemlélet kialakításának erdélyi történetéhez

A művelődéstörténet számára ismeretlen latin nyelvű kolozsvári nyomtatványt, Marcello Squarcialupi erdélyi fejedelmi orvos hidrológiai szakmunkáját szeretnők bemutatni. Az 1585-ben megjelent mű címlapján ez áll:

DE
Fontium & fluuio-
RVM ORIGINE AC FLVXV,
OPINIO MARCELLI SQVAR-
cialupi Plumbi-
nensis.

Peripateticorum, Theologorum & Senecae
sententiae ponderantur.

CLAVDIOPOLI
In officina Gasparis Helti
Anno Domini M. D. LXXXV.

Bibliográfiai leírását egyedül Szabó Károly *Régi Magyar Könyvtárában* találjuk meg. Nem említi Karol Estreicher, aki pedig a *Bibliográfia Polskában* a szerző műveit a szakirodalomban még a legteljesebben sorolta fel. A tudománytörténeti összefoglalások közül a régebbiek, így Samuel Friedrich Bock a szerzőt elsősorban az antitrinitárius-anabaptista mozgalom résztvevői sorában tartotta számon, és természettudományos munkái közül csupán az üstökösről szóló dolgozatát, valamint Simon Simonius lengyel udvari orvossal folytatott vitájának nyomtatott dokumentumait említette. A modern feldolgozások között lényegében Bock megállapításait ismétli Pièrre Costil a Dudith Andrásról írt disszertációjában. Erre hivatkozik az egyébként alapos tudománytörténeti kézikönyvében Lynn Thorndike is, aki Squarcialupit mint az arisztotelészi természetszemlélettel szakító, új utakat kereső Erastus és Dudith András körének asztrológiai kérdésekről rhétori-oratori stílusban értekező tagját mutatja be. A legjobb és legteljesebb modern összefoglalást Tadeusz Prępkowski-nál találjuk, aki újszerű összefüggésben, a lengyel antitrinitárius (ariánus) mozgalom képviselőinek és a modern természettudomány úttörőinek (Kopernikusz, Tycho de Brache) munkásságához kapcsolva tárgyalja Squarcialupi működését, irodalmi tevékenységét. Hidrológiai disszertációját azonban már ő sem ismeri.

Squarcialupi a nevét humanista módon latinosan Marcellus (néha Camillo-marcellus) Squarcialupusnak írta. Gyakran használta a Plumbinensis jelzőt is, arra utalva, hogy a Földközi-tenger mellől, az Elba-szigettel átellenben fekvő toscanai városkából, Piombinóból származott. 1565-ben Milánóban olasz nyelvű könyvet

adott ki a pestisről (*Difesa contra la peste*). Szülőföldjét — mint a XVI. század sok lengyelországi és erdélyi olasz humanistájának (a két Socinus, Stancaro, Blandrata) — neki is szélsőségesen racionalista vallási nézetei miatt kellett elhagynia, valószínűleg 1565 után. Az „eretnekek“-hez való tartozását látszik bizonyítani barátsága Dudith Andrással, az egykori pécsi püspökkel, akit hűségesen követett a reformáció különféle fokozataiban. 1576-ban Sziléziában meglátogatta családja körében is. 1579-ben pedig az 1567—1568-i, sok vitát felkavart üstökössel kapcsolatban Bázelen Dudith neve alatt megjelent gyűjteményes kötetben látott napvilágot egy asztrológiai dolgozata. Később mindkettőjüket Faustus Socinusnak és a lengyelországi antitrinitáriusoknak, az „ariánusok“-nak vagy „lengyel testvérek“-nek (*Fratres Poloni*) szellemi körében találjuk.

Erdélyben az antitrinitárius tanokat — Francesco Stancaro korábbi, kevésbé eredményesnek tekinthető kísérlete után — először 1566-ban ugyancsak Faustus Socinus hatására a fejedelmi udvar orvosa, Blandrata György kezdte terjeszteni. Ezményeinek megnyerte Dávid Ferencet, Kolozsvár reformált lelkészét. Kettőjük hatására néhány év alatt a város polgársága és Erdély vezető emberei, élükön János Zsigmond fejedelemmel, csatlakoztak ehhez az irányzathoz. 1571-ig semmi sem gátolta. Az új fejedelem, Báthori István katolikus volt, és hatalmát Erdélyben lengyel királlyá választása (1575) után, Báthori Kristóf idejében is érvényesítette. Politikai óvatosságból azonban és a belső békeesség fenntartására mindkét országában a törvény tekintélyével vallási toleranciát gyakorolt. 1576-ban hozott rendelkezése aztán megtiltotta mindenféle újabb tanításnak, „innovatio“-nak a bevezetését. Dávid Ferenc 1579-re, miután Jacobus Palaologus és Johannes Sommer hatására fokozatosan eltávolodott Faustus Socinusnak, Blandratának és a lengyel antitrinitáriusoknak az autentikus tanításától, ezzel a tilalommal került szembe, és magára vonta nemcsak a „lengyel testvérek“, de a fejedelmi hatalom bírálatát és megtorlását is.

Squarcialupi minden jel szerint 1580-ban tűnhetett fel Erdélyben, ahol hamarosan megismerhette a vallási és politikai erőviszonyokat, és hallhatott Dávid sorsáról. Tiszte szerint az udvari orvos feladatai mellett elsősorban az öreg és beteges Báthori Kristóf fiának, Zsigmondnak nevelését kellett végeznie. Erre utal 1581. május 6-án kelt levele, amelyben az „apának és fiának“, Báthori Kristófnak és a még apja életében fejedelemmé választott kilenc éves Zsigmondnak jókívánságait fejezte ki. Kristóf halála után, Zsigmond kiskorúsága idején a fejedelmi hatalmat ténylegesen nagybátyja, Báthori István lengyel király és a végrendelet végrehajtásával is megbízott négy, később három tagú kormánytanács gyakorolta. Ezt az elégedetlenséggel és bizalmatlansággal szemlélt kormányzási formát a tanács egyik tagja, Kovacsóczy Farkas három év tapasztalata alapján *De administratione Transylvaniae Dialogus* című, Kolozsvárott 1584-ben kinyomtatott írásában elméletileg is igyekezett igazolni. Az erdélyi politikai életet tükröző könyvecske elején Squarcialupinak Berzeviczy Mártonhoz, Báthori István krakkói kancellárjához szóló ajánlólevelét találjuk.

Squarcialupi első, Erdélyben nyomtatott munkája, a *De coeli ardore hoc anno 1580. X Septembris die in Dacia viso* címében is jelzi, hogy a szerző már 1580 őszén Erdélyben tartózkodott. A kis könyvecske Nagyszébenben 1581-ben Greuss György műhelyében látott napvilágot. A címlapján magát „archiater“-nek, udvari főorvosnak nevező szerző Erdélyben tapasztalt élménye nyomán az északi fény jelenségével, eredetével, okaival foglalkozik. A címlapon olvasható dátum szerint a nyomtatás munkáját 1581 januárjában fejezték be. Ez a mű szerzőjének arról a természettudományos érdeklődéséről tanúskodik, amelynek négy évvel később, Erdélyből távozóban a *De fontium et fluviorum origine* lett a gyümölcse.

Squarcialupi Erdélyben töltött éveinek egy-két további mozzanatáról fennmaradt levelekből értesülünk. A *Bibliotheca Fratrum Polonorum*ban, Faustus Socinus összegyűjtött műveinek kiadásában nyomtatásban találjuk 1581 szeptemberében Erdély „fővárosából“ keltezett levelét, amelyben a lengyel ariánusok vezéré, Faustus Socinust arról értesítette, hogy Blandratától megkapta Socinus egyik, Palaologusszal folytatott vitájának nyomtatásban is megjelent szövegét. Ezzel kapcsolatban azt írta, hogy bár nem szívesen foglalkozik vallási vitákkal („a concertationibus theologicis libenter abstineo“), mégis egyetlen éjszaka végigolvasta e művet. Arra kérte azonban barátját, hogy kímélje magát a fölösleges vitatkozásoktól, hadakozásoktól, hiszen azok egészségének ártanak; tartogassa erejét nagyobb művekre, mert még sokan várnak a vallás dolgában tőle eligazítást.

A Báthori István által Erdélybe telepített jezsuiták levelezésében is többször megtaláljuk Squarcialupi nevét. 1582. január 10-én Leleszi János, majd június 2-án a lengyel bibliafordító Wujek Jakab kolozsvári házfőnök jelenti Rómába Claudio Aquaviva generális rendfőnöknek, hogy egy Odeschalchi nevű olasz jezsuita Erdélyben súlyosan megbetegedett. Kristóf fejedelem előzékenyen udvari orvosát küldte a beteghez: Blandratát, „a legveszedelmesebb eretneket“, „az ariánusok zászlóvivőjét“ (pessimus haereticus, signifer arianorum) és Squarcialupit, „a másik eretneket“ (alter haereticus). E megbízásban valószínűleg a két orvos olasz nyelvtudása is közrejátszhatott. A kolozsvári jezsuiták ezt az alkalmat mindenestre további céljakra is kihasználhatták. 1584 februárjában Aquaviva generálisnak és Bolognetti lengyelországi pápai nunciusnak írt négy további levelük ugyanis arról is tanúskodik, hogy kísérletet tettek a közöttük családtagként mozgó két eretnek orvos megtérítésére. Azok magatartását azonban óvatosság jellemezte.

A dokumentumok tanúsága szerint Báthori István mindvégig jóindulattal viseltetett Squarcialupi iránt. 1582. február 3-án értesítette őt, hogy kérésére és tanácsosai ajánlatára az erdélyi udvari orvosnak járó addigi 100 forintnyi évi tiszteletdíjat 50 forintra csökkentette. Az 1584. július 2-án és szeptember 5-én kelt magyar nyelvű levelekben azonban már a „sok ratiokkal“ búcsúzó „Marcellus Doctor“ száz forintnyi költözési költségének kifizetését és „jambor zolgalattyarol tizteősseges testimonium“ kiállítását rendeli el a kolozsvári kormánytanácsnak. Hogy mik lehetnek ezek az okok, „sok ratiok“, amelyekkel Squarcialupi az erdélyi fejedelmi orvosi tisztségről és az ifjú fejedelem neveléséről lemondott, arról Cicero-idézetekből összeállított *Morales definitiones* című könyvecskéjéből sem tudunk meg semmit. Ennek előszavát ugyanis, 1584. június 1-i keltezéssel, a tizenkét éves Báthori Zsigmondnak búcsúzóul ajánlotta. Talán nem tévedünk, ha a magát hitvitáktól szívesen távontartó, alapjában humanista szellemű Squarcialupi távozása okát az egyre radikálisabb megoldásokat kereső erdélyi antitrinitáriusok és a reformáció mérsékeltbb irányainak magyar képviselői között feszülő ellentétekben vagy Báthori István 1571-től fokozatosan és céltudatosan kibontakoztatott ellenreformációs törekvéseiben és a jezsuiták erdélyi jelenlétében keressük.

Squarcialupi *De fontium et fluviorum origine* című írása már magán viseli az úti készülődés nyomait. Terjedelmének megközelítőleg egyharmadát a Péter havasalföldi vajdának szóló, 1585. március 15-én Gyulafehérvárról keltezett ajánlás foglalja el. Ebben a fejedelem új és hűséges alattvalójának („tuus novus, fidelis tamen cliens“) mondva magát humanista bókokkal jellemzi Petru Cercelt. Egyéb forrásokból tudjuk, hogy a vajda ifjúságának hosszú számkivetésében „Petrus Demetrius princeps et haeres Magnae Valachiae“ címmel bejárta Európa nagy részét, eljutott kora műveltsége legmagasabb fokára, nyelveket beszélt, megszerezte a francia udvar és Itália vezető köreinek barátságát. 1583 júliusában a török porta

bizalma hozzájuttatta örökségéhez. 1585 áprilisában azonban alattvalói elégedetlensége és a szultán beavatkozása miatt Erdélybe kellett menekülnie. Két évi száműzetés után — alighanem erdélyi barátai segítségével — megszökött Huszt várából, és ismét nyugatra ment, hogy politikai összeköttetéseit méltóságának visszaszerzésére fordítsa. Squarcialupi különösen kiemeli róla — bizonyára közismert keménységének, szigorának ellensúlyozására —, hogy környezetéhez, különösen az idegenekhez milyen jóindulattal viseltetett. Az olaszok közül megnevez egy bizonyos Francus Sivoritus Genuensis nevűt, aki diplomáciai küldetéssel járt az erdélyi fejedelemtől is. A könyv tárgyára térve csupán annyit említ, hogy az a vajda érdeklődésétől sem áll távol, hiszen Havasalföldet a Duna és hat mellékfolyója teszi a Nilus vagy az Eufrátesz vidékéhez hasonló termékenysévé. Ebből az előszóból azonban nem derül ki, hogy Squarcialupit milyen ismeretségi szálak fűzték Petru Cercelhez. Az ajánlás utolsó mondataiban úti gondjaival mentegeti munkájának rendszertelenségét, rövidségét, és útjának szerencsés befejezésével újabb írást ígér. Kívánja, hogy a „magas Alpok között, a zabolátlan Rajnál és a fejedelmi Duna forrásánál“ is gyakran hallhasson fejedelmi pártfogójáról. Ezzel azt is elárulja, hogy Erdélyből nem Lengyelországba, hanem német földre készülődött.

Az ajánlás után a könyvecske tizenkilenc fejezetének rövid, egymondatos tartalmi összefoglalását (argumentum) találjuk. Az első rész rövid fejezetében a szerző Arisztotelész és iskolája, a peripatetikusok tanítását ismerteti, akik szerint a föld mélyén lévő barlangokban a levegőből és gőzből összetevődő pára a hideg sziklákon összesűrűsödik és vízzé válik. Ebből a vízből erednek a kis erek, a források, a patakok és a folyók. A következő nyolc fejezet Squarcialupi itáliai honfitársa, Julius Caesar Scaligerus elméletét adja. Scaligerus Pliniusnak és az Avicennát fordító Salmónak tanítását vette át. Ezek szerint a természetben a vizek állandó körforgása figyelhető meg. Az egyik rész a tenger felé tart; a források viszont titkos föld alatti járatokon át a tengerből táplálkoznak. A mozgás okát Plinius, Seneca és a XVI. századi Jacobus Milichius a szélben kereste. Velük szemben Scaligerus az isteni gondviselés csodálatos beavatkozására hivatkozott. Ezért Squarcialupi az irányzat híveit „teológusoknak“ nevezte.

A következő négy fejezet a vizek eredetéről alkotott harmadik elképzelésről, Lucius Annaeus Seneca elméletéről szól. Ez az ókori klasszikus természetbölcselek három nagy képviselőjének, Thalésznek, Hérakleitosznak és Arisztotelésznek tételéből állította össze tanítását. Eszerint az egész természet az egymás fölötti szférákban elhelyezkedő négy alapelemre: a tűzre, a levegőre, a földre és a vízre vezethető vissza. Közülük a tűz van legfelül, a víz legalul. Thalész szerint a víz, Hérakleitosz szerint a tűz az őselem. A világon minden változik, és az őselem is folyton a három másik elemmé alakul. A víz a földből keletkezik; ezért nemcsak a felszínén, hanem benne és alatta is az Óceán van. A vizek állandó körforgását Seneca is a szél közreműködésének tulajdonította.

Squarcialupi a saját elméletét (opinio) az utolsó öt fejezetben foglalta össze. Megállapításainak alapja elsősorban a saját tapasztalata és nem az elődök tekintélye. Azt tapasztalta, hogy a föld nem egyféle anyagból áll, hanem a homoknak, kavicsnak, különféle ásványoknak változó sűrűségű keveréke. Benne mindenütt van hely, járat a levegő, a gőz, a füst és a víz számára. A föld felszínén lévő vizek a nap melegétől gőzzé, párává válnak, és a felhőkből eső, hó, jég vagy harmat formájában visszajutnak a földre. A források és erecskék egy része a föld mélyén hegyi tavakban, föld alatti folyókban összegyűlt vizekből ered. A magas hegyeken lévő örök hó olvadása is bőségesen ad a forrásoknak és az Óceánnak

vizet. A hegyi olvadás magyarázza a folyók áradását. A vizek mozgásának nem a szél, hanem a „gravitas“ az oka, amely viszont a forrás és a tenger közötti szintkülönbségből adódik. Így van ez nemcsak a hegyekben, de a Szarmata-síkságon is, ahol a Moszkva folyó, a Dnyeper, a Volga vagy a Don látszólag ugyan síkságon folyik, de a forrásuk és a tenger közötti szintkülönbség talán az Alpok magasságát is eléri. A nagy hegyek vidékén, mint a tiroli és svájci Alpokban, az Inn és a Duna forrásvidékén pedig igen nagy mennyiségű víz zúdul lefelé.

Mik lehetnek e mű irodalmi forrásai? Az ókori vagy kortárs természetbölcse-
lők, természettudósok és orvosok nevének ismételt emlegetéséből arra gondolhat-
nánk, hogy Squarcialupi írásait eredetiben is használta. Az alaposabb összeha-
sonlítás eredményeként azonban kiderül, hogy közvetlenül csupán Senecának *Ad
Lucilium naturalium quaestionum libri octo* című, levél formában írt művét (való-
színűleg Erasmus kritikai kiadásában), valamint Julius Caesar Scaligerus *Exoteri-
carum exercitationum libri XV.* című könyvét használhatta. Arisztotelész tanítá-
sának egyébként is rövidre fogott tartalmát vagy Thalész, Hérakleitosz, Plinius,
Cicero és az Avicennát tolmácsoló Salomo tételeit már ebből a két munkából vette
át. Feltűnő, hogy például honfitársát, az olasz cinquecento legérdekesebb szellemét,
Hieronymus Cardanust egyszer sem említi név szerint, pedig Scaligerus fentebb
idézett művét ennek *De subtilitate libri XXI.* című könyve ellen írta. Szól két XVI.
századi német természettudósról, Georgius Agricóláról és Jacobus Milichiusról, de
őket is csak Scaligerus könyvéből ismeri.

A szerkesztésbeli egyenetlenségek vagy a források felületes használata mel-
lett azonban Squarcialupi írásának van néhány olyan jellemző vonása, amely fényt
vet természettudományos szemléletére, vizsgálódási módszerére. Ilyen szempontból
mindenekelőtt feltűnő földrajzi jártassága. Sok hely- és folyónevet természetesen
a korabeli geográfiákból, kozmográfiákból, atlaszokból vett át. Találkozunk azonban
olyan helyek nevével is, ahol — amint az a sorokból kiérezhető — a szerző maga
is megfordult. Így képzeletben sokat időzik az Alpok körül, Tirolban, az Inn for-
rásvidékénél, a csehországi Szudétákban, a Duna eredeténél. Egyéni élmény nyomán
emlegethette Krakkót, a Pó síkságát, a Lago di Como mellett lévő Clavenna hely-
séget és többször visszatér a Földközi-tenger partjára, szülőföldjére, ahol „a tenger
hullámai között“ született. Hivatkozik a hegylakók és zergevadászok tapasztalatára;
azok majd beszámolnak arról, miként tárolják a magas hegyek a vizet örök hó
formájában. A könyvecske soraiból többször is kitűnik, hogy Marcellus doktor
megjárta a közvetlen tapasztalás útját: felmászott az Alpok csúcsaira, a gleccse-
rekhez, morénákhoz, és nyomról nyomra követte az olvadó hó útját. Ennek során
jött rá például a nagy hegységek geológiai és etnikai vízvázlatzó szerepére is,
amelynek következtében nem nagy távolságra élő népek gyakran egymás számára
érthetetlen nyelveket beszélnek.

Squarcialupi a természet jelenségeit ábrákkal is szemléltette művében. Képet
alkalmazott — egyik célzása szerint — már a *De coeli ardore* című könyvecskéjé-
ben is. A *De fontium et fluviorum origine* fejezeteit kísérő négy ábrán betűkkel,
vonalakkal jelölte a vizeknek, a föld vonzóerejének, a „gravitásnak“ vagy az „ellen-
erőnek“, a „levitasnak“ az irányát. Mindez nagyon megfelelt a reneszánsz termé-
szetszemléletnek, amely a tapasztalás, az empirikus megfigyelés tényeit előszeretet-
tel állította mennyiségi, matematikai és geometriai összefüggésekbe. Squarcialupi
könyvének ábrái minőség dolgában nem nagyon állják a versenyt az északi fényről
szóló írásának lengyelországi kiadásában található képpel vagy Dudith András gyűj-
teményes csillagászati kötetének finom bázeli metszeteivel. A vizek eredetét bemu-
tató négy kolozsvári képecske azonban minden egyszerűsége, primitívsége elle-

nére is az erdélyi könyvkiadás történetében a legrégebb ismert műszaki ábrázolásnak tekinthető.

A megfigyelésre, a közvetlen tapasztalásra épített „ésszerű“ vizsgálódás elvével összhangban áll Squarcialupi logikái — ha úgy tetszik: ismeretelméleti — felkészültsége és módszere is. Ezt helyenként a felbukkanó hagyományos arisztotelészi és skolasztikus terminusok is elárulják. Amikor például Scaligerus elképzelésével a víznek a folyókból a tengerbe és viszont történő körforgásáról vitába száll, a kérdés boncolgatását az arisztotelészi kategóriák egy részének felsorolásával kezdi: „A természetben lévő dolgok mozgásában hat szempontot kell figyelembe vennünk, és akkor megértettük a mozgás lényegét. Ezek pedig a következők: maga a mozgó dolog, a mozgató erő, honnan, hová és mely úton történik a mozgás, mi a mozgás oka-módja?...“ Vagy Seneca tételeinek bírálatában: a titokzatos és rejtett erőkre való hivatkozás és a képzelgések helyett a biztos jelenségeknek (firmamenta, fundamenta, assumpta, profata) a megfigyelése után az okoskodásnak és a következtetésnek (rationes) kell következnie; az itt használt terminusok az összetett következtetések, a szillogizmushoz szükséges fő és altételek arisztotelészi és skolasztikus logikájára vonatkoznak; egyúttal utal Squarcialupi az arisztotelészi alapelve, és akkor szerint minden megismerés alapja, kiindulása az érzéki észlelés, a tapasztalás, és ennek nyomán kerülhet csak sor a gondolkodásra, a következtetésre. Squarcialupit tehát ez a módszeresség juttatja el értekezésének végső elvi összefoglalásához: „A folyók és források eredetéről, pályájáról, az azokat mozgató távolabbi vagy közvetlen, közönséges vagy rendkívüli, nyilvánvaló vagy a föld mélyén rejlő erőkről a régebbi és az újabb auktorok sok mindent tanítottak. Ezekben van sok lehetséges dolog is. Mégis azt állítom, hogy a jelenségeknek teljes egészében való természettudományos szempontú (fizikai) vizsgálata szolgál elegendő magyarázatul.“

Squarcialupi kora természettudományos haladásának első vonalában állott. Az Itália földjéről Lengyelországba vagy Erdélybe húzódó „eretnekek“, Socinus követői, a vallásos hit tagadása felé sodródó antitrinitáriusok köre a XVI. században egyúttal a kor nagy természettudósainak, a lengyel Kopernikusznak vagy a dán Tycho de Brachénak szellemi rokona volt. Munkájuk, lázas kutatásuk nyomán bontakozik ki a heliocentrikus világszemléletnek, a modern matematikának, fizikának és a csillagászatnak, egyszóval az újkori természettudománynak egyik jelentős fejezete. Ami itt bemutatott dolgozatának eredetiségét illeti, a hidrológia európai történetében őt csupán a nagy francia kerámikus és geológus, Bernhard Palissy előzte meg, aki *Discours admirables de la nature des eaux et fontaines* című írását Párizsban öt évvel Squarcialupi munkája előtt, 1580-ban jelentette meg. Marcellus doktor ezt a művet aligha ismerte. Ő a *De fontium et fluviorum origine* végső megállapításaihoz, a víz fizikai tulajdonságainak reális felismeréséhez az évezredek során kimunkált klasszikus logika módszereivel és a valóságot sokban már sejtő, megközelítő kortársak féligazságainak felhasználásával jutott el. Heltai Gáspár nyomdájában megjelent könyvecskéje, amely rendszeresség, szerkesztés és terjedelmében Palissy vagy akár Scaligerus értekezésének is mögötte marad, az erdélyi tudománytörténetben mégis az újkori természettudomány létrejöttének jól megfigyelhető folyamatát tükrözi.

IFJÚSÁG-NEVELÉS

Az alsó osztályok tantervei négy európai országban

Korunk emberének egyik jellemző vonása a megnövekedett érdeklődés más népek élete és kultúrája iránt. Turisták tízezrei ismerkednek más országok természeti szépségeivel és folklórkincsével, szakemberek tanulmányozzák más népek gazdasági és tudományos eredményeit, nemzetközi tapasztalatcseréken vetik össze egy-egy terület kutatásra váró kérdéseit.

E rendkívül sokirányú érdeklődésben előkelő helyet kap az iskola, a tanítás. Nem csoda. Az iskola ma világszerte az átalakulások korszakát éli. Reformálják a tanterveket, új módszerekkel és eljárásokkal igyekeznek hatékonyabbá tenni az oktatást, módosítják az iskoláskor alsó és felső határát, keresik a legjobb szervezési kereteket.

Kétségtelen, hogy egy kitekintés, amely megmutatná e vonatkozásban más országok gyakorlatát és tapasztalatait, kedvező befolyással lehet látókörünk szélesítésére, gyümölcsözőbbé teszi a pedagógiai kérdéseken való elmélkedést, s ugyanakkor szolgálja a népek közötti közeledést és megértést.

Kitekintésünk tárgya négy ország alsó osztályainak (elemi iskoláinak) tanterve. A Német Demokratikus Köztársaság, Magyarország, Franciaország és Olaszország állami iskoláiban jelenleg érvényben lévő tanterv révén próbálunk képet adni az olvasónak arról, hogy a kisiskolások mit tanulnak az első években, hogyan történik a játék birodalmából a munka területére való átvezetésük.

Az oktatás megszervezése a kezdő osztályokban

Iskolaügyekben járatos ember egy tantervet kezébe véve először is a tanterv elején álló táblázatot kezdi tanulmányozni: milyen osztályok szerepelnek az illető iskolatagozaton, mennyi ezek száma, hány óra a tanulók heti munkaideje, s azt milyen tantárgyra fordítják? Kezdjük hát mi is a táblázat tanulmányozásával.

Az oktatás megszervezése az alsó tagozaton (elemi iskolában)

Ország	A tanulók életkora	Az osztályok száma	Heti munkanapok száma	Heti munk órák száma
Német Demokratikus Köztársaság	6—9	I—III.	6	19—24
Magyarország	6—10	I—IV.	6	20—27
Franciaország	6—11	I, II—V.	5	30
Olaszország	6—11	I—II; III—V.	6	a helyi szükségletek szerint

A táblázat figyelmes tanulmányozásából érdekesen bontakozik ki előttünk, hogy ugyanolyan feladat előtt álló, azonos korú gyermekek számára mennyire különbözőképpen lehet megszervezni az iskolai munkát. Csodálkozva tapasztaljuk, hogy eddig jelentéktelennek, a hagyományok miatt magától értetődőnek tűnő kérdések hányféle változatban szerepelnek. Ki gondolkozna el például olyan kérdésen, hogy miért éppen négy évre tervezzük mi az alsó tagozatot, hogy miért olyan magától értetődő a 6 napos iskolai munkahét akkor, amikor idő múltán majd bevezetik a csökkentett munkahetet. Egy összehasonlítás rögtön szüli a kérdést: ha másként is lehet, akkor melyik a jó, s milyen szempontok szerint szervezzük mi is az alsó tagozaton az oktatást?

A táblázat elemzését azzal kell kezdenünk, hogy milyen korú gyermekeket foglal magába az alsó tagozat, illetve az elemi iskola a különböző országokban.

Az iskolakezdés ideje mind a négy országban a betöltött 6. év. Hogy ez ma, a gyermeki fejlődés megnövekedett üteme alapján már nem korai kezdés, az hazai gyakorlatunkban is kezd bebizonyosodni. De reális voltát mutatja az is, hogy több, ma még 7 éves korban beiskolázó ország (Szovjetunió, Lengyelország, Bulgária) a korábbi iskolakezdéssel kísérletezik.

Ha a kezdés azonos időpontban történik is e négy országban, igen eltérő a befejezés időpontja. A német gyermekek 9 éves korukban fejezik be az alsó tagozatot, ezzel szemben a francia és az olasz iskolások csak 11 éves korukban. Hazánk és Magyarország a 4 évre tervezett alsó tagozattal e kettő között áll.

Mi magyarázza ezt a nagy eltérést, milyen szempontokra épül az alsó tagozat időtartamának megállapítása?

A legtöbb európai országban eddig a 4 éves alsó tagozat volt elterjedve, olyannyira, hogy ez amolyan magától értetődő időmennyiségnek tűnt, amelyen tovább elmélkedni nemigen jutott eszébe senkinek sem. Amióta azonban az újabb tartalékok utáni kutatás a figyelem homlokterébe állította az alsó tagozatot, több országban is felmerült a javaslat: süríteni kellene a négy év anyagát, meg kellene vizsgálni, nem lehetne-e elvégezni az oktatás jelenlegi tartalmát három év alatt?

A Német Demokratikus Köztársaság az első, amely a tanévek számának a csökkentését az 1965-ös tanügyi reformmal be is vezette. Az előzőleg végzett kutatások ugyanis azt igazolták — mondja G. Neuner, a német pedagógia egyik központi alakja —, hogy egy évvel csökkenteni lehet az alsó tagozat időtartamát anélkül, hogy a tanítási anyagot csökkentenők.

A francia és az olasz elemi iskola a tartalékok felkutatásában nem az évek száma csökkentésének az irányába halad. Mindkét országban 5 éves az elemi iskola, innen a tanuló középiskolába vagy szakiskolába léphet. De ez az öt év mindkét esetben két részre tagolódik. A francia iskolában egy úgynevezett „előkészítő év” vezet be a gyermekeket az iskolai munkába. Ebben az évben az oktatás anyaga játékosabb, az ismeretanyag kevesebb. Bár a tantárgyi oktatás már itt megkezdődik, igazi munkára mégis csak a következő évben kerül sor. Az olasz elemi iskola ugyancsak ötéves, de másként tagolódik. Az I—II. osztály bevezető szakasz (ők 1. ciklusnak nevezik), amelynek feladata zökkenőmentesen átvezetni a gyermekeket a játék világából a munka világába. A tanítási anyag itt még nem oszlik tantárgyakra, az ismereteket globálisan kapják a tanulók. Majd csak a 2. cikluson, a III. osztálytól kezdve indul meg a tantárgyak szerinti tanulás.

A táblázat harmadik rovata a heti munkanapok számát tünteti fel. A mi gyakorlatunkhoz hasonlóan jelenleg mindenütt 6 nap a tanítási hét, kivéve Franciaországot, ahol csütörtökön szünetel a tanítás. Régi hagyomány ez a francia isko-

lában, újabban úgy kívánják módosítani, hogy csütörtök helyett a szombatot tegyék szabaddá, hogy a család együtt tölthesse a hétvéget.

Az elmúlt évben a Német Demokratikus Köztársaságban is hosszas vita folyt az *ötnapos tanítási hét* bevezetéséről. Egyelőre úgy döntöttek, hogy megartják a hatnapos tanítást, viszont többrendbeli vakációt iktatnak be. (Így az első évharmadot például megszakítja egy 7 napos úgynevezett őszi szünet.) Kísérleteznek az ötnapos tanítással Magyarországon is, Makó város egyik általános iskolájában szombaton szünetel a tanítás.

E kutatás, érthetően, a csökkent munkahét társadalmi méretű elterjedésével kezdődött: ha a felnőtteknek munkakönnyítést teremt a társadalom, vizsgálni kell a könnyítés lehetőségét a tanulók számára is. A szakirodalom tanúsága szerint az ötnapos tanítás kikísérletezése jelenleg három irányú.

Egyik változat szerint a csökkentett tanítási hetet a nyári, téli, tavaszi szünetek megrövidítésével valósítják meg. Az évi tanítási napok száma tehát megközelítően ugyanaz marad, nem csökken a tananyag sem. A másik forma (a francia) nem a tanítási napok számát növeli, hanem a napi iskolai munkát. Vagyis a tanulók délután is visszamennek az iskolába. Más mód: egész napos tanítással (makói kísérlet) az ebédet az iskolában fogyasztják el, s délután tovább folytatják a tanulást. Harmadik változat a tantervi követelményeket új módszerek, eljárások és szervezési formák bevezetésével rövidebb idő alatt kívánja a tanulókkal elsajátíttatni.

A rövidebb tanítási héttel kapcsolatban még sok kérdést kell a kutatásnak tisztáznia. Feltétlenül előnyösnek mutatkozik abból a szempontból, hogy megoldaná a visszas helyzetet, amikor a gyermekeknek többet kell dolgozniuk, mint a felnőtteknek. Lehetővé tenné, a tanárok számára is, a rövidebb munkahét bevezetését. Feltételezhető, hogy a családban együtt töltött két nap kedvezően hatna a gyermek—szülő viszonyra, jobban be lehetne vonni a gyermekeket a házi munkába, több idő jutna a természetjárásra, a kedvenc foglalatosságra, az adottságok művelésére is.

De lássuk a negatív oldalait. Első kérdésként mindjárt az vetődik fel, nem lesznek-e fáradtabbak a tanulók, ha megrövidítjük a vakációjukat, vagy ha a délutánt is iskolában töltik? Akármilyen korszerű és célszerű eljárásokat használunk is, a tanulnivaló mégis megmarad — bírják-e ezt sűrítetten a tanulók?

A francia iskola gyakorlata azt mutatja, hogy igen. Van ugyanis a két félnapos iskolai munkának előnye is: az, hogy a tanulók nem kapnak házi feladatot. A kisiskolásnak amúgy is szüksége van a felnőtt irányítására — ezt az iskolában hozzáértő felnőttől, a tanítótól kapja meg. Ha viszont a *tanító irányítja a házi feladat elkészítését*, akkor fölösleges másnap a tanítási órán a számonkérés. Így minden tanítási órából legalább 10—15 perc szabadul fel. Ebben az időben gondot fordíthat a tanító a tanulók adottságainak fejlesztésére, jó tanulási módszerek elsajátítására s persze nagyobb anyag átadására.

Egy másik kérdés az, mi legyen azokkal a gyermekekkel, akiknek szülei szombaton is elfoglaltak, s ezért azt kívánják, hogy gyermekük ne legyen felügyelet nélkül. Mindaddig, amíg nem válik általánossá a munkahét megrövidítése, kívánatosnak látszik a szombati napot inkább fakultatív iskolai nappá, nem pedig szünetnappá változtatni. Ezekre a napokra az iskola kirándulást, játékorákat, mesedélutánokat, szabad foglalkozást szervezhetne.

Táblázatunk utolsó rovata a tanulók heti óraszámát tünteti fel. Az olasz tanterv a tanítóra bizza a munkaidő megállapítását, egészében is, az egyes tantárgyakra vonatkozóan is. A tanterv csak a célokat és feladatokat írja elő, az utak és eszközök megválasztását a tanítóra bizza — mondja az olasz tanterv értelmezésé-

ben G. Calogero. A többi országban a heti óraszám tekintetében kétféle gyakorlattal találkozunk. Egyes iskolákban a heti óraszám az alacsonyabb osztályokban kisebb, és fokozatosan növekszik a további években. Így a német iskolákban, az I. osztályban 19, a III.-ban 25 a tanítási órák száma, a magyarországi iskolákban I—IV.-ig 20—27-re növekszik a heti óraszám. A francia iskolában végig azonos marad, heti 30 óra, minden osztályban.

Hogyan oszlik meg a heti óraszám az egyes tantárgyak között? Mindegyik tanulmányozott tantervben az anyanyelvet és a matematikát tanítják a legtöbb óraszámban. Együttvéve a tanítási időnek mintegy kétharmad részét töltik ki.

Hasznosnak látszik egy pillantást vetni a tanítási órák időtartamára is. Számunkra, akik 50 perces tanítási órákban gondolkodunk, igen érdekesnek tűnik a francia óraterv, amelyben sok tantárgy esetében fél- és negyedórával is találkozunk. Számtanra például az előkészítő osztályban hetente 3 és $\frac{3}{4}$ órát, a következő két évben 3 és fél órát ír elő a tanterv, olvasásra pedig 12 és fél, illetve 10 és fél órát. Ez azt jelenti — amit egyébként a tanterv említ is —, hogy az órák 15 vagy 30 percesek.

Alsó osztályokban véleményünk szerint sok előnye van az ilyen óraszervezésnek. A tantervben előírt 10 és fél anyanyelvi óra például azt jelenti, hogy 20—21 félórán naponta legalább négy alkalommal kerül sor olvasásra. A negyed-órás matematika óra is 2—3-szor ismétlődik naponta.

Az alsó osztályokban tanított tantárgyak

Kezdő iskolafokról lévén szó, természetes, hogy a tantárgyak nagy többsége az említett tantervekben azonos. Számuk meglehetősen sok, ezért csoportosítva soroljuk.

1. Anyanyelv. Ide tartozik az olvasás, nyelvtan, fogalmazás, házi olvasmányok. Ezek általában a tantervi anyag 45—50 százalékát alkotják.

2. Számtan és mértan, 4—6 órában tanítják.

3. Testnevelés: torna, kirándulás, sport, szabad játékok, minden országban heti 2 órában tanítják.

4. Gyakorlati munka: kézimunka, politechnikai ismeretek, heti 1—2 órában.

5. Természettudományok csoportja: természeti ismeretek, földrajz, környezet-ismeret.

6. Társadalomtudományok csoportja: történelem, erkölcsi, állampolgári nevelés.

7. Esztétikai nevelés: rajz, ének, szépírás.

8. Vallás.

9. Egyéb tevékenység.

Az első négy csoportról különösebb mondanivalóm nincs, mindegyik tanterv körülbelül annyi jelentőséget és helyet számukra, mint a miénk (egy tan-könyvelemzés és összehasonlítás természetesen sok érdekes és tanulságos dologra világítana rá).

Három tantárgycsoportról viszont érdemes bővebben szólni. Ezek a természet-tudományok, a társadalomtudományok és az esztétikai nevelés.

A társadalomtudományok csoportjából az *erkölcstan mint önálló tantárgy* vonja magára a figyelmet. (A francia és az olasz iskolákban tanítják.) A francia tanterv szerint célja az, hogy kiegészítse, összekösse, felemelje és megneemesítse az iskolai oktatást. Amíg a többi tantárgy bizonyos ismereteket ad át és készségeket fejleszt, az erkölcs „igyekszik kifejleszteni az emberben magát az embert: az emberi szívet és lelkiismeretet“. Az erkölcs, szögezi le a tanterv, egészen más szférában mozog, mint a többi tantárgy. Nem oktatni akar, hanem akaratot fejleszteni. Inkább emocionál, mint demonstrál, inkább az érzelemre hat, mint az észre. Nem teoretikusan tanítja a morált, hanem a mindennapi élet példái révén igyekszik

kialakítani a gyermek lelkében az emberi moralitás lényeges elemeit, s kifejleszteni az immunitást a negatív példákkal és hatásokkal szemben. Ilyen módon történik olyan erkölcsi tulajdonságok kialakítása, mint mások tisztelete, udvariasság, őszinteség, mértékletesség, szerénység, jóság, bátorság, a munka szeretete, a hazaszeretet, család iránti kötelességtudat.

A többi országban, hazánkban is, az erkölcs tanítása az alsó tagozaton az olvasás keretében, felső osztályokban pedig elsősorban osztályfőnöki órákon történik. S ha végignézzük az alsó osztályok tankönyveit, sok olvasmányban találunk erkölcsi mondanivalót. A második tagozattól kezdve pedig az osztályfőnöki órák túlnyomó többsége ugyancsak az erkölcsi nevelés szolgálatában áll.

Mégsem mondhatjuk, hogy az erkölcs tanítása mindenki megelégedésére megoldott kérdés volna. Szovjet és magyar kutatók (L. I. Bozsovics, Szelivanov, Juhász Ferenc és mások) fontosnak tartják az erkölcsi ismeretek önálló tantárgyként történő rendszeres tanítását. Kutatási anyag alapján megállapítják, hogy az erkölcsi normák tudatosítása, az erkölcsi fogalmak megfelelő tartalommal telítődése még eléggé hiányos. Sok a téves tartalom az önmagunkhoz és másokhoz fűződő viszonyt kifejező fogalmakban (az akaratot összetévesztik a tanulók a makacssággal, a bátorságot a vakmerőséggel, az udvariasságot a hízelgéssel, az igazmondást a tapintatlansággal). Ebből nemegyszer helytelen vagy éppen káros tettek származnak. Egy tízéves fiúcska például — amint szavaiból kiderül — bátorsága fejlesztésére ilyen gyakorlási formát választ: „Terv szerint kockáztatom az életemet: reggel két alkalommal, este háromszor szaladok át a gépkocsik előtt. Először félttem, de most már eléggé bátor vagyok.“ Egy másik serdülő, hogy önuralmát fejlessze, elektromos áramot vezetett a testébe, vagy szántszándékkal fájdalmat okozott magának. Ha tantárgyszerűen tanítanánk az erkölcsöt, mondják egyesek, a fogalmak és normák tudatosulását sokkal magasabb szintre lehetne emelni. Lehet, hogy így van, de véleményünk szerint akkor lényegesen módosítani kellene az olvasmányok, valamint az osztályfőnöki órák tartalmát, hogy a paralellizmust elkerüljük, s a felszabadult időt jobban kihasználjuk.

Helyszűke miatt a történelemoktatásról csak annyit jegyzünk meg, hogy mind az olasz, mind a francia iskolában a földrajzzal szoros kapcsolatban tanítják a történelmet, egy, illetve két évvel hamarabb, mint nálunk. A magyar és a német iskolákban ellenben alsó tagozaton sem történelmet, sem földrajzot nem tanítanak.

Tanítanak viszont mindkét iskolában egy olyan tantárgyat, amelyre ki kell térnünk: a környezetismeretet. Az egész alsó tagozat minden osztályában tanítják 2—4 heti óraszámban. A *környezetismeret* jellegénél fogva bizonyos mértékben eltér a többitől. Amíg a tantárgyak java része elsősorban meghatározott fogalmak, törvények, szabályok megismertetését tűzi célul, ez konkrét tényeket, adatokat, tapasztalatot gyűjtet a tanulókkal. Ha lehet azt mondani, a környezetismeret keretében első jelrendszeri megismerés folyik, más tantárgyakban viszont a megismerés a második jelrendszer síkján, túlsúlyban verbális úton történik. Megfigyelik az időjárás egyszerű, könnyen észlelhető jellegzetességeit, kísérleteket végeznek a felmelegedés és a rügyezés közötti összefüggés felismerésére, gyakorlati munkát végeznek az iskolában és otthonukban (önkiszolgálás, virágápolás), tapasztalatot gyűjtene az iskolai és családi együttélés helyes formáiról. A német tanterv e tantárgy célját így fogalmazza meg: előkészíteni a tanulót a második tagozaton kezdődő tudományos ismeretek befogadására, képessé tenni a környezetében való tájékozódásra, előkészíteni a gyermeket korának megfelelő társadalmi kötelezettségek teljesítésére. A célnak és tartalomnak megfelelően a tantárgy módszerei és szervezési formái is specifikusak: kirándulás, látogatás, huzamos megfigyelés, kísérletek.

Főlégsleges hangsúlyozni, milyen nagy szerepe van ennek a tantárgynak a verbalizmus megszüntetésében, az iskola és élet közötti kapcsolat megteremtésében. Éppen ezért csak üdvözölni lehet azokat a kezdeményezéseket, amelyek most készülő új tantervünkben helyet akarnak juttatni a környezetismeretnek.

Mind a német, mind a magyar tanterv elemzésekor felmerül azonban ezzel a tantárggyal kapcsolatban egy kérdés: mi a viszony ennek anyaga és az olvasás anyaga között? Mert hiszen *A gyümölcsöskert* című téma szerepel mind az olvasás, mind a környezetismeret tantárgyában, az otthon és az iskola szintén, a közlekedés ugyancsak. Szinte azt mondhatnók, hogy egyazon témakörök ismétlődnek a két tantárgyban. Mire jó ez a paralellizmus?

A téma azonos, de a megismerés síkja egészen más a két tantárgyban. A víz halmazállapot-változásáról és körforgásáról tanul a gyermek a környezetismeretben úgy, hogy megfigyeléseket, kísérleteket végez, s levonja a következtetést a hó és a halmazállapot viszonyáról. Az olvasókönyvben is előkerül a téma, de hogyan? Egy jeles ifjúsági író alkotásában, a „világ vándora“ viszontagságos utazása során találkozik a nagyerejű, parancsoló Napkirállyal, aki más-más alakká varázsolja őt. A szél is tárgya a környezetismeretnek, de nem abban a formában, ahogyan *A szelek* című versnek, amelyben a déli szél mint piros palástos herceg, a keleti szellő mint a harmatos hajnal lánya, a nyugati szél pedig mint álmatlan éjeken sirdogáló lény jelenik meg. Az egyik tantárgy tehát tudományos úton, a másik meg művészi úton közelíti meg ugyanazt a jelenséget. Az egyik tantárgy szilárd alapokat kíván adni a később kezdődő tudományos ismeretszerzéshez, a másik az irodalmi nevelést készíti elő.

A következő csoport az esztétikai jellegű tantárgyak csoportja, ide tartozik a rajz, az ének és szépírás. Nálunk ennek a tantárgycsoportnak sokkal nagyobb hely és szerep jut, mint a vizsgált külföldi tantervekben. Először is a szépírást, mely nálunk három éven át szerepel, a többi tantervben hiába keressük. A rajz csak nálunk szerepel végig heti 2 órában, a többi tantervben ennek felét kapja. Az ének csupán a magyar tantervben kap a mienkéhez hasonló óraszámot, a többiben kevesebbet.

Indokolt-e ez a „kedvezés“ az esztétikai tárgyaknak, vagy inkább az volna jobb, ha a tudományos és gyakorlati jellegű tantárgyakat részesítnék előnyben?

Nem olyan egyszerű erre a kérdésre választ adni. Ha az UNESCO 1968. januári nemzetközi értekeztetének megállapításából indulunk ki, miszerint kívánatos minden tagozaton erősíteni az esztétikai nevelést (ellensúlyozni a technika előretörésével mutakozó technicizálódást), akkor megnyugvással vehetjük tudomásul, hogy a mi alsó tagozati tantervünk — legalábbis az óraszámokból kiindulva — helyesen járt el. Ha azonban azoknak a táborába állunk, akik a tudományos ismeretek bővítéséhez az alsó tagozaton is keresik a felhasználható tartalékokat, a mérleg esetleg más értékelést kap. Mindkét álláspontnak igaza volna, és mégis ellentmondás van közöttük? Inkább arról van szó, hogy tantárgyanként, sőt témánként kellene az esztétikai tárgyakat mérlegre tenni. Az írástanításra vonatkozó hazai kísérletek eredményei véleményünk szerint kérdésessé teszik a szépíráásra fordított mintegy 100 óra létjogosultságát, az írástanítás ésszerűsítésével valószínűleg ki lehet iktatni ezt a tantárgyat a mi tantervünkéből is.

Cikkünk elsősorban információnyújtás céljából íródott. Tantervi kérdések fölött vitát indítani, a meglevőt értékelni és új javaslatokat tenni — erre nem vállalkoztunk. Az informálódás viszont hasznos szolgálatot tehet azzal, hogy megkönnyíti hazai nevelőmunkánk állandó javítását.

Lászlóffy Ilona

Mai Kőműves Kelemenek

Talán Székely János és Szilágyi Domokos sem gondolta volna, hogy vélemény-nyilvánításuk az Ady-évfordulón ennyire megmozgatja a közvéleményt (aminek csupán töredékes visszhangja volt a lapokban megjelent tucatnyi válaszcikk). A felháborodás parittyakövei olykor bizony az Ady—kérdésben különvéleményt megfogalmazó tehetséges költőket találták el, s ezt persze sajnáljuk. És Szilágyi Domokossal sajnálhatjuk azt is, hogy az egy-egy válaszban valóban csatározássá alacsonyodott vita „közel sem csiholt termékeny eszmecserét költészetünk mai helyzetéről”.

Az Ady-vallással szembe jószerével a József Attila-vallást állító Szilágyi kimondott ugyan egy igazságot, ám ha állítását közelebről megvizsgáljuk, mindjárt kiderül: csak féligazság az. Igaz, József Attila hatását — esetleg döntő hatását — a mai harminc- és húszévesek nem tagadhatják le, de éppen a legújabb lírai termés a példa rá, hogy a közvetlen hagyomány megtermékenyítő ereje sokkal bonyolultabb, összetettebb, semmint egyenesági leszármazással lehessen bizonyítani. Mert nem csupán arról van szó, hogy maga József Attila is beolvasztotta költészetébe az elődök — többek közt Ady — eredményeit, s így a régebbi múlt közvetve, a nagy példán átszűrve hat. Más tényezőket is figyelembe kell venni. Legelsőként talán a népköltészetet.

A Forrás-nemzedék egyik-másik idősebb és főként a legfiatalabb költőinek mostanában megjelent köteteiben érdekes jelenséget figyelhetünk meg: nem szakadnak ugyan el a részben Lászlóffy Aladár és Szilágyi Domokos közvetítésével kapott és felerősített József Attila-i látástól, XX. század közepi modern életérzésüket azonban az otthonról hozott, eleven népi örökséggel próbálják egyeztetni. Kányádi Sándor indulásakor a kérdés sokkal egyszerűbb volt: a népköltészet és Petőfi költői világának, forradalmiságának tisztelete szorosan egyet jelentett. Lászlóffyék már nem kapták ilyen készen, csorbítatlanul az eszményeket, s még inkább érvényes ez Király Lászlóra, Farkas Árpádra vagy Magyar Lajosra. Jellemző, ahogy e legfiatalabbak poézisében újraéled a székely népköltészeti örökség: már nem a népdal vonzza őket, hanem az összetettebb műfajok, például a legenda (Farkas Árpád Szervátiusz Jenőnek ajánlott versében a művészet modern teremtésének titkát, örömet és fájaldalmát, az újratermelő magányt igyekszik megfejteni a népi mítoszokat, népmeséket idéző hangon), s a legelevenebb vonzóerő — a ballada.

Nem végeztem statisztikai felmérést, de azt hiszem, nem tévedek: a modern költészetben meglepő, sőt rendhagyó jelenséget mutat fel ma a romániai magyar líra, legalábbis ez az ága, friss hajtása. Arany János megújító kísérletei és felülmúlhatatlannak tűnő megvalósításai után száz évvel inkább a groteszk értelmében modern balladák korát, divatját

éljük — a környező világ fintorai fintorra készítetik a költőket is. A mi romániai magyar költészetünk is ismeri ezt a hangot (Szász János kötetnyi groteszk balladája vár megjelenésre, s Szilágyi Domokostól sem idegen ez a műfaj, noha újabban a nagy kompozíciók áttételesebb gondolatiságát részesíti előnyben); megkülönböztető jegye viszont, hogy fedezte, megkereste a régebbinek, az ősi népballadának mai értelmét.

Balladák földje? Magyarai Lajos, a székely vándormunkás fia vér szerinti örökségének tudja a világszerte csodált folklórt, ükapáinak művésztette nemesedett fájdmát, élethalálharcát, jobbratörését. Olyannyira, hogy a családi emlékekből, az egykori népi költőhöz hasonlóan, szabályos balladát ír (Éjszaka. Szépapám balladája) — folkloristáink a megmondhatóí, nem fedeznék-e fel örömmel ezt a még ismeretlen darabot.

Nem hinném azonban, hogy ballada-kincsünk további gazdagításának ez volna a járható útja. Hiszen a reprodukálás, bármennyire sikerült is legyen, nem érhet fel az eredeti mű értékével, legfőképpen pedig nem töltheti be azt a szerepet, amelyet a népballada egykor, a műköltészet pedig ma vállalt és vállal. Bizonyára nem elég a modort eltanulni — a lényeghez, a szemlélethez-magatartáshoz kell közelférközni, de a mi korunkra figyelve.

Jellemző módon, az utóbbi évek költészetében tallózva, nem egy műfajilag szabályos ballada jut eszembe, amelyet ennek az izgalmas kísérletnek prototípusaként említhetnék, hanem a Poéma három hangra című, többretegű, versformájában is változatos Kányádi-költemény. Úgy is mondhatnám: ez a több balladából épített, rendhagyó és éppen ezért igazi hősköltemény. Mert Kányádi Sándor nem ámuldozik az imponáló látványt kínáló békási gátnál; a gátban s a gát mögött lévő tudásról, tehetségről, zsvajról, búról, örömről akar szólni, egyszerűen, közvetlenül — és ez sikerül is neki:

...én azt a barakk-kocsmát látom,
ahová kihajtott gallérral
rumozni járt az ifjúságom.

Kányádi poémájában nincs egyetlen szó sem Kőműves Kelemenről, magos Déva vára felépítőiről, a tizenkét kőműves mégis ott dolgozik „a vers falában”. Magyarai, akinek természetesen kevesebb tapasztalata van a művészi szándék okos rejtésében, mint Kányádinak (rokonságukra egyébként jellemzőek az idősebb költőtárs meleg szavai a Forrás-kötet elején), nos, Magyarai „lefordítja” az ősi balladát mai nyelvre:

Millió kőműves összetanakodék,
hogy az új világot ők felépítenék,
nem is az aranyért, nem is az ezüstért,
csak a tisztességért...

A befalazás motívuma a kortárs költő számára változatlanul a tragikum forrása, de annak erkölcsi vonatkozása válik hangsúlyossá: Magyarai Lajos szerint csakúgy, mint Hervay Gizella értelmezésében, korunk Kőműves Kelemenei, a maguknak építők, önmagukat építik a falba. A tett szépségét az sem ronthatja le, ha tudjuk, ha nem tagadjuk el:

Hősök jönnek sorba
hitüket sorsukkal elgondolni,
holtukkal a jövőnek élő falat rakni.
De a falból föld lett.

Hervay tehát tudomásul veszi a ballada-sorsot (sőt azt az időben meg is toldja), de nem hátrál meg: „Jövünk, ha föld is lesz a falból!”

Király László városépítője egyenesen erőt merít az összeomló paloták látványából, a harc csak csigázza kedvét; a Látomásban megjelenik Ezékiel, és ilyen szavakat szól:

... marad a kő, a vas, a beton,
és halljátok meg, hogy hittel-hívó
mesterek jönnek,
kiktől a máz pokol-idegen.

De A mesterek című versében Király A városok építése ciklusra is rálicítál; Kőműves Kelemenék példázatát úgy gondolja tovább, hogy építő hitét konkretizálja: egy olyan nemzedék nevében nyilatkozik, amely nem fél az idő múlásától, noha ő sem tudja megállítani azt, de halhatatlan emlékművet emel magának az időben; ezek a palotaépítők különböznek elődeiktől — legalábbis különbözni akarnak:

matuzsálemi időt élünk mi mesterek
nem azért mert építünk
erre ne gondoljatok
de azért mert mi voltunk az elsők
kik elfelejtettünk kínzókamrákat építeni
és mi magunk vagyunk az a nyíl
a palota tornyán

A mesterek szerzője őrzi ugyan még a népi vers egy-két formai sajátosságát (megszólitás, ismétlés, gondolatpárhuzam), a balladai homály azonban már teljesen eltűnik, s a Kőműves Kelemen Kassák öregkori líráján átszűrt hagyományából eredeti Király László-vers születik. Hagyományörzésnek és modernségnek, népszolgálatnak és nemzedéki vallo-másnak ez a szintézise ritka örömteljes pillanat — gondolom, minden olvasónak.

A ballada reneszánszára újabb költészetünkben további példákat is említhetünk, ha a motívum-vándorlás nem is ennyire nyilvánvaló. A Parnasszus felé egyre határozottabb léptekkel haladó Hervay Gizella Balladája, a műfaj-keverés ellenére vagy inkább épp azért, szintén iskolapéldája lehetne XX. századi életérzés és ősi, örök emberi problémák összekapcsolásának; Hervay versével bizonyítja, hogy a jelenkor is balladatermő, nem önkényesen utazik a költő a XX. századból vissza a XVIII.-ba vagy „hét kilométerrel odébb“, ahol már a XV. század is látható. Mert szerelmi tragédiák ott is születnek, ahol „nikkel és acélhajnalok süvitenek“ s ahol „Ruhák karolnak egymásba mosópor-piramis mellett“; mert nemcsak a háború, de a magány is balladát érlel.

Persze, nemcsak ilyen komor balladák születnek, sőt nemcsak programvers-igényűek (mint amilyen Magyarai Hétarcú balladája vagy Csiki László ellenverse, a József Attila szegényember-verseit folytató, meghökentető, hatásos költeménye, a Ballada — gondolatjelekkel). A forma feltámasztása új funkcióval is együtt járhat, s meggyőzőbb példát nemigen mondhatnánk, mint ismét egy Kányádi-versét (ezúttal viszont újbabbét): a Zöld ballada szerelmi líránknak bizonyára tartós fényű gyöngyszeme lesz, messze túl a XX. század hatvanas évein.

Vita az építészek rangsorolásáról

krónika

Hogyan ismerhető el kis népek hozzájárulása az egyetemes építészettörténehez? E kérdés körül vita van kialakulóban a magyarországi szaksajtóban, s a majdani tanulságok — úgy véljük — más kelet-európai országokat s így minket is érdekelhetnek.

A *Magyar Építőművészet* 1968. 6. számában Major Máté professor, az Akadémiai Kiadó Architektúra-sorozatának* szerkesztője válaszol „Dr. B. I. tanárság” névtelennek minősített levelére. Vitaindítóként a címére érkezett levélből idéz: „Nagy örömmel látjuk a kiadásukban megjelenő Architektúra-sorozat köteteit. Viszont nem értjük, hogy miért kell a nagy külföldi építészeket ismertető sorozatba magyar építészeket is belekeverni.” Az ismeretlen levélíró szerint „így nem fogja elérni a célját az eredeti elgondolás: megismertetni a magyar közönséggel a modern építészet kimagasló egyéniségeit. Sajnos, a kortárs magyar építészek jelentőségben eltörpülnek a világnagyságok előtt. Hogy mérhető Arkay Looshoz vagy éppen Nervihez? Ismétlem, csak nagy zavar lesz az olvasók fejében, mert Nervi és Arkay egyenlő formátumban, oldalszámban való megjelenése hamis képzetekhez vezet”. A rejtélyes bíráló egyenesen zavarosnak minősíti az új műtörténeti könyvsorozat megtervezését, mert „jelentéktelen magyar építészek vegyesen jönnek ki a világepítészeti nagyjaival...”

Előrebocsátjuk, hogy mi sem értünk egyet az idézett levélben megnyilvánuló felfogással, s igazat adunk Major professzornak, aki a társadalmi öntudat gazdagítása végett feltétlenül szükségesnek tartja a belföldi — nemzetközi viszonylatban relatív — nagyságok megismertetését az abszolút nagyságok mellett. Elítéli azt az idealista felfogást, amely „csakis abszolútumokban, lezárt, merev kategóriákban képes »látni« a valóságot, s e »látás« konzekvenciáit csakis végleges és megfellebbezhetetlen ítéletként hajlandó levonni és kimondani, mielőtt valódi tartalmukat végiggondolná”. Ha az ilyen abszolútizálást vennők alapul, csak a nyugati építészettörténetek és szaklexikonok alapján nyúlhatnánk saját témáinkhoz. Hová vezetne ez, amikor ezek az összefoglaló művek például egyetlenegy magyarországi építéssel sem foglalkoznak (néhány elszármazott és külföldön ismertté vált építész kivéve), még ha azok hazai viszonylataik között élenjáró építőművészek voltak is. Tegyük hozzá: ugyanez áll a román, szerb, bolgár és más kelet-európai népek építé-

◆ A brassói Új Idő hetilap Hétfaluban megtartott matinéja újabb tartalmi gyarapodást, alapszínezést jelent az olvasók, szerkesztők, művészek, írók találkozására tekintetében. A megye hagyományával, a megye múltjával, néprajzával, sajátos jellegével egyre többet foglalkozó lap a matiné központi kérdésévé tette a népi önismeret, a helyi értékek megbecsülésének feladatát. Az Aki tud — nyer versenyek mintájára (a művészi műsort és dívatbemutatót kiegészítően) vetélkedőt rendeztek, amelynek szereplői maguk az olvasók, a hétfalusi csángók voltak.

Idézzük az Új Idő beszámolójából: „A vetélkedő témája — Szecsesele-város és a csángó-lakta falvak helytörténeti ismeretei — kitűnő alkalmat teremtetett arra, hogy a csángó föld szülöttei Beke György Csángó krónika, 1968 és Csángók Bukarestben című riport-sorozatai alapján feldérezzék szülőföldjük múltját, jelenéről valljanak, és szocialista jövőnk mellett tegyenek hitet. S ugyanakkor író és szerkesztő konkrétan felmérhette, milyen építőmunkát fejthet ki közírásunk az olvasók tudatában.”

Jellemző a csángók gazdag önismeretére, hogy a zsüri egy idő múlva „kifogyott” kérdéseiből, de a verseny még távolról sem dőlt el, hiszen még hét versenyző állott a „porondon”. Sebtében újabb kérdéseket kellett kidolgozni, s a válaszok során kiderült, hogy a helyi lakosság olyan történelmi részletekre is emlékszik, hogy például melyik csángó faluból (Krizba) jelentkezett a legtöbb önkéntes a 48-as szabadságharc seregébe.

* A budapesti Architektúra-sorozatban — egyformán 68 lap terjedelemmel — a következő kismonográfiák jelentek meg 1967 óta: Major Máté: Pier Luigi Nervi; Kubinszky Mihály: Adolf Loos; Dercsenyi Balázs: Arkay Aladár és legújabban Lucien Hervé: Építészeti és fénykép.

◆ Kovászna megye Művelődés- és Művészetiügyi Bizottsága — karöltve a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsával — a kisbaconi Benedek

krónika

Elek Emlékház megalapítása után újabb tanújelét adta a helyi hagyományokban rejlő szellemi tartalékok korszerű kibontásának: Körösi Csoma Sándor születésének 185. évfordulóján nagyszerű emlékműveket rendezett. Sepsiszentgyörgyön Cicerone Poghirc bukaresti és Debreczy Sándor kolozsvári egyetemi tanárok méltatták a „nagy utat“ Háromszéktől a Himalájáig, Kovásznán elhelyezték a tudósról készülő szobor alapkövét (Körösi Csoma-szoborral jelentkezett Jecza Péter is, Puskás Sándor is), majd küldöttségek keresték fel a tudós szülőfaluját, ahol Vita Zsigmond méltatta az egykori enyedi diákot. Az ünnepségeken a sepsiszentgyörgyi Állami Magyar Színház művészei szerepeltek.

Ugyanezen alkalomból Körösi Csoma-emléktáblát helyeztek el Nagyenyeden is, a tudós egykori iskolájának, a mai Bethlen Gábor Líceumnak a falán.

A Körösi Csoma-emlékezés jegyében testvéralapunk, az Utunk ankétot közölt Gy. Szabó Béla grafikusművész, Csetri Elek történész, Vita Zsigmond irodalomtörténész, Murádin László nyelvész, Xántus János természetkutató és Korda István író (a több nyelven megjelent A nagy út életrajzi regény szerzője) részvételével. Az Igaz Szó Magyarai Lajos Csoma Sándor naplója című költői poemáját hozza.

Sajtónk mindenütt megemlékezett a tibeti szótár és nyelvtan székely szerzőjéről, s az Előre hasábjain Domokos Géza elégtétellel állapítja meg (távlatokat nyitva a jövőbeli Körösi Csoma-tárgykorra is): „Mindig itt volt, igaz. De csak mint szép hit, fájdalomos emléke — sejtelmes mítosz. Megérkezett, s a szobor, emléktábla, az országos tiszteletadás bizonyára a kis és nagy Cso-

szei esetében is. Tudomásul véve a magyar építészek ismeretlenségét, Major Máté felveti a kérdést, milyen konklúziót vonjunk le ebből a sajnálatos tényből? „Vajon azt-e, hogy modern magyar építészet tulajdonképpen nincs is, ami van, az nem érdemli meg az építészet nevet, mert nem üti meg az európai mértéket?“

Igaz, hogy Pier Luigi Nervi (1891—) és Árkay Aladár (1868—1932) között nagy a különbség Nervi javára, de összehasonlítni őket nem lehet, mert más korban éltek. Nervi első nagy munkája akkor készült, amikor Árkay már befejezte pályafutását. Nervi ma a világ egyik legnagyobb vasbeton-konstruktőre, Árkay viszont a magyar szecessziós építészetnek volt a jelese. Ha már összehasonlítunk, akkor a kortársakat kell elővenni, Árkay esetében a nyugati szecesszió jeleseit. Ki állíthatná — kérde Major —, hogy például a lexikonok ismertette Victor Horta (1861—1947) brüsszeli Tassel-szállodája. Henry van de Velde (1863—1957) kölni Werkbund-színháza vagy August Endell (1875—1925) müncheni Elvirafogyaszalója „jelentősebb alkotásai a világ és a szülőhazák építészetének, mint Árkay budapesti fasori temploma a magyarnak, sőt az egyetemesnek?“.

Major professzor végig kitart az Architektúra-sorozat eddigi és a jövőben is követendő programja mellett, mondván: „Az értelmes — laikus — olvasó, ha kezdetben talán zavarba is jön, később, a nagy építészművészek zaporodásával egyre inkább ki fogja alakítani a maga értékrendjét a modern építészetet illetően, és Nervit is, Árkayt is többé-kevésbé a saját helyén és a saját produkciójában fogja nagyra becsülni.“

*A mi hozzászólásunk a vitához abból indul ki, hogy a londoni *The Architectural Review* 1968. 3. száma Árkay Aladár munkásságát három és fél lapon ismerteti, nyolc fényképpel, két rajzzal, mégpedig éppen Dercsényi Balázs, a budapesti Árkay-emlékkönyv szerzője tolmácsolásában. Az angol Árkay-bemutató az ugyane folyóirat 1967. 7. számában megjelent Lechner Ödön-ismertetés folytatása*. Tekintve, hogy ezek a londoni közlések az eredeti magyar Lechner- és Árkay-monográfiák megjelenése után tűntek fel (Árkay esetében még egy év sem telt el), logikusan vetődik fel a kérdés: vajon a kiadványok és az angol ismertetések között nincs-e összefüggés? Természetesen van! S ez azt jelenti, hogy mind a Lechner-emlékkönyv, mind az Architektúra-sorozat Árkay-kötete megtette a maga külföldi szolgálatát: hozzájárult ahhoz, hogy a külföld felfigyeljen, megismerje és elismerje e két jeles magyar építész. Ezen az úton mindketten bevonulhatnak már a nyugati, egyetemesnek felfogott építészettörténetekbe és szaklexikonokba, ahol bizonyára nem rangjuk és szerepük, hanem a közvetítés hiánya miatt nem találtak még helyet.*

* A Lechner Ödön-emlékkönyv Dr. Kismarty-Lechner Jenő szerkesztésében még az Architektúra-sorozat megindulása előtt, 1961-ben jelent meg a budapesti Képzőművészeti Alap Kiadványállalatának gondozásában.

Az Architektúra-sorozat belföldi funkciója, az egyetemes és magyar jelesek ismertetése elválaszthatatlan attól a nemzetközi szereptől, mely a magyar építészeket a nagyvilágnak mutatja be. Ha a „Dr. B. L. tanársegéd” emlegette „belekeverés”-t a magunk részéről nem tartanók természetesnek, akkor a Művészeti Lexikont vagy akár Szerb Antal irodalomtörténetét is meg kellene támadnunk, mert azt a képzetet keltik, hogy a magyar művészet és irodalom majdnem akkora, mint az egyetemes. Pontosan Nervi és Árkay egy sorozatban való megjelenítése hívta fel és hívhatja fel a továbbiakban is a Nyugat figyelmét a „relatív” nagyságokra. Ha nem így volna, akkor a *The Architectural Review* másalakiról emlékezett volna meg, nem Árkayról.

Tisztában kell lennünk azzal, hogy bármely ország vagy nép (még inkább a kisebbje) maga kell elvégezze „ásatásait”, hogy felfedezhesse nagyjait, s ez leginkább érvényes az architektúrára, mert az építészeti műalkotásokat nem lehet elszállítani kiállítás céljából. A szellem nemzetközi körforgása azt igényli, hogy minden részt vevő ország vagy nép magát is adja, ne csak a világhíreket továbbítsa. A körforgás csak így lehet igazán egyetemes emberi.

Hazánkban is párhuzamosan jelennek meg a külföldi és belföldi szerzők egyetemes és honi témájú munkái. Alapítványok támogatásával a román fordítása, az *Istoria artei universale* mellett könyvtárainkban található az öt kötetre tervezett *Istoria artelor din România* már megjelent I. kötete, s Andrei Pănoiu művét a régi indiai építészetéről vagy a német Curt Siegel modern építészeti szerkezetformákról szóló szakkönyvének román kiadását kiegészíti George Curinschi kitűnő könyve a hazai műemlékek restaurálásáról. Igaz viszont az is, hogy e kiadványok között még nem jelentkeztek a hazai építészeti monográfiái, holott bizonyos, hogy Ion Mincu vagy Kós Károly emlékkönyvei sem csupán itthon töltenének be hasznos hivatást, hanem világméretreketbe vetíthetnek ki hazai jeleseinket, igazolván, mivel járultunk hozzá mi is az egyetemes építészettörténehez.

Balogh Ferenc

A kanti kriticizmus és a jelenkori gondolkodás

A kanti filozófiának, „a modern gondolkodás breviáriumának” a matematikáját teljes egészében felszínre tartják azok a mai viták, melyek a filozófia tárgyát és módszertanát, a logikát és az ismeretelméletet, a praxiológiát és az axiológiát, a tudomány és a kultúrfilozófia alapjait, az emberi személyiség alkotó- és fejlődőképeségét érintik. A kanti kriticizmus számos folytatója, köztük Windelband, Rickert, Cassirer, Volkelt, Bauch, jelentős mértékben járult hozzá az ismeretelmélet, a logika, a jelentéstan és az

ma-monográfiát is elhozza; annyi tapogatózás után munkásságának rendszeres, átfogó ismertetését is naprendre tűzi.”

◆ A romániai magyar irodalmi és művészeti élet újabb jelentős eseményéről adhatunk hírt: a kolozsvári Rádióstúdió és az Utunk szerkesztősége a Dónát úti korszerű stúdiószínpadon és a 261 méteres középhullámon nagy közönségsikerű nyilvános előadást rendezett Légből kapott irodalom címen. A napi híren és a szükséges műfaji kritikán túl az esemény hagyományteremtő fontosságát kell mindenekelőtt hangsúlyoznunk.

A háromórás, többnyire kabaré-jellegű műsorban a romániai magyar irodalmi és művészeti élet kapott újabb, nagy hatósugarú fórumot, egyformán növelve a nézők—hallgatók és folyóiratszerkesztők, színházi emberek érdeklődését hasonló rendezvények iránt.

Közvetlen helyi hagyományok hiányában a műfajiság persze csak fokozatosan alakul ki, az Utunk, a Rádióstúdió és a kolozsvári Állami Magyar Színház művészeinek kezdeménye azonban máris rendkívül biztató.

A kissé hosszú — mert helyenként lanyhuló — műsorból három jelenetet kell kiemelnünk, Szinberger Sándor (Madách és a Rendező tragédiája), Nagy István—Huszár Sándor (Hogyan udvarolt Nagy István Fényes Aliznak) és Bajor Andor (Interjú Jean-Paul Sartre-ral) paródiáját, s e jelenetekben különösen két nagyszerű színészi teljesítményt: András Mártonét és Barkó Györgyét. Veress Zoltán kupléi jelentettek az Utunk rádiószínpadának másik ügyes műfaji telitalálását.

téka

Istoria Literaturii Române

A román irodalomtörténeti kézikönyv II. kötete az Erdélyi Iskólától a Junimeáig terjedő korszakot fogja át. Középpontjában 1848 áll, a maga nemzeti és polgári eszmeiségével. A felvilágosodás, egy későklasszicista, egy romantikus és egy realista irány fonódik egybe ennek a közel egy évszázadot felölelő korszaknak az alkotásaiban. Ekkor szabadul ki a román irodalom végérvényesen a görög-szláv befolyást jelentő délkeleteurópai-ság köréből, s találja meg kapcsolatait — mind eszmei, mind művészi vonatkozásban — a polgáriassult nyugati irodalmakkal. A kötetet Alexandru Dima vezetése alatt álló öttagú bizottság szerkesztette, s keretfejezeteit és monografikus feldolgozású írói portréit neves irodalomtörténészek írták. E fejezetekből kiemelkedik ki a korszak nemzeti—népi irányzata. (Editura Academiei RSR, 1968.)

Gera György

Baudelaire

Kiújult Ady-viták idején különös érdeklődéssel olvassuk az Irodalomtörténeti Kiskönyvtár immár 37. köteteként megjelent kismonográfiát az oly zaklatott életű költőről, a nagy viharokat kavart, de a líra megújításában kulcs-szerepet játszó költői életműről. Gera György kitűnő kalauzsnak bizonyul: a magyar esszé legjobb hagyományaihoz híven, írói és irodalomtörténeti erényeket egyesít ebben a művében; egyaránt dicsérhetjük jártasságát a francia irodalom kérdéseiben s monográfia-építésének módszerét, — életpályát és életmű, társadalmi meghatározottság és egyéni sors, lelki adottságok, tehetség egysége (de nem egyoldalú) vizsgálatát. (Gondolat, 1968.)

értékfilozófia továbbfejlesztéséhez. Ezért az építő jellegű viták során — kellő válogatással — értékesítenünk kell a különböző irányzatokban és kereszteződésekben rejlő gazdag eszmei tartalmat, s indokolatlannak és elavultnak bizonyul bármiféle nihilista magatartás „e megkapó fogalomarchitektúrával“, a modern szellemiség kritikájával szemben.

A transzcendentális filozófia alapos kritikai felmérése Kantot több vonatkozásban is a jelenkori gondolkodás eleven hagyományaként tünteti fel, ezt teszi Alexandru Boboc nemrég megjelent munkája, a *Kant és a neokantianizmus** is.

Amint az magától értetődik, e munka a kanti kritizmus történeti jelentőségét kutatja, és bevezet a posztkantianusok és a neokantianusok tanulmányozásába.

Kant megértésének kulcsát kétségtelenül gondolkodásának fejlődésében, a kritizmus tudományos megalapozottságában és szintetizáló mélységében, a neokantianizmus különféle szerteágazó rendszereinek utólagos kibontakozásában kell keresnünk, valamint „a gondolkodás összes lehetséges alkotóelemének megalapozására és felülvizsgálására vonatkozó igényben“. A kanti filozófiával ugyanis — amely bizonyos eszmerendszereket romba dönt, másokat alátámaszt — az intellektus felfedi saját *struktúráját* és *dinamikáját*, de önmaga meghaladásának szükségességét is, anélkül azonban, hogy megjelölné az antinómiákon való túllépés feltételeit és hatékony módjait. Kant a szintézis lehetőségeit kutatja, az elvonatkoztatás és az általánosítás a priori jellegéből kiindulva, felvázolja az empirikus és az elméletileg szükséges, az érzelmi és az intellektuális, a logikai és a tartalmi egymásra vonatkoztatásának útját. Igen jelentős kérdéseket vet fel, és kidolgozza a logika, az ismeretelmélet és a kultúrfilozófia fogalomrendszerét, mely körül heves viták zajlanak majd. A *tiszta és kritikájának* elveit és érveit utóéletük során sokféleképpen értékelték és értelmezték. Alexandru Boboc hozzáértéssel és egyenes nézőpontból vizsgálja a marburgi iskola elméleteit, a „fiziológiai“ iskola, valamint a „kritikai metafizika“ és a „kritikai realizmus“ elnevezésű irányzatok nézeteit. A marburgi iskola logicizmusát két változatában: a *tiszta* megismerés Cohen-féle logikájában és Natorp meg Görland metodologizmusában ragadja meg a szerző. Bemutat néhány szintézisre és a logicizmus meghaladására irányuló törekvést is. Például Liebert jelentés- és lételméletét, továbbá Cassirer funkcionalizmusát.

A bázeli iskola érdeklődésének középpontjában is a logika és az ismeretelmélet problématikája áll. Jelentős szerepet játszik itt a normativizmus, melyet a szerző Windelband logikáját és kategóriaelméletét, Rickert és Cohn ismeretelméletét és Rickert predikátumlogikáját elemezve ismerteti.

Igazság és valóság, az igazság formái és szerkezete, a dialektika, a megismerés és a nyelv mint szimbólumrendszer, a jel- és jelentéselmélet megannyi kérdés, amely élénken foglalkoztatja a kutatókat és a

* Alexandru Boboc: *Kant și neokantianismul*. Editura științifică. București, 1968.

gondolkodókat. Tárgyalásukra a *Kant és a neokantianizmus* második felében kerül sor.

Alexandru Boboc joggal állapítja meg, hogy a neokantianusok az érvényesség elvéből kiindulva, át-fogó rendszerbe foglalták azokat az értékeket, melyek a kulturális alkotás különböző területeit strukturálják, megalapozzák, és egyetemes összefüggésekbe állítják. A logikában tovább mennek, egészen annak új alapokon, a modern matematika szintjén történő megreformálásáig, az ismeretelmélet pedig a megismerés kritikájaként jelenik meg náluk: a természet-vagy a társadalomtudományok ismeretelmélete a kritika lehetőségeit tanulmányozva önálló fogalomrendszert alakít ki.

A filozófia fogalma, a tárgyára és az alapjaira vonatkozó felfogás szabja meg a criticizmus különféle válfajainak irányvételét. Azt a kanti eszmét, hogy a filozófia különleges tudomány, törvénytára az emberi értelemnek, amely egyként vonatkozik a *természetre és a szabadságra* s mindarra, *ami van és aminek lennie kellene*, valamennyi neokantianus irányzat és valamennyi későbbi rendszerépítésre törekvő iskola feleleveníti, egyik vagy másik elemét — vagy a tiszta ész kritikáját, vagy a gyakorlati ész kritikáját — állítva előtérbe.

A *Kant és a neokantianizmus* szerzője hivatkozik néhány ismert neokantianus véleményére, s kiemeli törekvésüket egy olyan rendszer létrehozására, amely a „világnak”, „Mindenségnek” vagy „Kozmosznak” nevezett egészre vonatkozik. A filozófia ugyanis egyetemes tudomány, részeinek, a logikának, az ismeretelméletnek, az etikának, az esztétikának, az antropológiának egységgé kell szerveződniük, az *értékek filozófiájává*. A filozófia „egyetemes tudomány”, a világ egészére vagy a világra mint egészre vonatkozik. „az igazság, az érték és a valóság” rendszerbe foglalt egysége. Elméleti és gyakorlati jelentősége is van, amennyiben a „világ filozófiája” és az „élet filozófiája”.

E megállapítás segítségünkre van a filozófia helyének kijelölésében a tudományok között, s módot ad arra, hogy kialakítsuk a tudományok osztályozásának néhány szempontját. A neokantianus osztályozás *formális* szempontokat vesz figyelembe, elsősorban a *módszer* szempontját. Ez kétségtelenül előrelépést jelent, az a történelmi pillanat tükröződik benne, amikor a módszer kérdése központi jelentőségű volt a tudomány fejlődésére nézve. A módszer kritériuma nem az egyetlen, de igen jelentős, s elvileg nem szabad elvetnünk. Sokféle kritérium lehetséges, a fő az, hogy tudományos jellegűek és hatékonyak legyenek. A tárgyi szempont — mely nem érinti feltétlenül a mozgásformákat — szintén lényeges kritérium lehet, de nem az egyedüli. Ugy tűnik azonban, hogy a szóban forgó munka szerzője, eltúlozva a tárgyi szempont jelentőségét, bizonyos fenntartással kezeli a formális kritériumokat, amelyek pedig elengedhetetlenek a tudományos rendszerek megítélésében.

Nagy jelentőségűek a mai viták szempontjából azok a neokantianus történelem- és kultúrfilozófiai nézetek, amelyeket a szerző munkája utolsó részében elemez. Alexandru Boboc felhívja a figyelmet arra, hogy itt az alkalmazott filozófia önálló diszciplínáiról

téka

Traian Herseni

Psihosociologia organizării întreprinderilor industriale

Hogy a vállalatvezetés és -szervezés nem csupán politikai kérdés, már évek óta felismert igazság, de Herseni professzor könyve az első valóban tudományos igényű mű, amelyet hazai pszicho-szociológus e problémának szentel. Az inkább szakembereknek, mint a nagyközönségnek szánt könyv felhasználja ugyan a nemzetközi szakirodalom számottevő eredményeit, de elméleti általánosításai az általa vezetett empirikus pszichoszociológiai kutatások feldolgozott eredményeire támaszkodnak. Mivel e határtudományt a gazdasági élet konkrét szervezési és vezetési szükségletei szülték, kutatásaiban mindig erősen gyakorlati szempontok vezérik, anélkül, hogy az elméleti igényt feladná. (Editura Academiei R.S.R., 1969.)

Le Corbusier

A jövő nagyvárosai

Le Corbusier századunk egyik legmarkánsabb építész. Egyike az elsőeknek, akik kitűzték az építészet s a városrendszert új irányait, melyeket korunk — több-kevesebb hűséggel — ma is követ. A magyar fordításban most megjelen, közvetlenül a háború után írott kis könyve több korábbi munkájában kifejtett gondolatainak gazdag szintézise. Le Corbusier megérzi a modern építészeti szükségleteit s az új anyagokban rejlő lehetőségeket. Városépítészeti koncepciójának lényege: levegős, napfényes környezet a város minden lakójának. Megteremti ennek elvi-építészeti lehetőségeit. Rendszerezi azokat a feladatokat, amelyek az egyéni és kollektív élet egyensúlyát hiva-

téka

tottak megvalósítani. A szép kiállítású kötetet gazdag képanyag — Le Corbusier számos vázlata és a valóra váltott tervek fényképe — illusztrálja. (Gondolat, 1968.)

Toró Tibor

Neutrínul și rolul lui în fizică, astronomie și cozmologie

Mi a neutrino és mi a szerepe a mikro-, makro- és megakozmoszban észlelhető fizikai, asztrofizikai jelenségekben? Erre a kérdésre ad választ a szerző — a temesvári egyetem előadó tanára —, felhasználva az idevonatkozó kutatások legfrissebb eredményeit. A könyv elsősorban azokhoz az értelmiségiekhez szól, akik érdeklődnek a modern fizika felfedezései és távlatai iránt, de új gondolatokat ébreszthet azokban is, akik a fizika filozófiai problémáival foglalkoznak. A gazdag bibliográfiai jegyzék a kutatók számára nyújthat értékes útbaigazítást. (Editura Enciclopedică Română, 1969.)

Luigi Chiarini

A film gyakorlata és elmélete

„Igen fontosnak tartom azt a fajta elemzést, amelyet itt magam is elvégeztem: a filmművészet egybevetését a többi művészzel, amelyek bizonyos értelemben véve adósa” — írja Chiarini professzor, a pisai egyetem filmtörténet- és esztétikatanára, a Velencei Filmfesztivál igazgatója könyvének a magyar olvasókhöz címzett előszavában. Mint gyakorló filmrendező, jószemű kritikus és teoretikus elemzi a film elméletét és gyakorlatát. A jó film feltételeit körvonalazza, mércét tartva a szakembernek és tájékozódást nyújtva a filmet szerető olvasónak. A könyvet Zentai Éva fordította. (Gondolat, 1968.)

van szó, amelyek az ember értékének, az emberi cselekvés értelmének eszméjét alapozzák meg. Ugy véljük, teljesen indokolt az a könyv vége felé megfogalmazott tétel, hogy a neokantiánusok az érték, a praxis és a szimbolikus forma fogalmai révén olyan módszertani modellt keresnek, amely megfeleljen a társadalomtudományok sajátos szerkezetének, egyként figyelembe véve az objektivitás és a szubjektivitás szerepét, a történelmi-dinamikus és a szerkezetstatikus sítót egyaránt. Ismeretes azonban, hogy a társadalomtudományoknak ilyenyszerű dialektikus szemlélete nem lehet fel sem Kantnál. sem a neokantiánusoknál, ilyen irányú törekvéseiket csak részben koronázta siker. Maguknak az érték, gyakorlat, szimbolikus forma fogalmaknak is olyan elégtelen értelmezést ad a kriticismus, hogy ez lehetetlenné teszi egy átfogó dialektikus felfogás kialakulását.

Kérdésfeltevései és válaszai, elemzéseinek mélysége és árnyaltsága kétségtelenül a modern filozófiai gondolkodás egyik nagy vállalkozásává avatja a kriticismust, ezért tanulmányozása és újraértékelése mulhatatlanul szükséges. Szélesebb történelmi távlatban lehetőségünk nyílik olyan magyarázatra, amely túléli majd az elvont értékelés korlátait. Kant a modern dialektika megalapítóinak egyike. A kanti filozófia újraértékelése a dialektika további fejlődésének fényében felfedi a kriticismus erőnyeit, de korlátait és következtelenségeit is. Alexandru Boboc munkája jelentős állomása ennek az újraértékelésnek.

Alexandru Florian

A közírás az irodalomban

Fokozódó belefelejtkezéssel olvastam végig a könyvet, amely úgy állott össze, hogy Balogh Edgár összeválogatott Szentimrei Jenő cikkeiből egy kötetnyit.* Nem is az író egész életének a terméséből, csak abból a húsz évből (1921—1940), amely szerkesztői céljának leginkább megfelelt. Az előzetes, újszólván sors- és kortársi érdeklődést voltaképpen kíváncsiság váltotta ki belőlem: csakugyan, hogyan mérhetők ma le könyvből és irodalomként az egykor talán napi feladatként, minden nagyobb esztétikai igény nélkül írott s jórészt napilapokban megjelent cikkek?

Tudom, hogy akkoriban a szerzők maguk se könyvekbe szánták ilyen természetű alkotásaikat. A napilapok szerkesztési gyakorlatában rangosító anyagnak, színesítőnek tekintették a tartalmasabb cikkeket, amelyek olvasmányosabbá teszik az újságot, s a hírközlés mellett kirajzolják társadalmi szerepét, világnézetét, politikai elkötelezettségét vagy függetlenségét. A jó újságcikk nagy érték volt a napilapoknak, de

* Szentimrei Jenő: *Sablon helyett csillag. Publikisztikai gyűjtemény. Szerkesztette és bevezetővel ellátta Balogh Edgár. Irodalmi Könyvkiadó. Bukarest, 1968.*

téka

Áprily Lajos

Tavaszi tüzek

Egy eredeti mives-költészet elvászthatatlan részei e kötetbe gyűjtött román versfordítások. Sajátos módon megfogalmazott költői hitvallások két nép kimagasló költőegyniségeinek az Alkotásban való találkozásáról, olyan szinten, ahol a műfordítás megszűnik mesteriség lenni, mert új minőséget teremtő lényege az elmélyülésben létrejött költői-emberi találkozás.

A kötet fordításai egymástól igen távoleső időben születtek: némelyek még a 20-as években, amikor a költő Kuncz Aladár biztatására fedezte fel a maga számára Eminescu, Blaga, Șt. O. Iosif világát; s legnagyobb részük a felszabadulás utáni évtizedekben, amikor Áprily a vallomásszerű előszót szignáló Domokos Sámuel munkatársaként vállalt részt egy átfogó és átgondolt kötet-sor létrehozásából, kimagasló magyar versekben tolmácsolva Coșbuc, Eminescu, Macedonski, Arghezi, Pillat és Blaga verseit.

A külön-külön már ismert fordításoknak így, egybegyűjtve különös súlyt ad az a költői tett, amely e mögött az egész fordítói életmű mögött áll. (Irodalmi Könyvkiadó, 1969.)

Krúdy Gyula

Szindbád

A magyar próza XX. századi képében külön helyet foglal el az a mesevilág, amelyet Krúdy immár halhatatlanná vált Szindbádjának történeteiből ismerünk meg. Színes ábrándok, szép hazugságok, élet látszatát keltő elevenség ez a világ, amelyet azonban valami szomorkás hangulat egészít ki: az, hogy

senki sem nézte, becsülte, bírálta irodalomként. Irodalom, amely könyvbe kíváncszott, a regény volt, a novella- és versgyűjtemény, a dráma vagy legalább középfajú színdarab. Elismerték irodalmi műfajként az esszét is, de jórészt irodalomra vagy írókra szűkítették a témakörét, s megkövetelték tőle a kissé „magasztos“ hangszerelet.

Nem is jelent meg a Szépmíves Céh száznál több kötete között, ha jól emlékszem, csak hét esszé-kötet. Az egyik Kovács László írókról és irodalmi művekről szóló cikkgyűjteménye, a másik az Erdély nagy születteit felmutató *Erdélyi csillagok*, amelynek az adott különös érdekességet, hogy Adyról Reményik Sándor írt benne, Mikes Kelemenről pedig Tamási Áron — egy levelet a maga édesanyjához. Egységes tematikájú írásokból állott össze Maksay Albert *Idegen partok*, Tavasz Sándor *Erdélyi tetők*, Makkai Sándor *Erdélyi szemmel*, Vásárhelyi Ziegler Emil *Erdélyi művészek* című könyve is, Kós Károly *Kalotaszége* pedig csak azért vált „vegyessé“, mert Kalotaszegről szóló néprajzi, társadalmi, gazdasági fejtegetései közé „belopott“ egy remek történeti kisregényt is.

A jó cikkek, humoreszkek, karcolatok, rövidebb terjedelmű esszék nagyon megemelték a napilapok színvonalát, de egyben el is határolták magukat az irodalomtól egyszerűen azzal a ténnyel, hogy napilapban jelentek meg. S volt ilyesfajta mérce még a rangos folyóiratokban is. A cikk ezekben is csak cikk maradt, kivül az irodalom sáncain; a publicisztikához, a közíráshoz tartozott, amelyről tudott dolog volt, hogy érdekessége csak korlátozott ideig tart, tehát nem is kíváncsodik könyvbe. Jellemző erre a szemléletre, hogy Tomcsa Sándor igazán mély értelmű s esztétikailag is szinte kiczellált humoros karcolataiból, amelyek a *Brassói Lapokban* jelentek meg, csak a felszabadulás után hoztunk ki egy kötetnyit, kiostálva anyagából még egy kötetre valót, azzal a jelszóval, hogy válogatott műveket adunk, márpedig a humor nehéz műfaj, abban — ahogy Tomcsa egykori szerkesztője, Fűzi Bertalan mondta — „nem lehet mindennap orozslánt löni, néha sakált talál a golyó“. Nos, Tomcsa maga sem tartotta irodalomnak a karcolatait, eszébe se jutott kiadásra felajánlani — még „orozslán-találatait“ sem — a Szépmíves Céhnek. A színdarabjaival akart betérni az irodalomba, s csak ma látjuk, hogy maradandó nyomot benne éppen a karcolataival hagyott.

Szerénysége mellett talán ez az egyik magyarázata annak is, hogy Gaál Gábor se gyűjtötte abban az időben könyvbe a „cikkeit“. És Szentimrei Jenő sem válogatott be még irodalmi folyóiratokban (*Erdélyi Helikon*, *Pásztortűz*, *Korunk*, *Nyugat*) megjelent cikkeiből sem bár egyet is a *Vallomások* című, 1956-ban megjelent gyűjteményébe. Még mindig tartotta magát ahhoz, hogy „cikkek“ nem valók kötetbe, vagy tán nem férnek meg együtt irodalomtörténeti, esztétikai tanulmányokkal? Bizonyára így volt, s ebben egyet is értettünk vele mi, kortársai is.

S most, cikkgyűjteménye olvasásakor be kell vallanom, hogy erősen meginogtam ebben a kényes „irodalomvédő“ szemléletemben. S voltaképpen most tudatosodik bennem az is, hogy hiszen ezt a szemléle-

téka

írójuk mindezek mögé lát, s hőse mindezek között nagyon egyedül van. Krúdy prózáját sajátos líraiság jellemzi. Fel-táruul benne egy világ, amelyet szépnek, kívánatosnak, megnyugtatónak óhajt látni, de amely — az író tudja és tudatja — mégsem az. Krúdy nemcsak hőse nevét kölcsönözte az Ezer-egyéjszakából, hanem csoda-atmoszféráját is újjáteremtette a pusztulásra ítélt ódon Tabán körül. Egy világot tár fel, amely rég elmúlt, de vall egy írói életeszményről is, amelynek az írói látásban testet öltő humánnum-lényege örökkévaló értéke a magyar irodalomnak. (Irodalmi Könyvkiadó, 1969.)

Cristopher Hill

Az angol forradalom évszázada 1603—1714

A történelmi materializmus alapján álló oxfordi egyetemi tanár az angol történelem alapvető fontosságú szakaszát, a több mint egy évszázadig tartó angol polgári forradalom korát elemezve megállapítja, hogy az ekkor végbement változás „sokkal több volt egyszerű alkotmányos vagy politikai forradalomnál, gazdasági, vallási vagy ízlésbeli forradalomnál. Ez az átalakulás az élet minden területére kiterjedt”. Könyvének célja megmagyarázni éppen azokat az okokat, amelyek e változást előidézték, és Angliát a parlamentáris kormányzás, a gazdasági fejlődés, az imperialista külpolitika, a vallási türelem és a tudományos haladás útjára vezették. A szerző a forradalom századát négy szakaszra (1603—1640; 1640—1660; 1660—1688 és 1688—1714) és ennek megfelelően a könyvet négy részre osztja. Magyarra Litván György fordította, a fordítást Makkai László ellenőrizte. (Kossuth Könyvkiadó, 1968.)

tet Balogh Edgár már régóta kitartóan ostromolja. Néhány év óta — s mindig az ő tiszteletre méltó fáradozásai eredményeként — több jelentős kötetünk jelent meg úgynevezett közírói teljesítményekből. Benedek Elek se gondolt arra, hogy olyan cikkeit, amelyek nem is irodalomról szóltak, kötetbe gyűjtve kiadja életében. Gondolt hát erre Balogh Edgár, az író halála után. S a könyvet izgalmas érdeklődéssel olvastuk, pedig egy olyan korszak emberi, társadalmi, politikai küzdelmeit tárta fel, amely már válláig el-süllyedt a múltban. Persze, azt hittük, hogy ez az érdeklődés annak a Benedek Eleknek szól, aki varázslatos mesemondásával már gyermekkorunkban örök-lakást vett magának a szívünkben. S meg is tartotta ezt mindig, élete és közéleti harcai kivételes emberi tisztaságával.

Az Ady Endre és Móricz Zsigmond publicisztikai írásaiból készült kötetek már tartalmilag is közelebb állottak hozzánk. Sokan emlékeztek még közülünk azokra a közéleti tornákra, elszánt viadalokra, amelyek a könyvek nyomán megelevenedtek előttünk. S gyakran új értelmet is nyertek, mert tisztábban látuk már azokat a társadalmi és politikai háttereket, amelyekből történelmi értelmük kisugárzott. Ez az időszak hát csak derékig süllyedt már a múltba. Ez is fokozhatta érdeklődésünket. Nem is beszélve arról, hogy olyan irodalomtörténeti óriásoknak, mint Ady és Móricz, mindig minden sora értékes és érdekes része lehet az életmű egészének!

S most itt van ennek a Balogh Edgártól alakított sorozatnak a legújabb kötete, amelyben — a sorozat-alakító szerkesztő szavaival — „egy erdélyi költőt mutatunk be a futó munkaidő alkalmi mondandói-val, melyeket azonban örökbecsűvé avat a bennük feszült teljes emberség”.

Persze, most folytathatom a hasonlaltal, hogy az az időszak, amely a Szentimrei-cikkekből élénk táruul, csak bokáig süllyedt még a múltba, ez a közelség magyarázza tehát érdeklődésünket. S ez igaz is. A könyv nem egy cikkében a szerző ott állt a csecsemő bölcsője mellett, amelyben az akkor született hazai magyar irodalom sivalkodott, más cikkeiben pedig már kezénél fogva vezeti, mint serdülő gyereket, sőt dorgáló, megrovó igéi sem maradnak el, amikor a kommerciálódás veszélyeitől félti. Irodalomtörténe-szeinknek tehát szakmailag is „élményt” jelenthet; olyan értelemben is, hogy megoldásra váró feladatok elé állítja vagy eddigi véleményük módosítására bírja őket hitelt érdemlő tanúvallomásaival. De benne van ebben a cikkgyűjteményben egy új irodalom születésén kívül egész akkori kisebbségi életünk. Benne van minden szép szellemi, társadalmi, gazdasági erőfeszítésével. S minden öröklött vagy újonnan szerzett betegségével is, amely ellen sokszor ádáz küzdelmet kellett vívnia éppen Szentimrei Jenőnek.

Balogh Edgár minderre igen szépen, okosan és igazi emelkedett közírói stílusban rá is mutat a könyv bevezetőjében. Hanem ismertetése és értékelése ki-induló pontjának megfogalmazásával nem tudok egészen egyetérteni. A romániai magyar irodalmi élet „két véglete” nem a Korunk és az Erdélyi Helikon volt, még ha e két tekintélyes folyóirat között időnként ki is tört az irodalmi vita. Két végllet között

Dr. Xántus János

A tengerfenéktől a csillagokig

A bennünk rejlő örök megismerési vágyat igyekeznek mű tudományos igényességgel — de nem szárazsággal — kiélegíteni. Fotonúrhajó-sebességgel visz a tökéletesedő ismeret lépcsőfokán felfelé, bemutatva a tengerek és óceánok „merülő csészealjait”, és a sztratoszférikus magasság „repülő csészealjait”. Az irdatlan mély föld alatti világot és a végtelen kozmoszt. Az óceánutak és kozmonauták hősiek küzdelmét éppen úgy, mint a speleonautákét. Visszavezet az ókebon és előre mutat a harmadik évezredig. (Ifjúsági Könyvkiadó, 1969. Második, átdolgozott kiadás.)

Kassák Lajos

Üljük körül az asztalt

„Megcsókollak / te nekem adsz csókot / aztán elindulsz szóltanul / és magaddal viszed életem” — hangzanak Kassák Lajos új kötete (még ő állította össze, de már halála után jelent meg) legutolsó versének befejező sorai. Hatalmas, üstökös-vonuláshoz hasonlatos életmű zárósorai ezek, olyan életmű sorai, mely közel hatvan esztendő óta nő, terebélyesedik és tisztul egyre impozánsabbá, egyre ragyogóbbá.

Az erős, pontos, sallangmentesen szigorú kifejezés művésze volt Kassák. A férjias kiállás, a becestelenséget és megalkuvást nem ismerő emberi tartás művészi tükrözése az, ami költeményeinek megadja azt az egyéni ízt, azt az egyszerű és mellébeszélést nem tűrő hangvételt, mely a költő verseinek minden sorában ott van. Utolsó kötete elszámolás.

közvetíteni, hidat verni talán nem is lett volna olyan rokonszenves szándék. A *Korunk* másik véglete az irodalmi jobboldal volt, amely a *Hírnök* című irodalmi folyóiratban s részben a Minerva egyes irodalmi kiadványaiban, részben a Magyar Párt kezébe került *Keleti Újság*ban, valamint az *Erdélyi Lapok*ban nyilatkozott meg. De ezekkel nem is egyezett Szentimrei sem Korunkat, sem Helikont. Nem is lehetett volna. Hadd legyünk büszkéek arra a bizonyos „erdélyi szellemre” — annyi emelkedett szó esik róla a könyvben! — azért is, mert azt a bizonyos jobboldali *végletet* irodalomban nem engedte jelentőssé válni még akkor sem, amikor a politikai életben előretört. Ellentmondás persze volt a két jelentős folyóirat között, de nem a végleten. S hogy Szentimrei miért vállalhatta tiszta szívvel az „egyeztetést”, „a híd-szerepet”, erre a kérdésre talán én tudom a legjobb útbagazító vallomást tenni. Fogadalmi volt, hogy a haladó társadalmi összefogáson fáradozik, szemben a nemzeti elzárkózással. Ezzel igazán egyetértett Gaál Gábor. Azt meg együtt fogadtuk meg, hogy vigyázunk, „ne kényszerüljünk lelki emigrációba...” Ez ellen meg Kós Károlynak nem lehetett semmi kifogása.

De hiszen jól tudom, hogy pontosan így érti ezt Balogh Edgár is. Nem is tettem volna szóvá, ha nem tartottam volna szükségesnek éppen ezt az értelmét nagyon tisztává és nyomatékosává tenni az olvasó előtt is.

És éppen ennek a könyvnek kapcsán! Visszatérve ugyanis első alapvető gondolatunkhoz, nem kerülhetjük el az egyenes kérdést: mi teszi ezeket a cikkgyűjteményeket — s köztük a Szentimrei könyvét — méltókká arra, hogy irodalomnak tekintsük őket? Hogy egyes írók életművének kiegészítő részeként kezeljük?

Nem, eszemben sincs, hogy esztétikai fejtegetésbe kezdjek, széptani feltételeket jelöljek ki, vagy ilyesféle ismérveket kezdjek felsorakoztatni a cikkgyűjtemények mellett. Megelégszem a Balogh Edgár szűkszavú, de tartalmas értékelésével. Olyan cikkek kívánkoznak ilyen gyűjteményekbe, amelyeket — noha a „futó munkaidő” termi őket „alkalmilag” — „örök becsüvé avat a bennük feszült teljes emberség.”

A teljes emberség! Ez persze tartalmi érték. De ez a tartalom nyilván megteremti magának azt a formát is, amely irodalmivá teszi a közírást. Már az irodalomnak minősíthető rangos közírást... Mert az idő rostája itt is dolgozik. Vers, novella, regény, dráma is süllyed el a rárakódó friss irodalmi élmények súlya alatt, noha friss korában élt is hosszabb-rövidebb ideig. Balogh Edgár is rangos közírással bizonyít, és eszébe sem jut begyűjteni és kiadásra javasolni a *Keleti Újság* Zágony Istvánjának vagy az *Erdélyi Lapok* Sulyok Istvánjának a cikkeit, noha megjelenésük idején ezek is éppen elég vizet zavartak.

Úgy vélem tehát, hogy az elmondottak szerint helyet kell szorítanunk a rangos közírásnak az irodalomban. Vagy még inkább: ki kell szélesítenünk a nálunk oly mostohán szűkre magyarózott esszének a fogalmát! Az esszét mindenütt elismerték irodalmi műfajnak, s fogalmi kitágulása Angliában, amelyet

téka

a világgal. Nem siralom, nem fájdalomkiáltás, inkább annak az embernek a számvetése, aki egész életében készült erre a pillanatra, s tudta azt is, ilyenkor következnek a legnagyobb megméretés. Az ember tisztának és pártatlannak születik, és születésekor nincs akit gyűlöl, nincs akit imád. S aki a nemlét kapujához érve, harcon, sarakon, szeméten, véren átgázolva ugyanilyen eredendő tisztasággal tudja átlépni a küszöböt, az nem élt hiába. (Magvető, 1968.)

Herceg János

Egy meg egy

Arcképek, írja a szerző kötetének címe alá, mintha ezzel akarná jelezni írásainak realizmusát. A mindennapok kisemberei szólnak meg, mondják el sorsukat, életútjukat, amely hol tragikus, hol mosolyt fakasztó — de mindig őszinte. Az író nem kommentál, nem szól bele a vallomásokba, nincsenek „szempontjai”, közvetlen dialógust teremt az olvasó és az írások „hősei” között. Mindezt csak fokozza a szerző tájnyelvi elemekkel tarkított eleven stílusa. Külön dicséretet érdemel B. Szabó György, a kötet illusztrátora. (Fórum, 1968.)

Dr. Kós Károly

Mihez kezdünk a természetben?

A kötet a fejlődőben levő turisztikát szolgálja azzal, hogy a természetjáróknak számos ötletet, gyakorlati megoldást javasol, amelyet kirándulásokon bárki kipróbálhat. Az etnográfus Kós áttekintést ad a természeti népek mindennapos életéről, s meggyőz arról, hogy a természetjárásnak nem

az esszé klasszikus hazájának tekinthetünk, már régen megtörtént. Nemrégiben jutottam hozzá egy angol esszégyűjteményhez, amely *Hagyomány és egyéniség** címmel jelent meg magyarul. Nos, ebben a vastos kötetben a XVI. század közepétől szinte napjainkig sorakoznak egymás után az angol irodalomból is kimagasló esszék; és köztük David Hume Az esszé követsége című „cikke” közvetlen szomszédságában ott van Oliver Goldsmith *Találkozósz Mitugrász úrral* című gúnyolódó eszmefuttatása. De Shelley *A költészet védelme* című esszéje mellett is megférnek ilyen esszé-címek is: *Értekezés a sült malacról* (Charles Lamb) vagy: *A sertésterelés varázsáról és buktatóiról* (Leigh Hunt). Vagyis: esszé írható — a szellemes csevegés vagy az irodalmi szitkozódás hangján — mindenről a világon, ha David Hume elve szerint társadalmi vonatkozásban s az emberi kapcsolatok terén „mindég az öröklött s a mesterséges homály elűzésén járdozunk”.

Ennek a feltételnek pedig a Balogh Edgártól eddig válogatott és szerkesztett cikkgyűjtemények mind megfeleltek, mégpedig a legmagasabb fokon.

Kacsó Sándor

Az „aranyos Dady”-tól Kuncz Aladárig

Hiszem és vallom: Kuncz Aladár legmaradandóbb alkotása, egész életművének legértékesebb része, amely két világháború közti irodalmunkban előkelő helyét kijelöli, nagy regénye, a *Fekete kolostor*. Mégis, az a már-már szenvedéllé fokozódó izgalom, amely Pomogáts Béla szép Kuncz-monográfiájának olvasása közben elfog, nem a *Fekete kolostor* írójának szól elsősorban, hanem a szerkesztő-kritikus és irodalomszervező Kuncz Aladárnak. S ez nem csupán azért van, mert a *Fekete kolostorról* mindjárt megjelenése pillanatában olyan hívatott bírálók mondtak máig érvényes véleményt, mint Móricz Zsigmond, Kosztolányi vagy Schöpflin Aladár, s még csak azért sem, mert a mű negyvenéves pályafutása, hazai és külföldi sikere elégségesen bebizonyította e nagy alkotás vitathatatlan eszmei-művészi kvalitásait, hanem mindenekelőtt azért, mert hazai magyar irodalomtörténetírásunk jelenlegi — készülődő — szakaszának egyik megoldásra váró kulcskérdése épp Kuncz Aladár kritikai-szerkesztői és irodalomszervezői tevékenységének *tudományos* felmérése. Amennyire megalapozottak és helytállóak ugyanis Kuncz egykori méltóinak a *Fekete kolostorra* vonatkozó megállá-

* *Hagyomány és egyéniség. Az angol esszé klasszikusai. Európa Könyvkiadó. Budapest, 1967.*

téka

pításai, épp annyira impressziókból táplálkozóan és vitathatóan tartom Kuncz szerkesztői s főleg irodalomszervezői tevékenységének megítélését.

Persze, igazságtalan volnék, ha ezt számonkérő szándékkal mondanám. A kortársakat egész sor tényező gátolta abban, hogy Kuncz szerkesztői és irodalomszervezői tevékenységét tárgyilagosan ítélhessék meg. Hogy csupán a legfontosabbakat említsem ezek közül: a történelmi perspektíva hiánya, a romániai magyar irodalomnak épp kisebbségi irodalom mi-voltából származó bonyolult problematikája (nemzeti-ségi lét és társadalmi haladás kérdésének össze-egyeztetése) s nem utolsósorban Kuncz Aladárnak a kortársakra gyakorolt személyes varázsa. Lényege-sen más a mai kutató helyzete, aki nem szubjektív vélemények, hanem tények és dokumentumok alap-ján dolgozik, s akinek az elmúlt ötven év megfelelő távlatot nyújt ahhoz, hogy a két világháború közti irodalmi jelenségeket a társadalmi-történelmi esemé-nyek világánál helyesen értékelhesse. A többi már csupán dokumentálódás és interpretáció kérdése.

Szerző és olvasó meg fogja tehát érteni „szakmai ficamomat”, s nem veszi rossz néven, ha ismertetésem-ben a könyvnek* inkább azokat a részeit említtem, amelyek Kuncz emberi-művészi fejlődését, kritikusi-szerkesztői és irodalomszervezői tevékenységét tár-gyalják, s kevesebb gondot fordítottak a Kuncz szép-írói fejlődését bemutató érdekes fejezetre.

Megállapításom, mely szerint Kuncz szerkesztői-kritikusi és irodalomszervezői tevékenysége hazai magyar irodalomtörténetírásunk egyik kulcskérdése, egyáltalán nem szónoki túlzás. Annyira nem, hogy két szempontból is igaznak vélem:

1. Kuncz Aladár az első nemzedék azon írói közé tartozik, akiknek emberi-művészi kialakulása, írói pályakezdése még az első világháború előtti korszakra esik, s akiknek magukkal hozott eszmei-művészi felfogása nagyban befolyásolta a születő romániai magyar irodalom szellemét. Irodalmunk *forrásvidé-keinek* felkutatásakor tehát különös gonddal kell megvizsgáljunk azt a szellemi poggyászt, amellyel Kuncz 1923-ban Kolozsvárra érkezett, annál is in-kább, mivel mind kulcs-helyzeténél, mind pedig szemé-lyes kapcsolatainál fogva nagy hatással volt egyes íróinkra.

Pomogáts Béla hármas tagolású monográfiájának első fejezete (*Ábrándoktól a felelősségtudatig*) ezt a kérdést tárgyalja tudományos alapossággal és szak-szerű hozzáértéssel. Könyve lapjain világosan rajz-olódik ki előttünk Kuncz aradi gyermek- és ifjúkora, nyomon követhetjük szellemi fejlődését a kolozsvári gimnázium nagy ambíciókkal induló diákjától az Eötvös-kollégiumon át a *Nyugat* radikalizmusához csatlakozó fiatal irodalomtörténész-kritikusig, megis-merkedünk azokkal a szellemi hatásokkal, amelyek emberi-művészi egyéniségére alakítóan hatottak, s igaz képet kapunk arról a társadalmi és művészi lég-körről, amely indulásának éveit jellemezte. Teljesen hitelesnek érzem Pomogáts portréját, amely az induló

* Pomogáts Béla: *Kuncz Aladár. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1968. (Irodalomtörténeti Füzetek, 61. szám)*

nélkülözhetetlen tartozéka a sátor, a flekkensütő. A „mes-terkedő” ember viszonylag könnyen talál megoldást bár-mely problémára a kirándulá-sokon. A könyvben ilyen feje-zetek is vannak: ehető, vadon-termő növények, élelemszer-zés a természetben, enyhelyek, kunyhók, sütés-főzés, mester-kedés, távközlés, művészkedés a természetben. A könyv egy kicsit néprajz, művelődéstör-ténet és történelem is. Monda nivalóját számos szakszerű rajz és ábra teszi érthetőbbé. (Ifjúsági Könyvkiadó, 1968.)

Berde Mária

Romuald és Andriána

A Romuald és Andriána (1927) a keresztes háborúk ide-jén lejtátszódo tragikus szerel-mi történet. Az író kedvelt témájának, a nő nem sorskérdé-sének foglalatja a regény. And-riána, a XIII. századi hősnő szemeszegülve az anyai aka-rattal, kitartóan vár a háború-ból hazatérő szerelmésére, s mégis ő lesz az áldozata Ro-muald erkölcsi tévelygéseinek és hűtlenségének. A lovagvá-rak és lovagi eszmények hű másolatát rajzolta meg Berde Mária. S mint minden regé-nyében, itt is finom érzékkel sikerült reflektálnia a nő lé-lek legintimebb rezdüléseire. (Irodalmi Könyvkiadó, 1968.)

Gáll István

Rohanók

Nemzedékek krónikáját meg-írni ha nem is új, de kitérő írói ötlet, amely pusztja törté-netiségében is olvasmányos le-het. De Gáll István könyve jóval több ennél, mert a no-vellek hőseiben, konfliktu-saiban, igazságáiban e század elevenbe vágó problémáira is-merünk. „Szenvedélyesen izgat

téka

az életük, sorsuk, gondolkodásuk. A három nemzedéknek más és más a magartatása. Ez érdekel a legjobban: mit és hogyan tudnak elviselni" — vallja a szerző. Szinte sajnálni lehet, hogy a kötetet záró, másképp kitűnő két írás megbontja a könyv egységét. (Szépirodalmi Könyvkiadó, 1968.)

Szász János

Mamaia by night

Az ember akkor válhat igazán emberré, ha a mindenség-gel tanulja mérni önmagát. „A mindenség nem álom, benső szemlélettel megteremtett nyugalom, hanem maga az egész élet és valóság”, ami elől nem lehet menekülni, „amihez nem lehet nem hozzányúlni, mert meg kell változtatni, hiszen csak akkor mérhetjük magunkat a mindenséghez, ha próbáljuk megváltoztatni”. Újra emberré akar lenni a kisregény fotóriportere, s a gondolatai mögül állandóan felbukkanó fájdalom is felül akar emelkedni. A tengerpart forró éjszakáinak zajos bárjaiban, görög települések romjain pereg a cselekmény. S a lokálokban elfogyasztott ginnél erősebbnek, a bójákon túli messzeségnél mélyebbnek bizonyul a szenvedő, vívódó emberség. (Irodalmi Könyvkiadó, 1968.)

Sőni Pál

Póz és mosoly

„E regény valamennyi szereplője és valamennyi eseménye költött” — írja Sőni Pál, de nem vagyunk hajlandók elfogadni tőle ezt az írói pózt, hanem dokumentumként olvassuk végig a háború, a deportálás és az újjáépítés izgalmaiban fogant Marosvásár-

Kunczot a polgári radikalizmus felé tájékozódó, nagyműveltségű irodalomtörténészként és a művészeti kérdések iránt rendkívüli érzéssel bíró, igényes kritikusként rajzolja meg, akinek azonban radikalizmusa nagyon is ingatag politikai illúziókból táplálkózik: „A polgári társadalom reformjában, a francia demokratizmus hazai győzelmében bízik, erkölcsi megújíthatóságot, felvilágosodást sürget. Részvétele a radikálisok mozgalmában inkább alkalmoszerű fellobbanás, mint elkötelezettség. Kunczot különben is inkább az irodalom, a szerelem, Párizs vonzza, mint a politikai küzdelem. Olykor-olykor szerepet vállal ebben is, igazi alkata szerint azonban — Bóka László szavával — »a szellem felvilágosodott arisztokrataja« marad.”

E „fellobbanás” ugyanígy jellemző irodalomtörténetészi, kritikus, sőt szépirodalmi munkásságára is. „Oroszlánkörmeit” minden téren megmutatja, de tovább nem futja erejéből. Török Sophie félig tréfásan, félig komolyan „a legnagyobb magyar diványonheverő-nek nevezte.

Mi hiányzott hát ahhoz, hogy a rendkívüli írói képességekkel rendelkező fiatal Kuncz igazán nagy alkotóvá váljék? Pomogáts világos választ ad erre is: a nagy társadalmi kérdések felismerése. Morális érzéke a radikálisok felé hajtja, ám „A valóságos életet, a társadalom mélyében robbanni készülő világot mégsem ismeri meg: polgárként, védve és óva illúziókhöz jut. Így lesz »életművész»: a pesti társaságok egyik kedvence, divatos szépasszonyok barátja”, így lesz belőle az „aranyos Dady”.

Nagyműveltségű, alkotásra vágyó művész, és az élet élvezeteit (szerelmet, mámort, csillogást) hajhászó világfi — ez a fiatal Kuncz Aladár kettős arculata. S mindaddig, amíg a társadalom megadja neki a lehetőséget, hogy az életet élvezhesse, az alkotó művésszel szemben a világfi marad felül.

Morális romlatlanságára vall, hogy gyöngeségét maga is belátja: „Ki egykor... oly sokat vártam magamtól, a nagy világosságban elrémülök saját szegénységemen. Egyszerű perc-ember vagyok... ki a kínálkozó szépet talán meg tudom fogni, de tökéletesíteni nem bírom” — írja Párizsból Ferenczy Sárinak.

Az első világháború és az öt évig tartó francia internálótábor szétfoszlatja Kuncz politikai illúzióit: „a felvilágosult polgári állam”, „az európai kultúrközösség” jelszavai szappanbuborékként pattannak szét. Mi maradt meg hát mindazokból az eszményekből, amelyekért az első világháború előtt küzdött? Egyáltalán létezik-e író eszmények nélkül? Lemondhat-e a jobb emberi jövő reményéről, ha mégoly illuzórikus is az? Hiszen maga Kuncz mondja Pomogáts által is idézett Madách-tanulmányában: „Az emberi ész önmagában csak az öngyilkosság útjára léphet.” A remény — Valéry szép szavaival — a lét bizalmatlansága az ész pontos előrelátásával szemben. Ez sugallja neki azt, hogy az észnek mindannyiszor feltétlenül tévednie kell, valahányszor a létre nézve kedvezőtlen következtetéseket von le Kuncz-nak is megmaradt és letisztult nagy kultúrájából táplálkozó nemes humanizmusa. Tán nem volt még ez „aktív humanizmus”, társadalmi cselekvésre ösz-

tönz életprogram, ahogyan ezt Pomogáts látja, de még így, elvontságában is elég erős volt ahhoz, hogy morális érzékének épségét megőrizze, s megmentsse a magány és hiábavalóság kétségbeejtő érzésétől.

Mert a háborútól és a proletárforradalomtól egyformán megriadt Kuncz ezekben az években nagy emberi válságon megy át: hiszen nem csupán régi illúzióit, de régi társadalmi pozícióját — s ezzel együtt régi biztonságérzetét is — elvesztette. A háború következtében leromlott gazdasági helyzetben már nem élheti a háború előtti világhi könnyed életét, amelyre pedig fogsága óta még jobban vágyott. Hogy önmagát fenntarthassa, rengeteg kenyér-munkát kell vállalnia, amely azonban sem anyagi igényeit, sem művészi ambícióit nem elégíti ki. Az élvonalba nem tud betörni, élete veszedelmesen kezd hasonlítani a szürke munkás polgáreléthez. A pesti társaságokból eltűnik az „aranyos Dady”. Ekkor merül fel előtte a Kolozsvárra költözés lehetősége.

Az 1923 tavaszán Kolozsvárra költöző Kuncz tehát nagy műveltsége, kiváló irodalmi ízlése és széles körű művészi összeköttetései mellett egyfajta humanizmust, az ő szavaival: *egy úriasan esztétikus álláspontot* is hoz a romániai magyar irodalmi életbe, amelynek legkézzelfoghatóbb eleme az egymás kölcsönös megértésére és mindenfajta művészi érték megbecsülésére irányuló törekvés. E humanizmus azonban ketős arculatú: ugyanakkor, amikor a nacionalista elzárkózás elvetésével, szélesebb kulturális horizontok nyitásával egészséges irányba terelte az egyes írók figyelmét, a világnézetek feletti művészet elvének hangsúlyozásával akkor fordította el őket a valóságos társadalmi kérdésektől, amikor épp ennek az ellenkezőjére lett volna szükség. Ez azonban már a második szempontoz tartozik.

2. Politika és irodalom közvetlen kapcsolatát talán sehol sem lehet oly világosan nyomon követni, mint a születő romániai magyar irodalom esetében. A színrelépő politikai erők egymás után hozzák létre sajtóvállalataikat, irodalmi intézményeiket, amelyek jól meghatározott társadalmi célokot szolgálnak. Az írók nagy része újságíró is, akik a közvélemény formálása révén közvetlen hatással lehetnek a politikai élet alakulására. Tudja ezt a konzervatív reakció is, mind a honi, mind pedig a magyarországi, s épp ezért gondja van rá, hogy a független újságíróknak teret adó sajtóorgánumokra a kezét rátegye. A romániai magyar irodalmi élet fejlődésének felvázolásánál különös gondot kell fordítanunk az egyes irodalmi intézmények és orgánumok létrejöttének és szerepének vizsgálatára, mert igaz ugyan, hogy az irodalom fejlődésének irányát végső fokon a társadalmi élet határozza meg, de épp annyira igaz az is, hogy — különösen válságos korszakokban — az irodalmi intézmények megtestesítette szellem nagymértékben befolyásolhatja az egyes írók fejlődését.

Kuncz Aladár szerkesztő-kritikusként, irodalom-szervezőként és ízlésformáló barátként egyaránt nagy hatással volt a romániai magyar irodalom alakulására, úgyannyira, hogy e hatás jóval túlélte magát Kunczot is. Ilyen irányú tevékenységét tehát szintén irodalomtörténetírásunk egyik kulcskérdésének kell tartanunk.

hely-központú regényt. Alakjai egy része ismerős, egyeseket ma másképpen rajzolnának meg, de hőse (Zutty) hitelen példázza a vívódo értelmiségit: sem az írásban, sem az aktíválásban, sem a szerelemben nem tud egész ember lenni. A regénynek mintegy toldaléka „Az orvos” című rész a Marosvásárhelyre átköltöző orvosi főiskola valamenyi bonyodalmaival s a belőle kiemelkedő dr. Borbáth Évával, aki végül megtalálja egyensúlyát a hivatás, a család és a szerelem háromszögében. Övé a mosolyunk. (Ifjúsági Könyvkiadó, 1969.)

Dorothea Sasu-Țimerman

Johann Wolfgang Goethe in Rumánien

Dorothea Sasu-Țimerman, aki a magyar irodalmi közvélemény előtt a mindmáig kiadatlan monumentális román Petőfi-könyvészzettel tette ismertté a nevét, a Kultúrkapcsolatok Intézetének a megbízásából szinte évente megjelentet egy-egy füzetet a világ-irodalom klasszikusainak hazai fogadtatásáról. A sorozat legutóbbi darabja a közel másfél évszázados romániai Goethe kultuszt tekinti át a Gh. Asachi Albina románeascában megjelent Hermann és Dorothea-törredéktől napjainkig. A rövid történelmi áttekintéssel bevezetett könyvészet négy főrésze oszlik: 1. A könyvformában kiadott Goethe-fordítások és -utánzatok; 2. Könyvformában megjelent Goethe-életrajzok és -mélztatások; 3. A folyóiratokban napvilágot látott fordítások; 4. A folyóiratok Goethe-re vonatkozó tanulmány-anyaga. A Függelékben megtaláljuk a felszabadulás után Romániában kiadott

téka

német és magyar Goethe-kötetek felsorolását is. (Rumänisches Institut für Kulturelle Beziehungen mit den Ausland 1968.)

Salamon László

legszebb versei

A negyvenkilenc költemény, a költői pálya minden szakaszából, jól jellemzi a már több mint félévszázados életművet. Szerellem, kétségbeesés, rettegés az emberért, közösségkeresés és közösségeszmény, majd a derű és az élet szépségében való gyönyörködés megtalálható a bensőséges, lehiggadt hangon szóló Salamon László verseiben. Az Ady-líra és a huszadik századi költői irányzatok közül, amelyek kétségtelenül hatottak költészetére, egyik sem vált egyedüli kifejezési módjává. A különböző stílusárnyalatok hatása személyes élménnyel társul verseiben. (Ifjúsági Könyvkiadó. 1968.)

Henri Bergson

A nevetés

A század első harmadának népszerű filozófusa ebben a hosszabb lélegzetű, három fejezetre tagolt tanulmányában (1900-ban jelent meg először) az élet megfigyeléseiből kiindulva vezeti le esztétikai elveit a komikumról. Emellett főleg Molière vígjátékaira támaszkodik tételei megfogalmazásakor. A nevetés társadalmi szerepéről, mechanizmusáról, okairól rendkívül szellemesen és színesen ír. A tanulmány zárószavai: „A nevetés is úgy születik, mint a hab. Pezseg, akár a hab. Csupa derű. A filozófus pedig, aki tenyerébe veszi, hogy megizlelje, néha

Pomogáts Béla monográfiájának második fejezete (*Kuncz és a romániai magyar irodalom*) e kérdés-komplexum megoldására vállalkozik, kevesebb sikerrel. Azt is hozzá kell tennem nyomban, hogy ezért nem csupán ő a felelős. Kuncz irodalomszervezői tevékenységének helyes értékelése elképzelhetetlen e korszak társadalmi-politikai küzdelmeinek és az ezekkel szorosan összefüggő irodalmi mozgalmaknak mélyreható ismerete nélkül. Am hiába van meg hozzá a megfelelő történelmi távlatunk, ha a romániai magyar nemzetiség társadalmi-politikai küzdelmeinek, sokszor a látható felszín alatt folyó belső harcainak e korszakáról mindmáig nincs megfelelő történelmi áttekintésünk, sőt ilyen jellegű munka elkészítésére Bányai László vázlatán kívül kísérlet sem történt. Márpedig a társadalmi valóság történelmi ismerete nélkül az irodalom olyan tükörképpé válik, amelyet a kutatónak nem áll módjában az *eredetivel* egybevetni. E fejezet hiányosságait elégségesen magyarázzák azok a forrásmunkák, amelyeket Pomogáts a korszak társadalmi és irodalmi mozgalmainak felvázolásakor jobb híján felhasznált, s amelyek részleteikben sok értékes adatot szolgáltattak ugyan, de koncepciójukban ma már elavultak. (Tabéry Géza: *Emlékkönyv*, 1931; Tolnai Gábor: *Erdély irodalmi élete*, 1933; Ligeti Ernő: *Súly alatt a pálma*, 1941.)

Könyve világosan bizonyítja, hogy Pomogáts, az irodalomtörténész, alaposan ismeri *irodalmi anyagát*, de a korszak társadalmi küzdelmeinek önálló kutatáson alapuló felvázolására nem vállalkozhatott. Mivel pedig az irodalomkritika és irodalomszervezés lényegénél fogva sokkal közelebbi kapcsolatban áll a társadalmi mozgalmakkal, mint az eszmei-művészi mondanivalójával ható szépirodalmi alkotás, Pomogáts, aki nem ismeri azt a valóság-képet, amelyben a romániai magyar irodalom létrejött, azokat a társadalmi erőket, amelyek a felszínen vagy a felszín alatt az írókra hatottak, s amelyeket az egyes írók öntudatosan vagy öntudatlanul szolgáltak, Kuncznak a romániai magyar irodalomban játszott szerepét sem tisztázhatta megnyugtatóan.

Teljesen helytállónak tartom azt a képet, amelyet Pomogáts Kuncz szerkesztői gyakorlatáról rajzol. Minden esztétikai korlátja ellenére az *Ellenzék* irodalmi mellékletét Kuncz valóban „a jobbák gyülekezetének” szánta, s helyet biztosított benne mindenkinnek, aki a művészt színvonalán alkotott. Ízlése, esztétikai ítélete csalhatatlan volt, az általa szerkesztett *Melléklet* mércét is jelentett. Irodalmunkra gyakorolt pozitív esztétikai hatása, a provincializmus elleni harcban játszott nagy szerepe elvitathatatlan. Igen fontos az írók figyelmét a szomszédos vagy együttélő népek kultúrája felé irányító, „hídverő” szerepének részletes bemutatása is, melyet az eddigi Kuncz-irodalom — Jancsó Elemér tanulmányaitól eltekintve — nem értékelt kellőképpen.

Sajnos, nincs terem arra, hogy részletesen kitérjek mindazokra a kérdésekre, amelyekkel nem tudok egyetérteni, s így csupán csak jelezni kívánom őket.

Mindenekelőtt túlzásnak tartom azt a beállítást, miszerint a romániai magyar irodalmi életet Kuncz Aladár szervezte meg. Pomogáts is megemlíti, hogy Kuncz Kolozsvárra érkezésekor a romániai magyar

irodalmi élet már túl van a *Napkeleten*, ami annyit jelent, hogy erre az időre a romániai magyar progresszió, a kései oktobrizmus megvívta már harcát a konzervatív reakcióval, s bár a társadalmi valóság hatására e csoportosulásnak törvényszerűen szét kellett esnie, a húszas évek legértékesebb alkotásaiban: Sipos Domokos, Szentimrei Jenő, Kós Károly, Berde Mária, Molter Károly, Tabéry Géza, Karácsony Benő, Kádár Imre, Nyíró József, Kacsó Sándor és mások első írásaiban e harc szelleme érik irodalmi terméssé.

Kuncz tehát nem „tabula rasá“-n kezdte el működését. Kialakult profilú alkotók, reális társadalmi erők harcába érkezett, s bár nagy hatással volt egyes írókra, a kialakuló frontokat ő sem változtathatta meg. Hogy a Helikon-csoportosulás létrehozásában nagy szerepe volt, készségesen elismerem, de a „kivülről jövő vezér“ ilyenszerű elméletét helytelennek tartom.

Kétélem, hogy Kuncz kritikai és irodalomszervezői tevékenysége ennyire egyértelműen haladó volna, s vitathatónak tartom azt a megállapítást is, hogy „az erdélyi magyar irodalom egységének ügye valóban az öncélúság elvére alapozott irodalompolitikát követelt, a széthúzó és marakodó csoportokat így könnyebben lehetett a magasabb művészi színvonal szolgálatába állítani“. Pomogáts éppoly jól tudja, mint én, hogy az *öncélúság* nem ismerve a magas művészi színvonalnak, ami pedig az *egységet* illeti, ha ezen Pomogáts az irodalom anyagi alapjait érti, az *öncélúság* elvének hangoztatásával sem jött létre soha: a konzervatív irodalmi intézmények nem juttatták levegőhöz a haladó gondolatot, sőt, amint azt maga Pomogáts is látja, adott ponton még az Erdélyi Szépművészi Céh is becsapja a kaput egyes írók előtt. E tétel a marosvécsi Helikon fő eszmei vonalát van hivatva igazolni, mellyel szintén nem érthetek egyet, már csak azért sem, mivel maga Pomogáts is több helyen megemlíti, hogy a Helikon a kritikai szellem tompításával gátlólag hatott irodalmunk eszmei fejlődésére.

Pomogáts monográfiájának harmadik fejezete (*A Fekete kolostor*) Kuncz szépirói fejlődését vázolja fel, s a *Fekete kolostor* elemzésével zárul. Az élet csillogó felszínén himbálózó *életművész*, az „aranyos Dady“, ekkor válik az életet formálni akaró *alkotó művész*-szé, az igazi Kuncz Aladarrá. E folyamatban sokkal több szerepe van Kuncz erdélyi életének, a társadalmi fejlődés figyelmeztető jobbratolódásának és az 1929-ben kezdődő gazdasági válságnak, mint amennyit Pomogáts elemzésében kimutat.

Kuncznak, ha későn is, sikerült erőt vennie gyöngébbik énjén, sikerült legyőznie kétségeit, s az emberség oldalára állva sikerült remekművét megalakítania, amely idő és határok kereteit áttörve bejutott az emberi kultúra vérkeringésébe, s halhatatlansággal jutalmazta azokért a szenvedésekért, amelyekből a mű megszületett.

Pomogáts Béla. a Kuncz-monográfia alapján ítélve, Czine Mihály mellett tán legalaposabb ismerője a romániai magyar irodalom kérdéseinek.

Varró János

túlságos keserűséget lel benne cseppnyi anyagához képest.“ Mert „a nevetés mindenekelőtt büntetés. Megalázás a rendeltetése, és győző hatással kell lenni arra, akinek szól“. Ez a remekbe szabott mű eddig közel egymillió példányban jelent meg. (Gondolat, 1968.)

Fodor István

Mire jó a nyelvtudomány?

Sokan vonták már kétségbe a nyelvtudomány értékét, köztük a szerzőtől is említett *Voltaire* vagy pedig a nyelvésznek indult Szabó Dezső. S hogy valóban hasznos, sőt kifejező tudomány a nyelv vizsgálata, azt a szerző első sorban gyakorlati használhatóságával igyekszik bizonyítani. Éppen ezért keveset szól magáról a nyelvtudományról, belső és szigorúan saját kérdéseiről. Annál többet mond és annál részletesebben beszél viszont a nyelvészet határtudományairól. Ezen az alapon akarja bizonyítani, miért kell és miért érdemes tanulmányozni a nyelvet, miért áldoz a társadalom jelentős összegeket a nyelvészeti kutatások támogatására.

A summás és meggyőző számbavételből kiderül, hogy a nyelvészet nemcsak a hozzá közszerint közel álló irodalomtudományt vagy történettudományt segíti ki sok-sok kérdés megoldásában, hanem a jellegük szerint tőle távolabb eső egzakt és gyakorlatiasabb értékű tudományokat, mint például a fizikában az akusztikát, az űrkutatásban a kozmoszemantikát (a távoli égitestekre irányított absztrakt jelrendszer jelentésanyagát), a kibernetikában a gépi adatfeldolgozást és a gépi fordítást vagy a kriminálisztikát. (Gondolat, 1968.)

Michel Raymond

Le Roman depuis la
Révolution

A „Collection U“ francia irodalomtörténeti tárgyú kötetek sorában Michel Raymond könyve a francia regény forradalom utáni történetének áttekintését nyújtja. Az időszak, amelyet átfog, nagy és gazdag: a romantikától a „nouveau roman“-ig, a regényelméleti tanulmányokat illetően pedig De Sade-tól Lucien Goldmannig terjed. A sorozat jellegének megfelelően ez a mű is elsősorban az eddigi irodalomtörténeti eredmények összefoglalására, rendszerezésére vállalkozik, de a valóságkép, az ábrázolási mód, a formai és regénytechnikai eljárások egymást követő változásának egységes fejlődésképbe foglalása talán éppen ezért különösen hasznos. A világos rendszerezést a kötetnek szinte felét kitevő regényelméleti szöveggyűjtemény, a francia regény utolsó 165 évét végigkísérő eseménytábla és gazdag bibliográfia teszi használható kézikönyvvé. (Librairie Armand Colin, Paris. 1968.)

Robert Graves

Homérosz leánya

A népszerű Horizont-sorozatban ezúttal hazai író, Szemlér Ferenc műfordításában kapjuk angol szerző remekét. Graves, a Ranke-unoka, nem ismeretlen a magyar olvasó előtt: a két Claudius-regény nálunk is kedveltette. Most Homérosz világába pillantunk be. A főhős, Nauszikaá hercegnő, maga vallja be mindazt a köznapi történetet, melyből az Odüsszeia megszülethetett. Ahogyan Thomas Mann József-trilógiája a Bibliá

Ha a Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények önálló folyóiratot is megillető irodalomtudományi anyagát tekintjük át, meggyőződhetünk arról, hogy a NyÍRK. mindvégig nem annyira a címéhez, hanem inkább az 1957-es *Beköszöntőjében* megfogalmazott célkitűzéséhez — a romániai magyar irodalomtörténeti kutatások fellendítéséhez — maradt hű. Az irodalomtörténeti cikkekbe ágyazva természetesen irodalomelméleti kérdésekkel is találkozunk, de a lap ilyen központú írást valóban vajmi keveset közölt — mindössze Csehi Gyula egy-két cikkét.

Az irodalomtörténeti jellegen belül a súlypont egykori meghatározásával tizenkét év távlatából is egyet kell értenünk. Hazai magyar irodalomtörténetírásunk legsajátosabb feladata valóban a kevésbé ismert haladó erdélyi irodalmi örökségünk feltárása és bemutatása. A súlyponttal egyetérthetünk, a korszakhatárok alakulásával már kevésbé; 1945 utáni irodalmunk irodalomtörténeti igényű felmérésében ugyanis a NyÍRK. eddig jóformán semmilyen szerepet sem vállalt, noha azt a bizonyos klasszikus kilenc évet alaposan túlléptük már. A kérdés csak kiáltvány-szerűen szerepelt — talán kissé túlhangsúlyozottan is — 1960-ban két egymás melletti vezércikkben. Nagy István irodalmunk tizenhat éves terméséről megállapította, hogy „elég gazdag már ahhoz, hogy tudományos alaposággal lássunk felméréséhez“ (*Új távlatok — új feladatok*); Balogh Edgár meg egyenesen ezzel kezdte: „I. Irodalomtörténeti munkásságunkban kerüljön előtérbe a kortársirodalom, a felszabadulás óta megizmosodott s ma a szocialista építést tükröző hazai magyar írásművészet kritikai méltatása“ (*Irodalomtudományunk feladatai*). Ennek ellenére kizárólag jelenkori irodalmi kérdéssel mindössze egyetlenegy írás, az epikus Nagy István *Ifjúsági prózánk néhány jelenségéről* című értekezése foglalkozott (1962-ben), emellett még Sóni Pál két cikkében jutott a 45 utáni időszaknak is néhány oldal. (A jelenkor „veszélytelenebb“ területekre szorult, így a stilisztikáéra. J. Nagy Mária például — 1961-ben — Szemlér Ferenc felszabadulás utáni költészetének metaforáiról, Balogh Dezső meg — 1966-ban — Horváth Imre költői szókézletéről közölt dolgozatot.)

Most ez a tizenkét évi gyakorlat elvi és módszertani megfogalmazást is nyert Jancsó Elemér részéről (*A romániai magyar irodalomra vonatkozó kutatások*, 1968. 2). Előre kell bocsátanom, hogy amit mond — ha kissé vázlatosan is — a történelmi távlat szükségességéről, abban sok a megdölgöztető. Bármilyen félreértés elkerülése végett azt is előre hangsúlyoznom kell, hogy mindvégig irodalomtörténetírásunk egészének általános gyakorlatával s e gyakorlat most megfogalmazott elvével kívánok vitába szállni, s nem az egyes kutatók magától értetődő jogával a specializálódáshoz, sajátos szakterületük kiválasztásához, a szükséges munkamegosztáshoz. Ami viszont a

most megfogalmazott elvet illeti, én magam a Jancsó Elemér tanulmányán végighúzódo lappangó ellentmondásokból indulnék ki. Úgy vélem: a világirodalmi tapasztalatokra hivatkozva a távlat szükségességét általában érvényűnek megfogalmazni, ugyanakkor sajnálkozással írni arról, hogy 45 előtt kevés nagyobb terjedelmű és összefoglaló jellegű mű látott napvilágot a saját koráról — ellentmondás. Ebben az összefüggésben kissé öncáfolat a 20-as évek korszerű irodalomtörténeti tanulmányai értékének a kiemelése, s kissé következetlenség a két akkori tudományos folyóirat elmarasztalása is, holott e két folyóirat, mármint az *Erdélyi Irodalmi Szemle*, majd az *Erdélyi Múzeum* a NyÍRk.-tól eltérően legalább „rendszeresen közölt összefoglaló irodalomtörténeti tanulmányokat, kritikai cikkeket és bibliográfiákat a romániai magyar irodalomról” — vagyis a saját koráról is. A 30-as években maga Jancsó Elemér sem hátrált meg a jelen irodalomtörténeti megközelítése elől. A lehetőségekkel való nem mindig népszerű, önámítás nélküli szembenézés bátorságát azonban nagyra értékeljük; az ötvenes évek elejének korszakáról írja Jancsó Elemér, hogy „kritikusai és irodalomtörténészei éppen a történetiség nagy mértékű mellőzésével, a közelmúlt irodalmának sokszor egyoldalú újraértékelésével, az időszerűség túlzott hangoztatásával nem tudtak, de a körülmények folytán nem is tudhattak, irodalomtörténeti szempontból a romániai magyar irodalom múltjáról maradandó értékű szintézist létrehozni” (kiemelések tőlem). Íme, tehát a *múltrol* sem. (E kor önmagáról — mint emlékezetes — az ellenkezőjét állította.)

S itt újra ellentmondás érezhető. Konkrét koroktól eivonatkoztatva előzőleg ugyanis Jancsó már eljutott az általánosításhoz, hogy általában a régi korszakok tudományos felmérése a maradandó értékű. Magyarán: igazat csak régi korokról lehet írni. De vajon a mindenkori jelen viszonyai nem nyomják-e rá bélyegüket nemcsak a jelen és a közelmúlt, hanem régmúlt korok értékelésére is? Az irodalomtörténeti át-, újra-, vissza-, helyreigazítások és -értékelések láncolatával elérkezünk a mai történelem-filozófia izgalmas kérdéséhez, a spirális fejlődésnek, bizonyos ismétlődések előfordulásának dialektikájához.

Ezzel is szembe kell nézni, de filozófián innen és túl a kérdés gyakorlati és etikai lényege: minden gátló körülmény ellenére kiterhet-e irodalomtörténetírásunk a közelmúlt, a 45 utáni időszak összefoglaló értékelése elől? S ha vannak is oktanak korlátok, esztétikai és irodalomtörténeti balítéletek, s ha van is még rövidlátás és készség az öncsalásra, ezek elhárításában semmilyen szerepet ne vállaljon, mert ha „maradandót” nem alkothat, hozzáfogni sem érdemes? Valóban nem könnyű, s hogy milyen háládatlan feladat is lehet, nemrégiben érzékeltette a Sóni Pál felogatósa és tanulmánya körüli kisebb vihar. Az is igaz, hogy hamarabb készült el (Kántor Lajos szavaival élve) hazai irodalmunk — irodalmi lexikonunk és már-már irodalomtörténetírásunk — visszája Bajor Andor paródiáiban. De ez is egy ok (mert hasznos kalauz), hogy végre íródjék a színéről is. Izsák József Asztalos Istvánja s az olyan nagy lélegzetű

felé, úgy ez a *Graves-regény bizonyára az eredeti Homérosz-eposz felé fordítja a közfigyelmet. Valóban nem érdektelen valóságában átélünk a mítosz eredetét. Egy kicsit szex? Egy kicsit krimi? Demitizálva így igaz a történelem.* (Irodalmi Könyvkiadó, 1968.)

Dictionnaire des littératures

A Philippe van Tieghem irányítása alatt megjelenő hatalmas világirodalmi lexikon finom kiállításban, nagy tudományos apparátus felvonul-tatásával vállalkozik a világirodalom 1968-as feltérképezésére. A több mint 20 000 író-t bemutató szócikkek (ezek közül 7000-ról önálló cikk) a tájékozódni kívánó olvasó eligazítására vállalkoznak elsősorban; kisebb terjedelmet biztosítva olyan íróknak, akiknek műve ismertebb, különösen bő áttekintést nyújtanak a XX. század világirodalmáról s egyes távlati vagy éppen egzotikum-számba menő irodalmakról is. „Tágra akarjuk nyitni az ablakot a világirodalom végtelen látóhatárára” — mondja előszavában a kiadvány irányítója. A lexikon (amelynek az N betűig terjedő, első két kötete közel 3000 lap terjedelmű) sajnos, hézagos tájékozottságot árul el, például a román irodalom terén, amelynek szócikkein a kelet-európai irodalmi valóságban való tájékoztatlan-ság érezhető. (Presses Universitaires de la France. Paris, 1968.)

Veres Péter

Bölcs és balgatóg őseink

A szocialista forradalom közepén mindenütt új érdeklődés fordul a népi múlt, a nyelvi eredet, a műveltség

téka

kezdetei felé, s az öregedő író — a Korunk egykori „felfedezettje” — úgy érzi, adósságot törleszt, amikor elmondja az Árpád- és Anjoukori krónikák és levelek olvasása közben támadt gondolatait. Képzeltő nacionalista öncsalás helyett „pusztai logikával” (és kedves humorral) talál rá a régi iratokban rejlő egyszerű tényekre, s nem egy eredeti ötlettel tisztázza a magyar történelem titkait az om-latag törzsi társadalomtól a végleges megtelepedésig. Nem veti meg a háryskodó mesék bölcsességét, az ő- és hőstisztelet erkölcsi szerepét, s „kései ősemberek” — családja, közvetlen elődei, rokonai — paraszti igazával veti egybe Anonymus vagy Kézai Simon mester okfejtéseit. Köszönjük ezt a friss múltidézt a Veres Péterben „féken tartott kurucnak”, s abban is igazat adunk neki, amikor Macaulay módjára írt történelmi regényeket sürget, vagy Domokos deák levelét idézve 1363-ból, úgy gondolja, hogy a néptörténet ismeretéből „Dickenseinknek és Thackeray-inknak kellett volna felnőniük”. (Szépirodalmi Könyvkiadó, 1968.)

Somlyai László

A Fiú meg az Asszony

Már megint dokumentumregény? És újra üzemi élet, termelés, diszpannó, a tikkár és az élmunkásnö versengése? Az élemedett újságíró váratlanul új íróként forgatja a szokott (és változában örök) témákat: hat változatban világít rá alakjaira, s az ember rejtett erkölcsi tartalékait fedi fel. Fellelkes gatlások leperegnek, szokványokat fúj szét az igazi szenvedély, s az áltudatra épült rossz házasság tragikus happy endje mégsem a harmadik — a Fiú —, hanem az első ideál

felmerések, mint például Csehi Gyula Szabédi Lászlója, Kántor Lajos Horváth Imréje, Nagy Pál Sütő Andrása. Földes László Papp Ference jelentősen hozzájárultak a tudományos talaj előkészítéséhez. De ma már halaszthatatlan gyakorlati szükségesség is. Ezt várja középiskolai és egyetemi irodalomtörténeti oktatásunk, tankönyvkiadásunk.

Természetesen igaztalan dolog volna azt állítani, hogy senki sem birkózik-vívódik ezzel a nehéz és bonyolult feladattal. Az ellenkezőjét éppen az *Utunk* 1969. 6. számában Marosi Péter kitűnő vázlata és számvetése tanúsítja. Olyan összefoglalót írni, amelyben „minél több irodalmi törekvés kerüljön az öt megillető helyre”, s „amely legjobban megközelítené a viszonylag objektív és időtálló értékrendet” merev, exkommunikatív ranglisták nélkül, valóban bárki erejét próbára tenné. S akkor is, a nyitva maradó kérdések egész sorával találná magát szemben, de — okvetlenül egyetértve végső konklúziójával — „a viták elől való kitérés... a legrosszabb válasz lenne részünkről”. (De nem árt ismételni: a vita csak akkor lehet célravezető, ha senki sem indul ki csalhatatlannak tűnő dogmákból, s magát sem érzi csalhatatlannak, ha a kockázatvállalást nem dorong követi, hanem elmélyült és nyílt, a tényeket, az érveket és ellenérveket messzemenően mérlegelő szabad eszmecsere!) Csak éppen a NyIrK. ne venné ki a részét ebből a hatalmas munkából? Magasabb szintű összegezéssel, a kérdések filológiai alaposságú kibontásával — esetleg éppen Marosi Péter tollából?

Nem hangsúlyozhatjuk eléggé, milyen megelégedéssel tölt el bennünket, hogy — egybeesve az évfordulóval, párhuzamosan megújuló középiskolai irodalomtörténeti tankönyvkiadásunkkal s az *Utunk-évkönyvvel* is — a NyIrK. legutóbbi évfolyama szembe-tűnően igazolja a két világháború közötti romániai magyar irodalommal foglalkozó írók sokat ígérő előretörését. De ebben érzem egyúttal azt a mélyebb, etikai ellentmondást, ami a NyIrK. egész gyakorlatával perel. Az 1968. 2. szám ugyanis közli Balogh Edgár *A Korunk eszmei kiforrása 1930—1933-ban* című értekezését — a régi Korunknak és Gaál Gábornak arról az elévülhetetlen érdeméről, amit a honi valóság és felelősség felismertetéséért tett. Igen ám, de a valóságirodalomnak, a helytállásnak, az élő, cselekvő irodalomnak, a történelmi szerepvállalás tudatosságának, a (tegnapi) maiságnak dicséretét olvasni egy olyan folyóiratban, amely a romániai magyarság mai (45 utáni) valóságát, sorskérdéseit tükröző mai valóságirodalomnak közvetlen serkentéséért és közvetve: az irodalom valóságának irodalomtörténeti értékeléséért nem sokat tett, ez — némi túlzással — a lap részéről olyasvalami, mint amikor valaki lelkeket részegítő édes borról prédikál, de ő maga langyos, állott vizet kínál. Az élő írói felelősség nem lehet az irodalomtörténetírástól idegen kategória, sem az esszé és a napilapok kiváltsága. Az a felelősség, amely oly szívünk szerint való eszméket, gondolatokat és indulatokat csiholt ki mind Balogh Edgárból, mind Szász Jánosból az *Előreben* lezajlott heves vitájuk során, amely buktatókon és ellentmondásokon, megpróbáltatásokon és megcsalattatásokon edződött, amely tántoríthatatlan, s ame-

téka

lyet maga a NyIrK. is felénk sugároz — több csatornán is —, de csak a múltból. Az 1968. 2. számban nem olvashatjuk megindulás nélkül a fiatal Tamási Áronnak azt a mába ható vallomását és üzenetét, népi elkölteleztségének azt a korai megnyilatkozását, amelyet íróbarátjának, Jancsó Bélának küldött amerikai levélcsoféról ragadok most ki: „S amit az irodalom által adandó életről írsz, a népsors feltárásáról s hittel való útmutatásról, azt ki sem érzi végzetesebben, mint én. Ami kis erőm van, ennek áldozom, mert csak addig érezném becsületesnek magamat, amíg megteszem népünkért azt, amire rendelve érzem magam.“ ... „Buzduljatok és küzdjete a közömbösséggel, mert a munkában és a szépért való küzdelemben van a gondoktól való megváltás.“ (Meg kell jegyezni, hogy a NyIrK.-nek általában is nagy érdeme, hogy rendszeresen közöl értékes irodalmi dokumentumokat, főképpen sok írói levelet, s Jancsó Elemér közlése a legfrissebb szám igazi nagy eseménye. Hasonló rácszméléssel olvashatjuk Tamásinak az elhivatottság megszállottságából fakadt sorait a romániai magyar irodalom nem pótlék szerepéről, egyenlő elbírálásának szükségességéről és helyéről az egyetemes irodalomban. Máskülönb Tamási és Jancsó Béla alkotó barátsága, valamint a Jancsó-fivérek irodalomsszerző tevékenységének jelentősége ma már irodalomtörténi tény.)

Senki sem akarja az irodalomtörténetet aprópénzre, napi kritikára váltani, de azt igen, hogy átvilágítsa korunk irodalmát is, hogy mi benne az igaz és mi csak látszat-valóságirodalom; hogy újra rádöbbsen: a népszolgálat, a sorsvállalás, az írói felelősség nem lehet tűnő kordivat, kényszeredett tagsági díj, hogy személyes és átháríthatatlan, nem másoktól megrágott pép, hogy érte újra és újra meg kell küzdeni — önmagunkkal is, hogy a kiábrándulás a látszat-valóságirodalmakból nem vezethet menekülésbe a valóság elől!

„Nem lehet jövője egy múltjáról megfelelőező irodalomnak!“ — olvashattuk az Utunk-évkönyvben. (Hogy hazai irodalomtörténetírásunknak milyen régi hézagai is vannak, erre az utóbbi évfolyamok több tanulmánya is figyelmeztet.) S a jelenéről megfelelőznek? A jövőbe átvélő jelenéről? Távól áll tőlem, hogy valamilyen méricskélő munkatervet mérészkedjek a NyIrK. számára. De a minél tágabb látóhatár elérése az én vágyam is. Az, hogy a NyIrK. kutatási köre — ha eltérő súlypontokkal is, de — felölleje egész irodalmi múltunkat, tehát ne maradjon ki belőle a közelmúltunk se!

Könczei Ádám

Mit ér a film, ha magyar?

Andrzej Wajda nyilatkozta egyszer, hogy azért volt sikeres hajdan a lengyel film, mert lengyel akart, tudott és mert maradni. Amit ők elmondtak, azt lehet, hogy már más is felfedezte, de úgy, abban a

jávára esik. A mozgalmi irodalom felfrissült változata kiérdemli a maga olvasóit. (Ifjúsági Könyvkiadó, 1969.)

Jánosházy György

Rim és rivalda

A kötet esszéit egységbe foglalja a szerző sokoldalú, de mindig célratörő érdeklődése, az alkotás műhelytitkait belső izgalommal feszegető intellektusa. Tematikája rendkívül változatos: a *commedia dell'arte* egyeduralmát megtörő Goldoniról, az *Antigoné* tragikumáról, Brecht distanciát teremtő dramaturgiájáról, a Légy jó mindhalálig egy hibás rendezői felfogásáról, a színkritikus Adyról, a *picaro regényről*, a „formabontó“ *Sterne*-ről, *Szereb Antal világirodalomtörténetének nézőpontjáról*, a műfordítás elvi vagy egyes kötetekhez kapcsolt kérdéseiről írva megtalálja azt, ami témájában az ismeretközlésen, a tájékoztatáson vagy a konkrét elemzésen túl az általános érvényű megfigyelésekig, következtetésekig vezet. (Irodalmi Könyvkiadó, 1969.)

Emil Virtsos

Paleografia româno-chirilică

A szerző a román nép által évszázadokon át használt szláv (glagolita és cirillbetűs) írás kialakulását elemelve felsorakoztatja az eddigi kutatások eredményeit, de tévedéseit is, és rámutat azokra a — főként vallási — okokra, amelyek ennek az írásformának az átvételéhez vezettek. Majd a román cirillbetűs írás fejlődését, jellegzetes vonásait, az egyházi és az állami közigazgatásban való elterjedését kíséri nyomon. A tulajdonképpeni román cirill paleográfiával a

téka

második fejezet foglalkozik; ez tárgyalja az *íróanyag*, a *papír és a papírmalmok*, az *írás technikája*, az *írásjelek*, *kriptogrammak*, valamint a *középkori román időszámítás kérdéseit*. Ezután azoknak a kísérleteknek az ismertetésére kerül sor, amelyek már a XVI. században felvetették a latinbetűs írás bevezetését, s amelyek végül is, különösen az Erdélyi Iskola hatására, eredményel jártak. Az utolsó rész a *círillbetűs szövegek átírását és kiadási módját foglalja össze*. (Editura științifică, 1968.)

Kós Károly

Hármaskönyv

A 85. életévét nemrég beöltött író három arccal jelenik meg ebben a könyvben. A Budai Nagy Antal és a Varjú nemzetség szerzőjét mindnyájan ismerjük, a másik kettőt azonban talán már csak azok, akteknek alkalmuk volt régi írásait megjelenésükkor olvasni. Pedig — amint ez a kötet is bizonyítja — a művészettörténész-építőművész írásai is lépten-nyomon meglepetéseket tartogatnak: ez a Kós a kalotaszegi népművészetben éppen úgy, mint Konstantinápoly építészeti emlékei között vagy a Kolozsvári-testvérek, Márton és György életművének titkait kutatva, a múlt és jelen szintézisét, a tradíciók változásának és továbbélésének módjait vizsgálja. S ott van a harmadik arc: az utolsó fél-század irodalmi mozgalmainak kortársái, amelyek vonásai Ady, Móricz-émlékek idézésére oldódnak fel ráncaikból, vagy a kor egy-egy időszerű irodalmi problémájával kapcsolatban mozdulnak meg szenvedélyes igazságkereső indulattal. Ezt a hármaskönyvet

formában csak Wajda, Kawalerowicz, Munk volt képes közölni. Ha egy amerikai nyúlt hozzá, abból megszülethetett a *Doktor Zsivago*, de sohasem a *Hamu és gyémánt*...

Nos, ha ez így van — és erre maga a filmtörténet a leghihetőbb tanú —, akkor hatványozottan érvényes a magyar filmre. Ugyanis abban a nemzetközi fellendülésben és differenciálódásban, amely világszerte megnyilvánul a hetedik művészet birodalmában — részben a tévétől való rettegés kétes zászlója alatt —, egyébként lehetetlen helytállni. Helytálláson elsősorban a művészi színvonal megtartását értem, nem pedig a filmgyártás növekvő kapacitását, a filmek számának külsőleg hízelgő statisztikáját. Hiszen a mai magyar játékfilmgyártás kicsiny. Átlag évi húsz-huszonöt film előállítására terjedő teljesítménye elenyészően csekély, ha arra gondolunk, hogy mások, mint Japán, India, egyetlen évben 652 avagy 378 művel rukkolnak elő, nem említve olyan film-nagyhatalmokat, mint az Egyesült Államok, a Szovjetunió, Franciaország, Olaszország. Márpedig az a 20—25-ös szám, ami megoszlik a különféle közönségigény diktálta kívánalmak, műfajok között, meglehetősen szerény. Annál szebb a tett, izgalmasabb a merészség, hogy ennyi filmből évente kikerüljön a nemzetközi siker, rangos fesztivál-díjas produkció is. És a sikereket megelőző, többé-kevésbé félénk rendezői nyilatkozatok: vajon megértik-e az új művet, éppen sajátosságai nem akadályozzák-e a megértést, hiszen nemhogy történelme, de maga a nép is szinte teljesen ismeretlen nemcsak Acapulcóban, de már San Sebastianóban is. És aztán következik a meglepetés. Az elragadtatott kritikák, díjak.

A probléma előtt felesleges megtorpannunk, elcsodálkoznunk — a választ a művek sokszólamúságában, művészi megvalósulásuk mértékében találhatjuk meg. Ezért nem megmagyarázhatatlan jelenség, miért vetítették hónapokig telt házak előtt New Yorkban Jancsó Miklós remekművét, a *Szegénylegényeket* és Moszkvában Szabó István lírai valóságát, az *Apát*. A legutóbbi pécsi filmes sereg szemle színvonalas összeállításában ismételtén jól példázta a mai magyar film helyzetét. Mert akármelyik produkciót vizsgáljuk is a *Falaktól* a *Nyár a hegyen*-ig, okvetlenül fel kell figyelnünk arra a közős vonásra, amely még Sándor Pál látszólag kivételnek számító filmkölteményében, a *Bohóc a falon*-ban is realizálódik. Hiszen az az atmoszféra, melyben Kiki és társai bolyonganak a felnőttkor határán, egyáltalán nem mentes a szocialista Magyarország jelenének különféle ráhatásaitól, sőt. S ha ezt az aktív valóság-közponitű nemzeti jelleget szemléljük, rögtön rábukkanunk a magyar filmszek alap-törekvésére, arra, hogy elsősorban önmaguknak önmagukról valljanak. Hiányzik az a külföldi díjakra kacsingató törekvés, amely nyakatekert formanyelvet agyal ki magának, s hiányzanak azok a megszüpítő pózok, amelyeket fel szokás venni, ha az ember idegenbe rándul.

Mindannyian jól emlékezünk Kovács András kitűnő filmjére, a *Hideg napokra*, és azt is tudjuk, miért nem aratott nálunk sem, minden artisztikuma

téka

ellenére, átütő közönségsikert. Ennek valószínűleg éppen az a fő oka, hogy manapság általában csak olyan tettekről szokás egy népnek filmet készíteni, amelyben az ősök, a tiszteletre méltó, makulátlan ősök megkísérlik a szembenállást a retrográd erő-
kel, nem pedig... Nos, Kovács András most is ilyen, ha más vonatkozásban is, de mindenképpen kellemtelenkedő kérdéshez nyúlt. A *Falak* lényegében a modern értelemben vett vezetőkéder és beosztott viszonyáról vall, arról, hogy tabu-e a vezető, hol kezdődik a szocialista társadalomban a személyi érinthetlenség. S Kovács a félreértelmezett liberalizmust is felemlíti példaként, akárcsak — noha más tartalommal — a *Nyár a hegyen* érzékeny rendezője, Bacsó Péter. Ez a jelen ügyében kardoskodó magatartás, ami olyannyira sajátja szocialista társadalmi rendünknek, s ami majdnem megközelíthetetlen Nyugaton, jelen volt — mégpedig meghívásra — a legutóbbi velencei, San Sebastianó-i fesztiválok. Sőt, hogyan fogadták Kovács és Bacsó produkcióját, az sokatmondóan bizonyította, hogy a magyar film feltűré népszerűsége nem merő divat. Persze, a Kovács-féle filmek feltétele az, hogy olyan légkörben szülessenek meg, mely egyetlen törvényt ismer csak, a valóságét, az igazmondását. Másként nem lehet. A lakkozás, az idealizálás, bármilyen csekély mértékben bukkan is fel, zavarossá teszi a kimondott gondolat visszhangzó tisztaságát. Elég az okfejtés egyetlen hamis íve ahhoz, hogy az épület aszimmetrikus, torz — azaz elfogadhatatlan legyen. Még az *Eltávozott napot* rendező Mészáros Márta sem tud más koordináták után igazodni, pedig az ő története (a szülőanyját s önmagát kereső lány sorsfordulója) évtizedek óta vissza-visszajáró téma; ez a film is éppen maiságával szavahihető.

Az új magyar film szükségyszerűen nyúl vissza a történelemhez tanulságért, példaért. Jancsó Miklós régebbi időkre megy vissza, mint Kovács András a *Hideg napokban*. De a nálunk is bemutatott *Szegénylegények* üzenetét megértette az is, aki az 1867-es kiegyezés politikáját alig vagy egyáltalán nem ismerte, ismerhette. Korszakok, korok sajátosságai villantak fel ebben a filmballadában, amely új stílust, új filmnyelvet teremtett az egyre szélesedő, színesedő magyar filmvilágban. S ha a *Szegénylegények* szakítás a tömegfogyasztásra szánt, a maguk módján színvonalas, ám különösebben nem eredeti Jókai-adaptációkkal, akkor még inkább szakítás a rövidesen filmszínházaink műsorára kerülő *Csilagosok, katonák* — de nem csupán a romantikával, hanem mindenekelőtt egy esztétikai törvények által még nem szentesített, valójában azonban élő műfajjal, az ún. háborús filmmel.

Es itt egy pillanatra álljunk talán meg. Egy nyugati fesztiválon úgy hirdették Jancsó alkotását, mint „leleplező” művet a vörös hadseregről. A szovjet-magyar koprodukcióban készült film nyilvánvaló félremagyarázásáról vagy félreértéséről van szó. Jancsó Miklós filmjét kommunistaellenesnek felfogni több mint rosszindulat — egyenesen badarság. Egyszerűen arról van szó, hogy nem azt a hőstípust, mitológiát nyújtja, amit régebbi beidegződések alapján egyesek elvárnak. Nem nyertő, ágaskodó méne-

a grafikusművész Kós saját eredeti metszetei egészítik ki — egy negyedik arcképpel. A szép kiadványt Balogh Edgár meleg méltatása vezeti be. (Irodalmi Könyvkiadó, 1969.)

Jean-Paul Sartre

A szavak

A *Horizont-sorozat* első Sartre-kötete a francia író-filozófus legjelentősebb, nagy nemzetközi sikert aratott regényét iktatta be. Sartre-t, az író, különösen a drámaíró, a társadalmi és világnézeti kérdések bátor felvetőjét már ismerjük. Önéletrajzi regényében az egyéniség fejlődésének útját követi végig egy olyan környezetben, ahol a gyermeki öntudat legelső rezdüléseitől kezdve fokozatosan különül el, majd fordul szembe egymással az egyéniség és a környezet hatására játszott szerep. „Légy az, aminek látszani szeretnél” — mondja egy aforizma, s ezt az igazságot az író negatív vetületben, a két sík elkülönülésének útját követve, saját környezetét elemző ironiával látatva eleveníti meg. A regény magyar fordítása Justus Pál munkája. (Irodalmi Könyvkiadó, 1969.)

Nagy Miklós

Jókai

Sokéves kutatómunkában s a kritikai Jókai-kiadásban szerzett széles körű tájékozottság és tapasztalat jellemzi Nagy Miklós művének első — Jókai írói pályáját 1868-ig követő — részét. Az anyag terjedelmessége s a problémák sokfélesége fölött úrrá lesz a rendező-rendszerző elv s a szerző érdeklődése a regényműfaj elméleti kérdései iránt. Jókai regénytrófi fejlődésének

téka

útját követve tárul fel az olvasó előtt az életrajz sok fontos részlete is, a pályaképből pedig — az indulást jelző, romantikus elemektől zsúfolt regényektől a mesélő fantáziával meglevenített erdélyi történeti regényeken, a reformkort idéző romantikus hőseposzkon át a társadalmi-nemzeti problémák felé bizakodva tekintő vagy a kiegyezés küszöbén némi elégedetlenséget hallató művekig — előttünk állnak az életmű legfontosabb elvi problémái is. (Szépirodalmi Könyvkiadó, 1968.)

Hervay Gizella

Kobak második könyve

Kobakról, a kalandjárta óvodásról szólnak a mesék, melyek környezetvilága, még játékfigurái is annyira életesek, mint a könyv kis hőse. Motorizált játékszerei olykor összeverekcsenek, de tudnak igaz barátságra inteni, kinevetik a dicsekvő, csengőbongó üveggolyót, és megdicsérik a szerény, dolgos agyagtörpét. Ruhácskája, kisköténye hű pajtasok, kik megdorgálják Kobakot, ha szófogadatlán az evéskor vagy az óvodában. A szorgalmasság, jómagaviselet árán kiharcolt igazi Fiathatszáz játékautóvá zsugorodik vissza, mert Kobak hazudott, és rossz gyermek volt.

Nevelő célzatú, kedves humorral, tömörséggel megkomponált, nyúl farknyi mai mesék mai gyermekek számára, amelyekben a felnőtt olvasó is derülni tud. (Ifjúsági Könyvkiadó, 1968.)

Hugo Grotius

Despre dreptul războiului și păcii

Hatalmas könyvészeti apparátussal készült fordítás: évek-re szóló olvasnivaló. A De

ket, harciasan hurrázó katonákat, ragyogó győzelmeket, megfutamodó ellenséget látunk itt. Megannyi statisztikai adat győzhet meg róla, mennyire lecsökkent az utóbbi időben bizonyos háborús filmek látogatottsága. Mit tett Jancsó? Hernádi Gyulával, állandó forgatókönyvíró partnerével együtt lehámozta azokat a sallangokat, melyekkel a személyi kultusz éveiben a múltat illet elborítani. Még akkor is megteszi ezt, ha a látvány idilli összképét egyből fel is robbantja. Persze mindehhez volt előtanulmány is: a kamaszosan bájos *Igy jöttem*. Két kiskatoná, egy szovjet fiú s egy magyar hadifogolygyerek ellenségeskedésből barátsággá nemesedő kapcsolata, amely — noha egy tehéncorda harciasnak igazán nem nevezhető szomszédságában fogamzik meg — csöppet sem mentes azoktól a problémáktól, melyekkel a tizennyolc évesek szemben találták magukat a háború idején.

Jancsó már itt szakított a „hősiesség” olyasfajta értelmezésével, aminek klasszikus példája immár a *Berlin eleste*. A *Csillagosok*, katonákban tovább megy, már nem két emberre koncentrálnak, hanem egy egész hadseregére, ezen belül a vörösök, a „csillagosok” és a vöröskatonává szegődő volt magyar hadifoglyok sorsára. Ez a sors pedig nem irigylésre méltó. Látszatra szinte semmiféle különbség nincs a fehérek s a vörösök tábora között. Am ha a történelem perspektívájából, a ma szemszögéből nézzük 1919 eseményeit — kommentárra sincs szükség. Jancsó nem grallovagok és ármánykodó kishitűek párharcát keresi, emberek—hitek összecsapását — azt sugallja, hogy a háború iszonyatos, rettenetes, mindkét fél számára egyaránt elviselhetetlen, kibíráhatatlan, amelyet azonban végig kell vinni, mert nélküle a helyzet még elviselhetlenebb, kibíráhatatlanabb. Ebben a folyamatban ideiglenesen győzhetnek akár a fehérek is, a végső diadal azonban korántsem az övék. Ebben a megítélésben, megközelítésben nem hihetetlen egy nyírfaerdőben keringőző, franciásan hódító cári tiszt vagy az erőszakos vörösparancsnok, a kegyelmet osztó fehér ezredes és az áruló csillagos. S itt szándékosan a szokatlanabb példákat idézem. Jancsó tudja jól, hogy ma már a nézőt, a nagykorú nézőt nem „pihentetni”, nem „kikapcsolni” kell, sokkal inkább felrázni, vitára serkenteni önmagával, az eseményekkel.

Ez a múlttal, jelennel egyaránt következetesen szembenéző, aktív művészi magatartás, amely a kortárs problémákat tartja szem előtt, s ezért vállalkozik a múlt feltárására is — ez teszi mindenekelőtt elevenné, hatásossá a mai filmet. S hogy mindez nem csupán az elmúlt két esztendő irányzata, arra optimista példa az új Sára Sándor-mű, a *Feldobott kő*. A címről valószínűleg másnak is Ady szép sorai jutnak az eszébe, s ebben az erősen, szinte szokatlanul pontos önéletrajzi jellegű filmben valóban sok van Ady poétikus dühéből, dacából. Ha rokonítani kellene, Fábri Zoltán *Hűsz órájához* vagy még inkább Kósa Ferenc *Tízezer napjához*, a Cannes-i fesztival díjasához hasonlítanám. Csakhogy élményanyagában más, új Sára témája. Mert noha ő is az elmúlt hűsz esztendő paraszti életéről vall, abban a módorban teszi, ahogyan azt még senki

sem tette, s igazsága is más, újszerű, eddig még nem látott, eddig még nem hallott. Sára Sándor, aki nagyszerű operatőr is, nemcsak filmképeinek szépségével, hanem mondanivalójának humánumával, időszerűségével ragad meg. Az egyes jelenetek azért feledhetetlenek, mert — igazak.

Szólni csak úgy és akkor érdemes, ha van miről szólni. Téma van bőven, de ehhez kutatni kell, ehhez merésznek kell lenni, ehhez felelősség kell. Mert a jó film egyben tett is. Politikai, társadalmi tett.

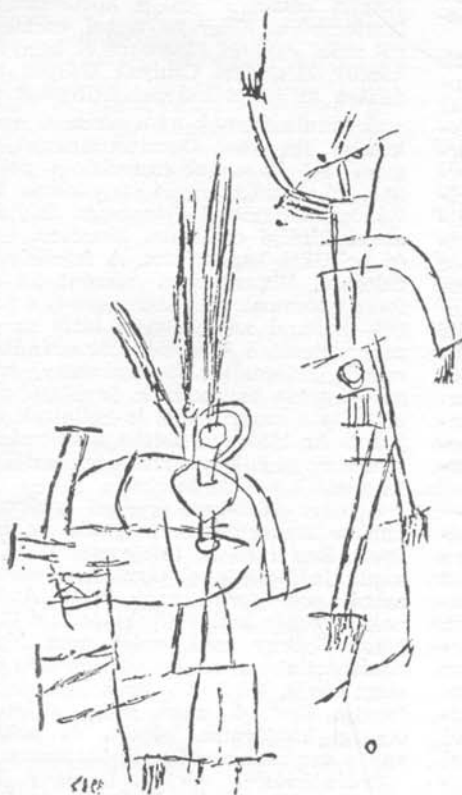
Derűs György

iure belli ac pacis román kiadása akár bestseller is lehet manapság, a polemológia új virágzása idején. Grotius is meg szeretne volna győzni a fejedelmeket a háborúk értelmetlenségéről, s ha erre nem volt mód, legalább humánusakká szeretne volna szelídíteni a háborúkat: az embert embertelenségében is emberségére emlékeztette, ami nemes dolog, függetlenül attól, hogy ki a lólab: a békés, háborítatlan kereskedelem lehetőségének biztosítása. Fordította: George Dimitriu. Vladimír Hanga bevezető és Valentin Al. Georgescu záró tanulmánya (Hugo Grotius în cultura juridică românească) szinte megköveteli, hogy Grotius kapcsolatait e tájakkal minden vonatkozásban, de főként jogtörténetileg feltárjuk. (Editura științifică, 1968.)

Joseph von Eichendorff

Egy mihaszna életéből

Az író a német romantika második nemzedékéhez tartozó tájköltő, igazi ábrándozó, a romantikus erdő énekese. Elbeszélése naiv történet, melyet a madarak dala, az erdő és a virágok szépsége, illata s a völgyben fekvő falvak hangzuga tölt meg lírával. A vándorló főhős, egy német falusi legény, „víg madár”, akinek szerelme a szeretett „nagyságos asszonnyal” végül révbe jut. Kis remekmű ez a dalokkal átszótt elbeszélés, az író nosztalgiája az eltelt ifjúság és az olasz táj után; a német romantikusok jellemző élményvilága, műveik atmoszférája jól felismerhető benne. (Irodalmi Könyvkiadó, 1968.)

Paul Klee: Varázsló

TALLÓZÁS

Az angol polgári forradalom visszhangja Erdélyben

(Magazin istoric, 1969. 2.)

A nagy francia forradalom hazai hatásának gazdag irodalma van. Annál kevésbé dolgozták fel a térben és időben egyaránt távolabb eső 1640—1649. évi angol forradalom erdélyi hatását. Demény Lajosnak a történelemkedvelők szélesebb köréhez intézett tanulmánya most ezt a fehér foltot tölti ki új adatokkal.

Az angol forradalomra vonatkozó hírek — közli Demény — az erdélyi fejedelemség külképviseleti szervei, valamint az erdélyi és nyugati puritánok között létesült kapcsolatok útján jutottak el országrészünkbe. Az első jelentést az Írországból 1641. október 23-án lezajlott felkelésről, valamint az angol parlamentnek átnyújtott kérésről Erdély konstantinápolyi követe, Rácz István küldte I. Rákóczi György fejedelemnek. Jellemző, hogy a hír 1642. március 25-én érkezett a portához, és Rákóczi csak április 15-én — félévvel az angol forradalom kezdete után — vette kézhez a jelentést a fogarasi várban. Ettől kezdve a fejedelem nemcsak Konstantinápolyból, hanem más követek útján is élénk figyelemmel kísérte az angol király és a parlament harcának alakulását.

A másik forrás — folytatja Demény — az angol forradalmi ideológia, a puritánizmus behatolása Erdélynek különösen unitárius és református köréibe. Az Angliában és Hollandiában tanuló diákok puritánista eszmékkel tértek haza, a gyulafehérvári főiskolán tanító Bisterfeldius pedig szoros kapcsolatban állt az angol forradalom előkészítésében fontos szerepet játszó Hartlibbel. A puritanizmus igazi szócsove azonban Tolnai Dali János volt, aki 1638-ban diáktársaival együtt megalapította Londonban az erdélyi kálvinista egyház megreformálását célzó ligát. Dali János hazatérése után is folytatta a szervezkedést, mire a református püspök szükségesnek tartotta

felhívni Rákóczi figyelmét a puritán eszmék társadalmi veszélyességére, mert „egy kis szikrából nagy tűz támadhat“, amint ezt Anglia „szomorú példája“ is igazolja.

Rákóczi György fia és utóda a fejedelmi székben nagy aggodalommal figyelte az angliai események alakulását, s 1649-ben a Münsterben tartózkodó Vargyasi Daniel János jelentéséből értesült I. Károly angol király lefejezéséről. II. Rákóczi György udvara is, a többi európai uralkodóházhoz hasonlóan elítélte az angol parlamentnek „a keresztények körében példátlan“ cselekedetét.

Demény Lajos tanulmánya az angol forradalom tükröződését a korabeli erdélyi irodalomban is nyomon követi. Hivatkozik Georg Kraus segesvári krónikásnak a király kivégzéséről szóló feljegyzésére — szörnyülködve ír Kraus a véres eseményről — és Apáczai Csere János tárgyilagos sorait idézi a *Magyar Enciklopédiából* arra vonatkozóan, hogy Anglia készül áttérni a köztársasági államformára. Kitér az angol eseményekről szóló egykori füzetekre és könyvekre, köztük Miskolczy Csulyak Gáspár támadására az angol independentizmus ellen.

A tanulmánynak az a része a legérdekesebb, amelyben Demény kimutatja, hogyan lett az angol forradalom politikai hatóerő Erdélyben. A fejedelem öccse, Rákóczi Zsigmond, házassága folytán az angol királyi családdal létesített családi és politikai kapcsolatot. A fejedelem bizalmasa, Bisterfeldius viszont az angol forradalommal rokonszenvezett, s az angol—holland szövetségben látta az európai protestáns koalíció biztosítékát. Egy másik informátor, Mednyánszky, az angol—francia kapcsolatok javulásában bízott. De a reakció erői is hallatták hangjukat. Az 1652. évi diétán a szatmári nemesek az anglikán eszmék terjesztői ellen követeltek intézkedéseket.

A harc 1655-ben érte el tetőpontját, amikor Bisterfeldius meghalt, és helyét Isaac Basirius, a lefejezett I. Károly káplánja foglalta el Gyulafehérváron. A magát presbiteriánusnak valló Apáczainak távozniya kell a főiskoláról, s II. Rákóczi György csak azért nem lép fel határozottabban a presbiteriánusok ellen, mert anyja, Lórántffy Zsuzsánna is pártfogolja őket, ő maga pedig a lengyelországi hadjáratra készül, és szüksége van a protestáns erők támogatására.

Érdeklődéssel várjuk Demény Lajos tanulmányának folytatását, amelyről cikke végén szó esik: hogyan létesült közvetlen kapcsolat Cromwell és az erdélyi fejedelemség között.

„Az esszé a gondolat költészete“

(*România literară*, 1969. 10—12.)

Tudor Vianu meghatározása nemcsak azért kínálkozik Adrian Marino műfaji összegezésének (*Eseul*) ismertetése fölé, mert a szerző maga is idézi, hanem mert tömören foglalja össze ennek az összegezésnek egész mondanivalóját. Marino — a műfaj egyes kérdéseit feszegető tanulmányai után — azért vállalkozik most precíz és rendszerező összegezésre, hogy a megnevezés laza és egymásnak oly sokszor ellentmondó gyakorlati használata középette megkísérljen rendet teremteni.

Összegezésében Montaigne-ig (1580) visszanyúlva kívánja tisztázni az esszé legfontosabb jellemző vonásait, érzékeltetve azt a sokszor új értelmezést, amelyet egy-egy vonás a klasszikus megfogalmazás ota nyert, de ugyanakkor mindig azok pontos körülhatárolására törekedve. Az esszé „mérlegelő vizsgálat“, „intellektuális tapasztalat“, „egy szellemi kaland átélése“, „az igazságot megkísértő kísérlet“, mindezekből következőleg kísérleti műfaj, amely az emberi intellektus bármely területén nem a tudomány törvényeitől és szabályaitól vezetettve, hanem szabad gondolatársítások között csapongva halad előre, engedi magát elcsábítani a valóság jelenségei által benne felébresztett gondolatoktól. Ebből következőleg hangsúlyozza különösen az egyéniség önkifejeződésének szükségességét. Az esszé szubjektív műfaj, s ez a szubjektivitása (sokszor a vallomások, az önéletrajzok, de mindig a korba és az alkotó személyiségébe ágyazottság értelmében) nélkülözhetetlen, sőt elsődleges fontosságú eleme, s egyben aktualitásának biztosítója is. A tárgyhoz kapcsolódó, egyetemes érdeklődésre számot tartó gondolatnak tehát az esszéíró egyéniségétől impregnáltan kell megformálódnia. Ez az egyik vonás, amelyet összegezésében Marino fontosnak tart hangsúlyozni.

A másik: az általános és a sajátos, az egyedi és az egyetemes sajátságos viszonya. „Bármely esszé egy bizonyos fajta megismerési aktus: egyéni módszerekkel közeledik az egyetemes felé... az egyénítés útján emelkedik az általános felé, elvi kérdéseket vitat, konkrét alkalmakhoz és helyzetekhez mérten fogalmazva meg és oldva meg őket.“ Ebből származik ellentmondásossága, komplexitása is, ez magyarázza, hogy az irodalom és a filozófia határára elhelyezkedve, miért hajlik inkább az irodalom felé. Az esszé valósága sui generis valóság, amelyben egy konkrét, tapasztalati, lehetséges és

esetleges valóság jelenik meg. Tárgya megközelítésével „hidat ver a fogalom és az intuíció között, egyfelől a filozófia és a tudomány, másfelől az irodalom és a művészet között... átmeneti formát biztosít a megismeréstől az alkotásig, a kutatástól a képzeletig, az értelemről a »megértésig«, a »szellemről« a »lélekig«. A sugalmazást mindig többre értékeli a bizonyításnál (van benne egy kis ironia is a tényeket túlságosan tisztelő, azok közt megmerevedő tudományosság felé), s a találó problémafelvetést a végérvényes és »megingathatatlan« tudományos megállapításoknál.“

Adrian Marino — paradoxálisan — rendszerbe foglalja ezt a „gondolatszabadság“ védelmező műfajt, s ezzel kételkedőül hozzájárul nemcsak az esszé jobogója alatt hajózó álságok leküzdéséhez, hanem a nemes hagyományokkal rendelkező román esszéírás felelevenítéséhez is.

Kéziratos énekeskönyvek kincsei

(*Revista de istorie și teorie literară*, 1969. 1.)

A régi magyar költészet megannyi értékét napjainkra átmentő kéziratos énekeskönyvek és verses kéziratok irodalomtörténeti jelentőségét már rég tudatosította a magyar irodalomtudomány. Innen került elő a kuruc költészet gazdag anyaga, innen bővült ki Balassi költészete, sőt még a késői, XIX. századi kéziratos könyvecskék is átmentettek egy-egy Csokonai-verset, nem is beszélve a kisebb költők műveinek sokaságáról.

Engel Károly mindezek ismeretében, s a román irodalomtudomány felé, ennek a felbecsülhetetlen értékű forrásanyagnak egy eddig nem eléggé tudatosult vonatkozására hívja fel a figyelmet: az Erdélyben keletkezett magyar kéziratos énekeskönyvek román költészet-anyagára. Tanulmánya (*Cîntece de lume românești în manuscrise maghiare din Transilvania*) tulajdonképpen tudományos adatszerűségű érvelés e kéziratok énekköltészet-anyagának tudományos feltárása és hasznosítása mellett, az összehasonlító folklórkutatás irányában.

A román népköltészet ismert vagy kevésbé ismert magyar költőkre gyakorolt hatásáról a kutatás már eddig is sok mindent feltárt, Engel Károly azonban túlmegy egyes részletjelenségek megállapításán, s az egyedi kapcsolatok és hatások tényeiből az együttélés és a kölcsönhatás egész bonyolult valóság-komplexumát bontja ki. Véleménye szerint az

erdélyi magyar kéziratos énekeskönyvek anyagának filológiai (tehát egy kritikai kiadás jegyzetanyagának aprólékosságát is igénylő) feltárása olyan alkalom, amely tények és összefüggések egész sorára vet-
het fényt, s ezekben „hitelesen tükröző-
dik — az összehasonlító irodalomtudomá-
ny összefüggéseiben — az a folyamat,
amelyben a kelet-európai népek költésze-
tükben, a folklór-elemeket a nyugati
minták formái és műfaji elemeinek után-
zásával összekapcsolva, fokozatosan fel-
zárkóztak a nagy európai irodalmak tel-
jesítményeihez. S ami a mi szempont-
tunkból még fontosabb, e tények ama
módok egyikét tárják fel, amelyekben a
román költészet maradandó értékei már
korán belépnek az európai kultúra vér-
keringésébe.“ A tétele bizonyítására
szolgáló példák közül egyesek ismerteb-
bek, másoknál a kutató önállóan és me-
részen lép tovább új következtetések
felé. Így utal — a magyar kéziratos éne-
keskönyvekben megőrzött régi román
nyelvű költemények alapján — a román
népi költészetért gregoriánus hatásra,
figyelmeztet a „hajdutánc“-nóta közös
törökellenes kelet-európai hagyomány
váltára s ennek kikristályosodásában a
román táncdal szerepére, vagy azokra a
nyomokra, amelyek alapján az itt meg-
őrzött diák-költészet számos darabjából a
magyar szentimentális líra egyik eddig
észre nem vett vonására: az újjörög lí-
rához való kapcsolódására (román köz-
vetítéssel) lehet következtetni.

Remélhető, hogy e tanulmánynak —
amely olyan neves magyar és román ku-
tatókra hivatkozik, mint Szabolcsi Bence,
Gáldi László, Kardos Tibor, G. Breazul,
Perpessicius, O. Papadima és Emil Petro-
vici — eredményeként a bibliográfiai fel-
mérések (Szabó T. Attila, Stoll Béla)
után megindulhat e kincseket rejtő
anyag filológiai feldolgozása is.

Kutatás-tervezés

(Magyar Tudomány, 1969. 1.)

A tudományos kutatómunka átfogó
tervszerúsítése kis és nagy államok szá-
mára világszerte növekvő feladat. Egyed
Imre *A tudományos kutatás tervezéséről
és koordinálásáról* című cikkében abból
az alapigazságból indul ki, hogy a fejlő-
dés adott szakaszában a kutatás eredmé-
nyei egyre meghatározóbb jelleggel vesz-
nek részt egy ország nemzeti jövedelmé-
nek kialakításában. Eppen ezért a ha-
gyományos tervmunkák mellett a nép-

gazdaság tervezésének számolnia kell a
tudományok fejlődésével és a kutatás-
ban jelentkező anyagi és munkaerőszük-
ségletekkel is.

A szerző mindenekelőtt emlékeztet
arra a lényeges különbségre, amely a
gazdasági élet tervezése és a tudományos
kutatás tervezése között jelentkezik an-
nak ellenére, hogy végeredményében
mindkettő „társadalmi igényeket helye-
sen kifejező program“. Általánosan elfo-
gadott álláspont, hogy mindenekelőtt a
költséges felszereléssel, sok kutatóval és
nagy költségvetéssel dolgozó kémiai és
fizikai alapkutatókat — az ún. „nagy
tudományt“ — kell és lehet tervszerű-
síteni, de elsősorban éppen ezeknek a
programoknak a kidolgozásában jelent-
kezik a kutatás-tervezés nagy ellentmon-
dása; „hogyan lehet tervszerűsíteni vala-
mit, aminek lényege és célja nem lát-
ható előre?“ Egyed emlékeztet a tudomá-
nyos dolgozók személyes tapasztalata-
ra, arra, hogy az egyéni kutatómunká-
ban mennyire lényeges a jól átgondolt,
megfelelően előkészített munka. Az el-
lentmondás tehát feloldható, hiszen a ki-
sérletek menete minden esetben előre
tervezhető, sőt ez a tervezés minden mé-
retben szükséges is ahhoz, hogy a kuta-
tási folyamat simán haladjon.

A tudományos kutatások magasabb szin-
tű szervezésének tulajdonképpen az a
lényege — hangsúlyozza Egyed —, hogy
az átfogó gazdaságfejlesztési koncepció,
a társadalmi program megvalósításához
a tudomány területén folyó kutatások
szervezetében nyújtsanak segítséget.
Alapvető követelménynek tekinti, hogy a
kutatóintézeteket irányító szervezetnek
legyen saját tudománypolitikai koncepció-
juk, és hogy ugyanakkor minden kuta-
tatóintézetnek is legyen olyan kutatási
programja, melyet az intézet vezetői
dolgoztak ki tudományos és politikai fe-
lelősségük alapján.

A tanulmány a tudományok folyama-
tos differenciálódásának, a szakterületek
fokozatos specializálódásának követke-
zményeit mérlegeli. Ezek közül a leglé-
nyegesebb, hogy a fejlődés során az
egyéni kutatóval szemben egyre inkább
a komplex kutatócsoport válik a munka
alaapegységévé. A kialakult kutatócsopor-
tok együttműködésének tervezése és szer-
vezése a kutatástervezés elsőrendű kér-
désévé lépett elő.

A tématerv összeállításakor „alulról
fel felé“ a kutatólaboratóriumok javasla-
tai alapján kell a meglévő szellemi és
anyagi potenciált a távlati gondolkodás
követelményeivel összehangolni. Az ösz-

szegegyeztetés során lényeges a tématerv (és az anyagi terv) rugalmasságának a szemmel tartása, mert csak így biztosítható a valódi *tudományos felfedezések* gyors és ésszerű kihasználása. Szükségtelen és reménytelen viszont részletesen előre tervezni azoknak a tudományterületeknek a kutatását — a „kis tudományok” munkáját —, ahol a viszonylag alacsony ráfordítás mellett az eredményesség elsősorban egyéni szellemi erőfeszítésektől, ambíciótól és tudományos rátermettségtől függ.

Integráció, dezintegrálódás, néger gettó

(*Newsweek*, LXX. 6.)

Az amerikai folyóirat hét lapnyi beszámolóval szentel a néger diákmozgalomban kialakult új áramlatoknak. A szerzők abból indulnak ki, hogy az utóbbi években ezen a téren súlypont-eltolódások mentek végbe, melyek alapvetően megváltoztatták a mozgalmak célkitűzéseit és módszereit. A szerzők kiemelik az általánosítások nehézségét, hiszen az Egyesült Államokban 275 000 néger diák tanul (a diákok összlétszáma 6 és fél millió).

Nathan Hare szerint az Egyesült Államokban érvényben levő oktatási rendszer megfosztja a néger diákokat a sajátosan néger perspektívától. Az előadások még a faji kérdés vagy az afrikai törzsi viszonyok tárgykörében is kifejezetten a fehér rabszolgatartók nézeteit tükrözik, függetlenül attól, hogy az előadó fehér-e vagy fekete bőrű. Hare szerint a jogaiért küzdő néger ma forradalmár és nacionalista. Büszke arra, hogy néger, és követeli, hogy önálló nemzeti, faji léte kifejeződhessen. Az integrációért küzdő néger Hare véleménye szerint csak az emancipációt óhajtja, „feketeségétől” akar szabadulni, s így, ahelyett, hogy integrálódna, valójában dezintegrálódik. A kiút: a néger hagyományokkal, faji sajátosságokkal összhangban álló, átfogó, minden tudományágra kiterjedő külön oktatás.

Az antiszeperatista Roy Wilkins ezzel szemben elveti a néger autonóm egységek létesítésének követelését az oktatásban. Ifjúkori tapasztalataira hivatkozik. 1920-ban Cansas Cityben a szegregáció idején 25 000 dollárt szántak arra, hogy néger elemi iskolává alakítsanak át egy gyári épületet, miközben a helyi főiskola sporttelepére 985 000 dollárt költöttek.

Az autonómiára való törekvés a szerző szerint visszatérés a szegregációhoz. Értethető, hogy a néger diákok összetartanak, hogy afro-amerikai történelmi és művelődéstörténeti kurzusokat követeljenek, de a külön diákközösségek, külön auditoriumok igénye csak a gettóba való visszatérést eredményezheti. A néger történelem oktatása csak az amerikai nemzeti és a világtörténelem összefüggéseiben kaphat jelentőséget. Egyébként Roy Wilkins szerint a megfelelő anyagi alap és képesített tanerők hiánya is lehetlenné teszi külön néger intézetek létesítését. Véleménye szerint a megoldás az, hogy a jelenlegi oktatási formákban nagyobb gondot fordítsanak az afro-amerikai történelem és kultúra tanulmányozására. Az iskolákat el kell látni az e célt szolgáló dokumentációval. Kezdetben mindezt egy-egy nagyobb szabású egyetemi központban lehetne megszervezni, s később kiterjeszteni minden főiskolára.

A cikkek szerzőinek az a véleménye, hogy a néger integrációs törekvések az Egyesült Államok egyetemének többségében félresikerültek. A detroiti Wayne egyetemen, ahol 30 000 diákból körülbelül 3000 néger, a néger diákok maguk hozták létre a gettójukat. Külön asztalnál étkeznek, nem fogadnak be maguk közé fehéreket. Húsz évvel ezelőtt a fehérek közösisítették ki a négereket — most a kocka megfordult. „Nem vagyunk fehér-ellenesek, de nem kedveljük a társaságukat” — jelentette ki Juanita Lynch, elsőéves néger egyetemi hallgató.

Mindazonáltal téves volna egységes néger álláspontról beszélni. A szeperatista törekvéseket kifejező néger diákszövetségnek a wayne-i egyetemen mindössze 400 tagja van.

A 275 000 néger diáknak több mint a fele 111 déli főiskolán tanul. E főiskolák tekintélyes része egyházi támogatással jött létre, még a polgárháború után. Fő törekvésük a múltban egy néger középosztály megeremtése volt. A riport szerzői e főiskolák példájával is alátámasztják azt a következtetésüket, hogy az 1969-es néger diákmozgalmak alapvonása a szeperatizmusra való törekvés.

A fehérek számára a tanulságokat így fogalmazza meg J. Otis Cochran, 24 éves néger jogászhallgató: „Először is a főiskoláknak a hagyományosaknál jóval messzebb menő lépéseket kell tenniük, hogy a néger hallgatóknak számukra megfelelő oktatást nyújtsanak. Másodsor számot kell vetniük a néger diákok hangulatával és azzal a ténnyel, hogy ez a hangulat tartósan ígérkezik.”

Wittgenstein filozófiája

(*The New York Review of Books*, XII. 1.)

D. F. Pears, a múlt évben megjelent számos tanulmány alapján összefoglalóan elemzi az osztrák származású filozófus Ludwig I. I. Wittgenstein bölcséleti rendszerének kialakulását és fejlődését. Abból a megállapításból indul ki, hogy a nyugati filozófiában, legalábbis Descartes óta, határozott, egyre megisméltető jelenség figyelhető meg: a *kiteljesedés* szakaszát a bíráló, az *összehúzóds kora* követi. Az előbbiben bizonyos bölcsesetek, filozófiai rendszerek általánosan elterjednek, kibontakoznak, s az emberi gondolkodás és tapasztalat csaknem valamennyi ágában alkalmazzák őket. Ilyenkor a filozófia átlépi más tudományok határát, mint ahogy például a XVII. században, amikor a természettudományok, vagy később, amikor a lélektan és legújabbban, amikor a nyelvészet területére hatolt be.

A századfordulón Moore és Russell hatása alatt, akiknek Wittgenstein ekkor cambridge-i tanítványa volt, a filozófia Angliában a kriticismus, az összehúzóds irányában mozgott. Kant óta talán először vetették fel a megismerés alapproblémáját, és tették fel a kérdést: ha a filozófia olyan, mint a többi tudomány, eredményei miért nem nyugszanak a megfigyelésen és a kísérleten, ha pedig olyan, mint a matematika, akkor érveinek érvényessége miért annyira vitatható?

Ennek a cambridge-i iskolának és a pozitivisták logikát hirdető bécsi „filozófiai körnek” indítására Wittgenstein megírta alapvető művét, a *Tractatus Logico-Philosophicus*. Könyve először 1921-ben Lipszéban jelent meg. Benne azt vizsgálja, mi is a filozófia igazi feladata, mi a kapcsolat a filozófia és a pozitív tudományok között, és arra a következtetésre jut, hogy kivéve a logika és a matematika területét, csak az olyan állításoknak van alapjuk, amelyek legalább elvileg igazolhatók az érzéki tapasztalattal. Következésképpen a teológia és az etika nem tekinthető faktuális, ténybeli tudománynak. A *Tractatus* továbbá feladatául tűzi ki annak megvizsgálását, hol van a nyelv határa, helyesebben melyek a faktuális nyelv korlátai, vagyis mi a valóság és a nyelv kapcsolata, mi a konkrét és az *a priori* ismeret összefüggése. Wittgenstein szerint a nyelv elleplezi a gondolatot, és gondolatainak igazi formái csak akkor válnak nyilvánvalóvá, ha az azokat kifejező nyelvet elemezzük és alkotórészeire bontjuk. A

Tractatus megvizsgálja a valóság funkcionális szerkezetét, és ennek megnyilatkozását a logikában találja meg. Később, az 1929-ben megjelent *Philosophische Bemerkungen* című munkájában Wittgenstein már lemond arról, hogy felfedje a nyelv alapvető funkcióját, és csupán azt vizsgálja, mi a nyelv szerepe a mindennapi használatban.

A *Tractatus* gyakorlati következménye először az volt, hogy Wittgenstein minden spekulatív filozófiát és etikát olyan kísérletnek tekintett, amely a kifejezhetlent akarja kifejezni. Kiábrándulva ebből a filozófiából, hat évig falusi tanító Ausztriában, majd szobrászattal foglalkozik. 1930-ban Cambridge-be megy, és mint az etika professzora több cikkében és tanulmányában a nyelv, a valóság és a megismerés problémáját elemzi egészen 1951-ben bekövetkezett haláláig.

Conversations on Freud című művében az álmok szimbólumának szabad asszociáció alapján való magyarázatát bírálja. Az álmódó személy az asszociáció bonyolult útvesztőjében megvonhat ugyan valamilyen ösvényt, és ez elvezetheti őt álmának magyarázatához, de ez még nem bizonyíték amellett, hogy az álma valóban azt jelenti, vagy hogy egyáltalán jelent valamit. A *Lectures on Aesthetics* az esztétika alapelveit vizsgálja a megismerés és a valóság összefüggésében.

Hume azt remélte, hogy az ész olyan mechanizmusát ismeri fel, amely egyenértékű Newton felfedezésével. Helyesen vagy helytelenül, Wittgenstein ellenzi a modern empiricistáknak minden arra irányuló törekvését, hogy valami hasonlót fedezzenek fel azon a területen, amely a szándékosság vagy „irányítotttság” mentális jelenségét foglalja magába. Ha tudom, hogy mit gondolok, vagy mit akarok tenni, vagy hogy mi érzésem tárgya, Wittgenstein szerint ez még nem jelenti, hogy annak, amit én tudok, vagy ahogyan én tudom, tényleges elemzése lehetséges volna. Megjósolni az eszmék alakulásának történetét — fejezi be cikkét Pears — mindig elhamarkodott dolog, de a wittgensteini filozófiának éppen ez a mozzanata lesz a legnagyobb hatású a közeljövőben.

Megújult Irodalomtörténet

(*Irodalomtörténet*, 1969. 1.)

Ötvenéves múltat vállalva, de új koncepcióval, korszerű köntösben jelent meg a Magyar Irodalomtörténeti Társaság folyóiratának új folyamata. 1963 októberétől a mozgékonyabb *Kritika* vette át egy időre az *Irodalomtörténet* hatáskörét,

mára azonban szükségessé vált a munkamegosztás; az Irodalomtörténeti Intézet kiadványaként szereplő *Kritika* a modern esztétikai kutatások, mindenképp a strukturalista módszer érvényesülésének fóruma lett, a Nagy Péter és Koczkás Sándor szerkesztésében újraindított negyedévi folyóirat viszont — az olvasóhoz intézett bevezető sorok s az első szám anyagának bizonyossága szerint — az irodalomtörténeti kutatás hagyományosabb területeit és módszereit állítja előtérbe. Elsősorban a XX. századi magyar irodalomra irányítja figyelmét, az egyetemi és középiskolai oktatás s „egy esztétikai megalapozottságában is történelem-centrikus — és főként történelmi felelősségű — irodalomtudomány érdekében“.

E célkitűzéssel összehangzanak mind a nagyobb tanulmányok és a dokumentum-jellegű közlések, mind pedig a vers-elemzések és könyvismertetések. Király István készülő Ady-könyvének újabb fejezetét közli *Ady Endre útja a munkásosztályhoz* címen, Kenyeres Zoltán a hatkötetes magyar irodalomtörténeti összefoglalás periodizációs problémáit tekintti át a megjelent kritikák tükrében, Keresztury Dezső a hatvanéves *Nyugatról*. Mezei József Tompa Mihályról, Képes Géza a magyar műfordítási irodalomról ad átfogó képet.

Különös érdeklődésre tarthat számot a jól induló Dokumentum rovat: Gál István személyes emlékek és írásos bizonyítékok alapján világítja meg Bóka László és József Attila kapcsolatát (különösen a *Szép Szó* szerkesztésében), Vezér Erzsébet Babits- és Szabó Lőrinc-szövegeket ástott elő a rádió hangmúzeumából, Áfra János Móricz-dokumentumokat bocsát közre.

A szép indulás széles olvasóközönséget tehet kíváncsivá a folytatásra.

Darvas József új drámájának sikere

(*Kritika*, 1969. 3.)

Olvastuk Darvas József *A térképen nem található* című drámáját az Új Írás idei első két számában, hallottunk a miskolci bemutatás sikeréről, s most érdeklődéssel figyelünk fel Szigethy Gábor *Utkeresés* cím alatt a *Kritika* vezérlapján megjelent értékelésére. Már a dráma „előéletének“ felvázolása is elárulja, hogy a népi irodalom marxista jelesének mai termő szakasza éppen a hagyományos és a mai mondandó összehangolódása, a falukutató módszerek és a mo-

dern dramaturgia egymásbailleszkedése folytán vált közérdekűvé. „Darvas József riport-drámának tekinti művét — mondja a cikkíró —, kiinduló forrása is egy szociográfiai írás körül kavargó vihar volt, s a dráma is magába olvasztotta e keserű és megrázó szociográfia döbbenettel feltárt igazságait.“

Szigethy Gábor értékelésének központjában a darab három főalakja áll: a funkcionárius Bónis József, aki „eredményeit védi, a megtett utat védelmezi, módszereit és eszközeit“, Bolgár, az „Óreg Író“, aki mint egy irodalmi folyóirat főszerkesztője, saját múltját is megkérdőjelezve a helyi érdekeken felül emelkedő, általános felelősséget képvisel, és Vargyas, a nyírségi homokba helyezett „nem található“ falu tanítója, akinek a hely színén kell vallania és vállalnia a szocializmus konkrét feladatait és problémáit. Bónis és az Óreg Író konfliktusát a falu elmaradottsága és a róla szóló cikk megítélése körül Szigethy a közgondolkodás alakulása szempontjából hasznosnak érzi, de mert a színműíró e két embertípus egyikének „az abszolút igazság lapjait osztja ki, ezt az abszolút igazságot nem tudja megvédeni emberileg hitelesen a csak részigazságokat képviselő Bónissal szemben“. Annál nagyobb jelentőséget tulajdonít a kritikus a helybeli tanító háttérbe szorult alakjának: „drámája a tényleges igazság drámája“.

A béres fiából eredetileg tanítóvá emelkedett Darvas József (gondoljunk csak a nálunk is jól ismert *Elindult szeptemberben* diákvallomására) szociográfiai felméréseiből már 1942-ben színpadra emelte a népe sorsát osztó, tragikus sorsú Tanítót, s ennek a *Szakadék*-beli hősnek felel ma meg a falujával élő, a mindennapok erényeit és hibáit végigcsináló Vargyas. Míg a funkcionárius nem akarja meglátni az eredmények mögött torlódó hiányokat, vitapartnerre pedig, az Óreg Író, a továbblépést azzal kívánja szolgálni, hogy csak a hiányokat számolja elő, addig — bontja ki a jätékből Szigethy — „a tanítónak az egész falut kell vállalnia, amelyik a valóságban olyan, amilyené mi, emberek tettük“. Darvas drámájában „ha eltolódott hangsúlyokkal is, de felismerhetően és gondolatébresztően“ megfogalmazódik a funkcionáriusok és az értelmiségiek közös felelőssége „a szocializmusért élni akaró tanító emberi sorsáért“.

A Miskolci Nemzeti Színház előadásán a *Kritika* cikkírója szerint éppen a tanítót játszó Némethy Ferenc váltotta ki a legmegrendítőbb sikert.

Brúz Lajos nemcsak forradalmár, tudós is

(Levelek a szerkesztőséghez)

1.

A Korunk 1968. 12. számában Demény Lajos bukaresti történész felhívta figyelmünket egy szászvárosi forradalmárra, Brúz Lajosra.

A nagyenyedi Bethlen Könyvtár kézírataiból megállapíthattuk, hogy Brúz Lajos 1835-ben *subscribált*, vagyis diák lett a Bethlen-kollégiumban. Brúz Lajos ekkor tehát a bölcséleti tanfolyam hallgatója lett, azután valószínűleg jogot hallgatott a kollégiumban; Szász Károly egyik kiváló tanítványaként kell számon tartanunk. Bölcséleti és jogi tanulmányait a legmozgalmasabb enyedi években végezte Gáspár Jánossal és Mentovich Ferencel egyidőben. A kollégium ekkor valóságos politikai iskolát jelentett, mert a megyegyűlésekre az ifjúság is rendszeresen feljárhatott, és Szász Károly előadásai megvilágították az egykorú társadalompolitikai és az erdélyi történelmi kérdéseket. Brúz Lajos már diák korában is foglalkozott a történelemmel, lemásolta ugyanis Benkő József *Transylvania specialis* című munkáját, amely két vaskos kötetet tesz ki a könyvtár kézíratai között (1840-es évszámmal). Ezzel lehetővé tette, hogy Benkőnek ezt a fontos helytörténeti munkáját, amelynek csak egyes részei jelentek meg később — magyar fordításban — nyomtatásban, Enyeden is tanulmányozzák. A kollégium 1839. január 1-től Brúz Lajosnak ítélte a Kendeffy Ráchel-féle ösztöndíjat, ami megkönnyítelte tanulmányai folytatását.

Brúz a kollégiumból kikerülve Szászvároson kancellista lett, és így állandóan közvetlen kapcsolatban állott a magyar, román és száz politikai mozgalmakkal és politikai sajtóval, jól kellett tehát ismernie mindhárom nyelvet.

Brúz azonban nem mint publicista, hanem mint író akart először fellépni, és 1845-ben előfizetési felhívást tett közzé *Erdélyi népregék* című kötetére, amely ekkor már össze volt állítva (*Hon és Külföld*. 1845. 160). Kéziratát érdemes volna felkutatni a kolozsvári könyvtárakban, hiszen az erdélyi népiesség egyik érdekes irodalmi próbálkozását találhatnók meg ebben a gyűjteményben. A népregékből csak néhány jelent meg a korabeli folyóiratokban (*Erdélyi Híradó*, *Életképek*).

Sokkal jelentősebb Brúz publicisztikai munkássága, amelyről eddig alig tudunk valamit. Sárközi Zoltán Demény Lajos idézte Brúz-tanulmánya bőven hivatkozik Brúz Lajosnak különböző magyar hírlapokba küldött tudósításaira, sőt az is kiténik a tanulmányából, hogy Brúz az *Organulu Luminari*-nak is külső munkatársa volt 1847—48-ban. Ehhez hozzá kell tennünk, hogy Brúz Lajos valóban rendszeres tudósítója volt a balázsfalvi román újságoknak. Az *Organulu Națiunale* című lapnak beszámolt arról a szászvárosi székgyűlésről, amelyben elfogadták a román nyelvnek a közügyekben való használatát (1848. 17—18). Ugyanitt azt is bejelentette, hogy nem fogja többet a „Tibur” álnévet használni. Eszerint a Tibur álnévvel írt cikkeket, amint ezt már Sárközi Zoltán is feltételezte, szintén Brúz Lajos írta. Egy más alkalommal az *Invetiatoriu Poporului* című lapban (1848. 69) a román—magyar megértésről írt, és az abszolutizmus ellen, az egyenlőségért való közös harcra buzdított. Az erdélyi testvériséget bátran és őszintén hirdető forradalmi szellem egyik fontos megnyilatkozása ez a cikk. Arról is tudunk, hogy Brúz Lajos a magyar és szász ellentétek megszüntetését is megpróbálta, és az

összefogás gondolataért harcolt (Carl Göllner: *Die Siebenbürger Sachsen in den Revolutionsjahren 1848—49*. Bukarest, 1967).

Megjegyezzük végül, hogy Brúz Lajos 1849 után történelmi és régészeti kutatásokat is folytatott, és kéziratái maradtak hátra az Erdélyi Múzeum kézirtárában. Nagyenyed, 1969. január.

Vita Zsigmond
ny. főkönyvtáros

2.

Szivem szerint szólott Demény Lajos, aki arra buzdítja a haladó hagyományaink iránt érdeklődőket, hogy folytassák Sárközi Zoltán munkáját, és tárják fel részletesebben „a román—magyar közös múlt elfelejtett személyiségeinek, Brúz Lajosnak forradalmi tevékenységét“. A magam részéről már idestova egy évtizede gyűjtöttem a reá vonatkozó adatokat.

Először az erdélyi romantika dák-római tárgyú irodalmi alkotásainak számbavételekor találkoztam nevével egy kéziratban maradt mesegyűjtemény, az *Erdélyi népregék* címlapján, a kolozsvári volt Unitárius Kollégium anyagában. Alig olvastam bele, az előző rögtön megkapta a figyelmem. Ebben a korra és szerzőre jellemző írói manifesztumban Brúz többek közt kifejti, hogy a népregék egykorúak a nemzet poézisével; utal az erdélyi regekincs szinte kimeríthetetlen gazdagságára, amellyel azonban hűségesen kell sáfárkodni, a kiadásnál „ügyelve némely századok sajtyszerűségeivel bélyegzett népregékre (ilyen volt a XVI. század, Báthory Zsigmond ideje, a dákok homály kora)“; a néprege mindennek ellenére nem tekintendő hiteles történelmi adaléknak, hiszen minden „benyomásoknak engedett költeményszövevény, zavaros folyamat“; a népregék a tudatlanság homályában hagyott nép ösztönös tapogatózása az igazság felé, éppen ezért csak a XVIII. századig keletkezettek, mivel „ekkor ugyanis oszladozni kezd már a vak istenhit“.

A kötetbe felvett tizenöt rege nagy része Brúz szűkebb hazájához, Erdély délnyugati szegletéhez fűződik. A kötetnek különös varázst kölcsönöz és becses kortörténeti dokumentummá avatja az a körülmény, hogy a szerző szinte valamennyi regénél előljáróban pontosan feltünteti a gyűjtés helyét, időpontját és körülményeit, például a *Tündérlak* címűt 1840 tavaszán a sebeshelyi vasbányák feletti romokat látogatva egy öreg román pásztortól hallotta a tábornút mellett; a *Zeugma* címűt a cisgmói határban, ahol a kincskeresési láztól megszállott gróf robotban túratta jobbágyaival a földet; a Kecskekőről szólót 1840 őszen Marosszentimre felől menet a Pilis aljában egy öreg román paptól.

Az 1848-as forradalom alatt — miként ez Sárközi Zoltán tanulmányából is kiviláglik — Brúz Lajos aktív szerepet vállal Szászvároson, miután pedig Bem honvédei kiszabadítják nagyszebeni fogságából, bejárja Erdélyt, s 1849 nyarán a Kolozsvárt megjelenő *Szabadság* hasábjain heves támadást indít a belső reakció ellen: „Inkább szerettem volna a forradalmat börtönben aludni ei — sístergi —, mint látni sokakat, kik nem tudják, miért vívnak, látni annyi törpelelkűséget azoktól, kik most szabadelvűséget trombitálnak, pedig kovácsolói voltak az 1847-ki úrbérnek, szívtelen főurakat, kiknek egész fajokon ül a középszázad oligarchiai típusa.“ Éberségre, békés együttélésre, megértésre és kitartásra int, majd sorait forradalmi agitációban jártas szónok módjára fejezi be: „Vérpad annak, ki áruló, bitó, ki kém, bélyeg homlokára, ki most a hon érdekében közönyös, hideg és alánézó, hogy fia egykor pökje le ősz fűrtjeit“ (*Szabadság*, 1849, augusztus 9).

A szabadság küszöbön álló korszakába vetett hit az erőssége, mint egyedüli vigasz ez csendül ki a „lángesze“ áldozatául esett ezermester Bodor Andrásról ugyanebbe a lapba augusztus 10-én írott nekrológiájából is.

Ilyen beállítottság mellett szinte elkerülhetetlen volt, hogy az önkényuralom idején meg ne hurcolják. Viszontagságos életébe az 1851. augusztus 4. és 1853. december 3. közötti másfél évben régi barátjához, Kőváry Lászlóhoz intézett tíz levélből nyerhetünk betekintést (Románia Szocialista Köztársaság Akadémiája Kolozsvári Fiókjának Történeti Levéltára). Nem mindjárt csaptak le rá a pribékek: 1850 szeptemberében hurcolták el Nagyszebenbe, ahol december 14-én „volt szászvárosi téparancsnoki működéséért“ egy évi sáncfogságra ítélték vason. Szabadulása után a penészes börtönben szerzett köszvényét próbálja Algyógyon kúrálni, miközben mint továbbra is rendőri felügyelet alatt levőnek „tiltva van az írószerek szabad használata“. Kilátástalan helyzetében, jöllehet „hivatal, jövedelem“

nélkül apósa támogatására van utalva, folytatja régészeti és történelmi kutatásait, és Kőváry kérésére adatokat gyűjt Hunyad vármegye nemesi családjairól.

Sikerül megegyeznie lugosi Fodor Andrással, Hunyad vármegye régiségeket és román népdalokat gyűjtő főorvosával, egy Erdély régiségeiről és természeti kincseiről közösen szerkesztendő mű kiadásában. Készülő munkájukról a *Pesti Napló* 1854. január 14-i számában közöl egy előzetes beszámolót (*Irodalmi mozgalmak Erdélyben*).

Noha az első két kötetet Brúz már németre is lefordította, a munka a szerzők életében nem jelent meg nyomtatásban. Mi több, a sors iróniája, hogy Ferenczy Sándor, aki a Hunyad megyei Történelmi és Régészeti Társulat XXII. Évkönyvében (1912—13) lugosi dr. Fodor András leveleit közzétette, ugyanez idő tájt a *Szásztáros* című lapban egy tévesen Brúznak tulajdonított vershez írott kommentárjában az olvasóktól kér felvilágosítást a szerző személyét illetően.

Mint az elmondottakból kitűnik, Brúz Lajos — aki a népköltészet értéklése terén Jacob Grimm-mel vallott rokon nézeteket — közeleti helytállásával és tudományos munkásságával szervesen a múlt századi haladó értelmiség soraiba tartozik, és szerencsésebb körülmények között talán egy, a *Székelyföld leírásá*-hoz fogható monumentális tájmonográfia szerzőjét tisztelhetnök benne.

Kolozsvár, 1969. február.

Engel Károly
tudományos kutató

Gyergyó zenei életéről

(Levél a szerkesztőséghez)

Szeretnék hozzászólni a *Korunk* áprilisi számában megjelent *Dalkultúra* — *zeneoktatás* című cikkhez, s néhány sorban írnék Gyergyó zenei életéről.

A város kórusa nemrég ünnepelte fennállásának 75. évfordulóját. A karnagy, Bálint Ákos nyugdíjas tanár sok-sok évtizede vezet, neveli a kórust, egyben tartotta nehéz körülmények között is. A dalárda műsorát szerzeményeivel is gyarapította. Ezek közül érdemes megemlítenünk a *Gyilkostói szonátát*, amely — jó-részt helyi népdalokra épülő feldolgozásban — megéneklí a gyergyói táj fenyősziklás-tavas szépségét, s az ember küzdelmét a természettel.

Az 1927-ben Gyergyóban megjelent *Dalgyleti Zsebkönyv* összeállítója, Bálint Ákos szenvedélyes népdalgyűjtő is, 250 szebbnél szebb gyergyói, csíki, tölgyesi, gyimesi dalból álló gyűjteményét ideje volna kiadni.

Székely M. Ferenc fiatal zenetanár igyekszik folytatni az idősebb énekesek tevékenységét. A középiskolában sikerült létrehoznia egy diák-énekkart, a művelődési otthon keretében pedig madrigál-kórust.

Érdemes megemlíteni, hogy Balázs Sándor fizikatanár évek óta önzetlenül tanítja zenélni a fiatalokat. Sok száz diák tanult meg az irányításával hegedülni, gitározni, mandolinon játszani. Munkájának eredménye többek között a 34 tagú zenekar, amely gyakran szerepel sikeresen a megyei székhelyen is.

A városi művelődési kör keretében Venczel Anna foglalkozik a női dalcsoporttal, s jelenleg a folklór-verseny megyei szakaszára készül, Kolumbán István szakszervezeti zenei irányító pedig mint a fúvószenekar vezetője gyakran iktat népdalokat műsorába.

Gyergyó zenei életének sokrétűségére jellemző az is, hogy néhány éve feltűnt az *Ústökös* nevű könnyűzenei együttes, amelynek szólóénekesei és gitárosai népszerűek a szentmiklósi fiatalság körében.

Nyisztor Miklós
módszertani irányító

Sumar

<i>Szabó T. Attila</i> : Vis și realitate	663	ISTORIE VIE	
<i>Bodor András</i> : Körösi Csoma Sándor tibetologul	673	<i>Holl Béla</i> : Contribuții la istoria formării concepției moderne naturaliste despre lume în Transilvania	774
<i>Tóth István</i> : Litanie despre pribeगीi Parisului (versuri)	682		
<i>Balázs Péter</i> : La poarta răsăriteană a Dunării	684	TINERET — EDUCAȚIE	
<i>Bleyer György</i> : Bauhaus la 50 de ani	696	<i>Lászlóffy Ilona</i> : Despre programa analitică a claselor inferioare în patru țări europene	780
		Bauhaus și revista „Korunk“	705
<i>Bretter György</i> : Paradox și creație	708		
<i>Livio Sichirollo</i> : Karl Jaspers	716	REVISTA	
<i>Földes László</i> : Despre umorul melancolic al lui Bajor Andor	720	<i>Kántor Lajos</i> : Meșteri Manole de azi	786
<i>Vetró Artúr</i> : Statuile lui Étienne Hajdu	733	<i>Balogh Ferenc</i> : Discuții în legătură cu ierarhizarea arhitecților	789
<i>Philíp Blaiberg</i> : Memorii	738	<i>Alexandru Florian</i> : Criticismul kantian și gândirea contemporană	791
OGLINDĂ		<i>Kacsó Sándor</i> : Publicistica în literatură	795
<i>Balázs Béla</i> : Creșterea animalelor prin metode moderne	748	<i>Varró János</i> : De la „simpaticul Dady“ la Kunz Aladár	798
NOTE		<i>Könczei Ádám</i> : Așteptînd elaborarea istoriei literare — dar cîtă vreme?	804
<i>Balogh Edgár</i> : Pe marginea unui premiu literar	753	<i>Derős György</i> : Cît valorează filmul, dacă e maghiar?	807
<i>Lázár József</i> : Iluzie sau perspectivă?	755		
<i>Panek Zoltán</i> : Stilciri de limbă	757	REDACTORI — CITITORI	
<i>Bálint Tibor</i> : A ieșit casa pe geam...	759	<i>Vita Zsigmond — Engel Károly</i> : Brúz Lajos nu e doar revoluționar, ci și savant	818
VIAȚĂ INTERNAȚIONALĂ		<i>Nyisztor Miklós</i> : Despre viața muzicală din Gheorgheni	820
<i>Imreh István</i> : Istoriografia epocii noastre în balanța internațională	762		
<i>Winston S. Churchill</i> : Raport din Biafra	766		

Ünnepi számmal készülünk hazánk felszabadulásának 25. évfordulójára ♦ Különlenyomatban küldjük szét 600 agrármérnök és állatorvos címére Balázs Béla e számunkban megjelent cikkét a korszerű állattenyésztésről ♦ Emlékirataink sorában júniusi számunk Ny. G. Kuznyecov szovjet admirális háborús naplójából, júliusi számunk a 80 éves Arnold Toynbee angol történész tudományos önjellemzéséből közöl részleteket ♦ Augusztusi (ünnepi) számunkban bemutatjuk a romániai magyar tudományos élet negyedszázadát ♦ Az Irodalmi Könyvkiadó magyar szerkesztőségének kérésére felhívjuk olvasóinkat, kutassák fel és küldjék be Gaál Gábor minden levelét.